

**PETROL SANAYİNDE DİKEY BÜTÜNLEŞME:
AZERBAIJAN PETROL SANAYİİ ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Toğrul MEHDİOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Danışman : Yrd.Doç.Dr. Bülent GÜNSOY

**Eskişehir
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Haziran 2005**

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ**PETROL SANAYİİNDE DİKEY BÜTÜNLEŞME:****AZERBAYCAN PETROL SANAYİİ ÜZERİNE BİR İNCELEME****Toğrul MEHDİOĞLU****İktisat Anabilim Dalı****Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Haziran 2005****Danışman : Yrd.Doç.Dr. Bülent GÜNSOY**

Bu yüksek lisans tezinde, 1800’lü yıllardan beri petrol sanayiinin gelişim süreci başta olmak üzere, petrol fiyatlarının seyri ve dünyada faaliyet gösteren en önemli petrol şirketleri konu edilmiştir. Konunun devamında petrol şirketlerinin yapıları incelenmiş ve büyük çoğunluğunun *Dikey Bütünleşik* yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu perspektifler çerçevesinde, dikey bütünleşme kavramı incelenmiş ve dikey bütünleşik yapıların özellikleri ortaya konmuştur. Çalışmada bu tür dikey bütünleşik yapıya Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi(ACDPŞ) örnek gösterilerek bu kuruluş incelenmiştir. Bir devlet tekeli olan ACDPŞ’nin etkinliği incelenmiş ve verimliliğin artırılması için ne gibi çalışmalar yapılması gerektiğine değinilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde petrolün tanımı yapılmış ve yakıtlar içindeki önemi vurgulanmıştır.

İkinci bölümde, dünya petrol sanayiinin tarihçesine kısaca değindikten sonra petrol fiyatlarının son yıllardaki seyri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu bölümde dünya petrol sanayiindeki ekonomik büyüklükler ortaya konmuş ve dünya petrol ticareti istatistiksel verilerle ifade edilmiştir.

Üçüncü bölümde, öncelikle dikey bütünleşme tanımlanarak kavramsal çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Bölümün devamında, petrol sanayiinde dikey bütünleşik yapıların gelişim süreci incelenmiş, yararları ve sakıncaları tartışılmıştır. Bölümün sonunda dikey bütünleşik yapıların alternatifleri ortaya konularak bir karşılaştırma yapılmıştır.

Dördüncü ve son bölümde Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi bir dikey bütünleşme örneği olarak konu edilmiştir. Bu bölümde öncelikle Azerbaycan petrol sanayii incelenmiş ve bir devlet tekeli olarak ACDPŞ'nin petrol sanyii üzerindeki ağırlığı vurgulanmıştır. Bölümün sonunda ACDPŞ'nin dikey bütünleşik yapısı ayrıntılı olarak incelenmiş ve geleceğe dair bazı tahminlere yer verilmiştir. Bu tahminlerde ACDPŞ'nin özelleştirme ihtimali değerlendirilmiş ve özelleştirmenin şirketin performansına etkisi üzerine inceleme yapılmıştır. Çalışmanın sonunda özelleştirmenin şirket performansına pozitif ve negatif etkileri tartışılmıştır.

ABSTRACT

In this dissertation beginning with the developmental process of the oil industry, the course of the oil prices and the most important oil companies that are active in all over the world have been analyzed. Further in the study, the structure of the oil companies has been examined and it has been concluded that most of them have a *Vertically Integrated* structure. Within the framework of these perspectives, the concept of vertical integration has been examined and the features of vertically integrated structures have been put forth. In the study, the State Oil Company of Azerbaijan Republic(SOCAR) has been analyzed as an illustration of this kind of vertical integration. The efficiency of SOCAR as a state monopoly has been examined and the kinds of adjustments that should be done to increase productivity have been mentioned.

In the first part of the dissertation, the meaning of oil has been explained and its importance among fuels has been given special emphasis to.

In the second part, after mentioning briefly the history of oil industry, the course of oil prices in recent years has been examined in an elaborate way. Within this part, the economic largenesses in the world oil industry have been put forward and the world oil trade has been defined in statistical terms.

In the third part, before all else, by defining vertical integration, its conceptual framework has been attempted to be drawn. In the rest of the part, the course of the progress of vertically integrated structures has been examined and their benefits and drawbacks have been argued. At the end of the part, putting forward the alternatives of vertically integrated structures, a comparison has been made.

In the last part, the State Oil Company of Azerbaijan Republic(SOCAR) has been the subject as a vertical integration model. In this section, the Azerbaijan oil industry has been examined and as a state monopoly its influence on the oil industry has been emphasized. At the end of the part, the vertically integrated structure of SOCAR has been studied in detail and some predictions about future has been included.

In these predictions, the possibility of the privatization of SOCAR has been evaluated and an empirical study about the effects of privatization on the company has been done. At the end of the study, the possitive and negative effects of privatization on the performance of the company have been argued.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Toğrul MEHDİOĞLU'nun "Petrol Sanayiinde Dikey Bütünleşme: Azerbaycan Petrol Sanayii Üzerine Bir İnceleme" başlıklı tezi 29 Haziran 2005 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, İktisat Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Yard.Doç.Dr.Bülent GÜNSOY

Üye : Yard.Doç.Dr.Muherrem AFŞAR

Üye : Yard.Doç.Dr.Süleyman SÖZEN

Prof.Dr.Nurhan AYDIN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışma, içinde bulunduğumuz ekonomik ve siyasi çevreyi değerlendirerek karar vermek ve özellikle petrol endüstrisinin dinamiklerinin incelenmesi açısından faydalı olabileceğine inandığımız bir çalışmadır. Araştırma sırasında bir çok uzmanla birebir görüşme fırsatını bulduk ve petrol endüstrisinin geleceği konusunda onların kişisel düşünceleri bu tezin ortaya çıkması açısından önemli bir rol oynamıştır. Bu konuda bizden yardımlarını esirgemeyen ACDPŞ çalışanlarına teşekkür ediyorum..

Ayrıca, bu tezin ayrıntılı bir şekilde her aşamasında özel bir ilgiyle değerlendirilerek bilimsel bir çalışma şeklini alması konusunda gösterdiği özenden dolayı danışman

HOCAM Yrd.Doç.Dr Bülent GÜNSOY'a

SONSUZ TEŞEKKÜRLER.....

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	v
ÖNSÖZ	vi
ÖZGEÇMİŞ	vii
TABLOLAR LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

PETROLÜN ENERJİ KAYNAKLARI İÇİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

1. ENERJİ KAYNAKLARININ ÖNEMİ VE KULLANIM YERLERİ.....	3
1.1. Enerjinin Kullanım Alanları.....	3
1.2. Enerji Kaynaklarının Sınıflandırılması.....	4
2. ENERJİ KAYNAĞI OLARAK PETROL.....	5
3. ALTERNATİF ENERJİ KAYNAKLARI.....	7

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYA PETROL SANAYİ

1. TARİHSEL GELİŞİMİ	10
1.1. 1974 Petrol Krizi ve Sonuçları	15
1.2. 1980 Sonrasında OPEC'in Konumu	17
1.3. 2000'li Yıllarda Dünya Petrol Fiyatlarının Seyri	20
2. DÜNYA PETROL SANAYİNİN MEVCUT YAPISI	25
3. DÜNYA PETROL SANAYİNDE EKONOMİK BÜYÜKLÜKLER	33
3.1. Petrol Üretimi	36
3.2. Petrol Tüketimi	39
3.3. Dünya Petrol Ticareti	42
3.3.1. Dünya Petrol İthalatı	43
3.3.2. Dünya Petrol İhracatı	44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PETROL SANAYİNDE DİKEY BÜTÜNLEŞME

1. DİKEY BÜTÜNLEŞME KAVRAMI	46
1.1. Kavramsal Çerçeve	47
1.2. İktisadi Yaklaşımlar	48
2. PETROL SANAYİNDE DİKEY BÜTÜNLEŞMENİN GELİŞİMİ	40
3. DİKEY BÜTÜNLEŞİK YAPININ YARARLARI	55
4. DİKEY BÜTÜNLEŞİK YAPININ SAKINCALARI	62
4.1. Rekabet Karşıtı Etkileri	62
4.1.1. Rakiplerin Maliyetlerini Yükseltme	63
4.1.1.1. Pazarların Kapatılması (<i>Vertical Foreclosure</i>) Teorisi	63
4.1.1.2. Giriş Engellerini Artırma	67
4.1.1.3. Potansiyel Bir Rakibin Ortadan Kalkması	67
4.1.1.4. Oligopolistik İşbirliği Doğurucu Etkileri	68
4.1.1.5. Rekabet Karşıtı Eşgüdüm	69
4.1.1.6. Regülasyonlardan Kurtulma	71
5. DİKEY BİRLEŞMELERİN ETKİNLİK DOĞURUCU ETKİLERİ İLE REKABET KARŞITI ETKİLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI	72
6. DİKEY BİRLEŞME VE ALTERNATİFLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI	77
6.1. Stratejik İşbirlikleri	77
6.2. Tam Dikey Bütünleşme ve Dikey Anlaşmalar	79
7. ŞİRKETLERİN DİKEY BÜTÜNLEŞME SEVİYESİNİN ÖLÇÜMÜ	83

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN PETROL SANAYİNDE DİKEY BÜTÜNLEŞME VE

ÖZELLEŞTİRMENİN OLASI SONUÇLARI

1. AZERBAYCAN PETROL SANAYİNİN GELİŞİMİ VE MEVCUT YAPISI	90
2. AZERBAYCAN CUMHURİYETİ DEVLET PETROL ŞİRKETİ (ACDPŞ)	94
2.1. Petrol	94
2.1.1. Azeri, Çırag, Güneşli (ACG) Yatakları	95
2.1.2. Petrolün Taşınması	97
2.1.3. Petrolün Rafine Edilmesi	97

2.2. Doğalgaz	98
2.2.1 Şah Deniz Yatağı	99
2.2.2. Doğalgazın Taşınması	99
2.3. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin	
Dikey Bütünleşik Yapısı	101
2.4. Bir Doğal Tekel Olarak Azerbaycan Cumhuriyeti	
Devlet Petrol Şirketi	105
2.4.1. Tekel Kavramı ve Doğal Tekel	106
2.4.1.1. Doğal Tekel Kavramı	107
2.4.2. Doğal Tekellerden Kaynaklanan Aksaklıkların	
Giderme Aracı Olarak Kamu İşletmeciliği	108
2.4.2.1. Kamu İşletmesi Olarak ACDPŞ	108
2.5. ACDPŞ'nin Özelleştirilmesi ve Olası Sonuçları	110
2.5.1. Özelleştirmenin Tanımı ve Rekabet Düzenleyici Etkisi ...	111
2.5.2. Özelleştirmenin Gerekçeleri	113
2.5.3. Özelleştirmenin Petrol Şirketlerin	
Performansı Üzerindeki Etkisi	114
2.5.4. Olası Özelleştirmenin ACDPŞ'nin	
Performansına Etkileri.....	123
2.5.5. ACDPŞ'NİN Özelleştirilmesinin Dikey Bütünleşme	
Açısından Değerlendirilmesi	127
SONUÇ	130
EKLER	134
KAYNAKÇA	140

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Dünyanın İspatlanmış Petrol ve Doğalgaz Rezervlerinin Bölgelere Göre Dağılımı (2002).....	7
Tablo 2. AB’de Nükleer, Hidrolik-Rüzgar ve Termik Üretimin Elektrik Enerjisi İçindeki Payları.....	8
Tablo 3. Dünya Rezervleri (2004)	34
Tablo 4. Dünya Üretimi (2004)	37
Tablo 5. Dünya Toplam Petrol Tüketimi (2000-2004)	39
Tablo 6. Dünya Tüketimi (2004)	41
Tablo 7. Dünya Petrol ve Petrol Ürünleri Toplam Ticareti (1995-2004)	42
Tablo 8. Dünyadaki En Büyük 30 Petrol Şirketinin 1995-2000 Yılları	
 Ham Petrol Üretimleri ve Rafinaj Kapasiteleri	84
Tablo 9. Dünyanın En Büyük 30 Petrol Şirketinin	
 1995-2000 Dengesizlik Endeksleri	85
Tablo 10. Yıllar İtibarıyla Azerbaycan’daki Toplam	
 Petrol Üretim Miktarı (bin ton)	88
Tablo 11. Mega Projede Yer Alan Şirketler ve Payları	88
Tablo 12. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi’nin	
 Dikey Bütünleşik Yapısı.....	105
Tablo 13. Seçilen Petrol Şirketleri ve Özelleşme Tarihleri	116
Tablo 14. Karlılık, Verimlilik, Sermaye Yatırımları ve	
 Ödemeler Yerine Kullanılan Oranlar	116

Tablo 15. Örnek Petrol Şirketlerinin Özelleştirme Öncesi ve Sonrasındaki Değişkenlerinin Ortalamaları ve Medyan Değerleri, Bu Değerlerdeki Değişimler ve Değişkenlerin Medyanındaki Farklılıklar İçin WSRT İstatistik Değerleri (P-Değerleri)	117
Tablo 16. Örnek Petrol Şirketlerinin Özelleştirme Öncesi ve Sonrasındaki Değişkenlerinin Ortalama Yıllık Büyüme Oranları ve Bu Oranlardaki Farklılıklar İçin WSRT İstatistik Değerleri	118
Tablo 17. Örnek Petrol Şirketlerinin Özelleştirme Öncesi ve Sonrasındaki Değişkenlerinin Ortalamaları ve Medyan Değerleri, Bu Ortalama ve Meydanlardaki Değişimler (Sonra-Önce), Değişkenlerin Meydanındaki Farklılıklar İçin WSRT İstatistik Değerleri (P-Değerleri) ve Umulduğu Gibi Değişim Gösteren Petrol Şirketlerinin Oranı	120
Tablo 18. ACDPŞ'nin Baz Alınan Altı Ana Değişkenin Yıllık Değerleri	123
Tablo 19. ACDPŞ'nin Baz Alınan Altı Ana Değişkenin	
2005-07 Tahmin Değerleri	124
Tablo 20. ACDPŞ'nin Özelleşmesi Durumunda WSRT Yöntemi ile Hesaplanan Büyüme Oranları Baz Alınarak Hesaplanan Ana Değişkenlerin Tahmini Değerleri	124
Tablo 21. ACDPŞ'nin Özelleştirmenin Gerçekleştiği ve Gerçekleşmediği Durumlardaki Ana Değişkenlerinin Ortalama Yıllık Büyüme Oranları.....	124

ŞEKİLLER LİSTESİ

Grafik 1. Petrol Fiyatları	13
Grafik 2. Brent Ham Petrol Fiyatları	23
Grafik 3. 2004 Rezervleri	33
Grafik 4. 2004 Yılı Üretimi	37
Grafik 5. 2004 Yılı Tüketimi	40
Grafik 6. Dünya Petrol İthalatının Dağılımı (2004)	43
Grafik 7. Dünya Petrol İhracatının Dağılımı (2004)	44
Grafik 8. Uluslar arası Azerbaycan Operasyon Şirketi (AIOC)	92
Grafik 9. Azerbaycan'daki Doğalgaz Üretim ve Tüketim Miktarı (1992-2003)	98

Grafik 10 ACDPŞ'nin Dikey Bütünleşik Yapısı.....	105
Grafik 11. Monopolcü Firmanın Dengesi	107

HARİTALAR

Harita 1. Baku-Novorossiysk ve Baku-Supsa Petrol Boru Hatları	90
Harita 2. Baku-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı	96
Harita 3. Azerbaycan Doğalgaz Boru Hatları	100

GİRİŞ

Günümüzde, toplam enerji kaynaklarının %90'ını fosil kaynaklı yakıtlar oluşturmakta ve bunların %45'i petrole dayanmaktadır. Petrolün fosil kaynaklı yakıtlar içindeki payının artması ve 2030 yılına gelindiğinde %58'e çıkması beklenmektedir.

Özellikle sanayileşme ve büyüme ile birlikte tüketimi artan petrol, Orta Doğu ülkelerinin elinde bulunmakta ve petrol fiyatları yine Orta Doğu ülkelerinin çoğunlukta bulunduğu bir kartel tarafından belirlenmektedir. Bu olgu, farklı ekonomik ve kültürel yapılardaki ülkeleri birbirine bağımlı hale getirmekte ve petrol piyasasına spekülative bir yapı kazandırmaktadır. Böylece, petrol, herhangi bir maden olmanın ötesinde, uluslar arası siyasi ve ekonomik stratejilerin şekillenmesinde önemli bir etkene dönüşmüştür.

Bu şartlardan hareketle çalışmada, dünya petrol sanayinde faaliyet gösteren şirketlerin yapısına değinilmiş ve bu şirketlerin çoğunlukla aramadan pazarlamaya kadar dikey bütünleşik bir yapıda oldukları görülmüştür. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (ACDPS) bu çalışmada örnek olarak alınmış ve bir devlet monopolü olarak çalışma şekli ortaya konmuştur. Bu çerçevede, çalışmada temel olarak dünyadaki büyük şirketlerin dikey bütünleşik yapısının nedenleri, seviyeleri ve dikey bütünleşmenin yararları ve sakıncaları ortaya konularak Azerbaycan petrol sanayinin içinde bulunduğu yeniden yapılanma sürecinde ACDPS'nin üretim etkinliğinin artırılması analiz edilmiştir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kısaca petrolün fosil yakıtlar içindeki yeri ve önemine değinilmiştir.

İkinci bölümde petrolün ilk bulunduğu tarihten itibaren dünya petrol sanayinin gelişimine, petrol fiyatlarının seyrine, mevcut durumuna ve geleceğine dair beklentilere yer verilmiştir.

Ayrıca ham petrol ve petrol ürünlerine ait veriler baz alınarak petrolün dünya ekonomisindeki yeri analizlerle ortaya konmuştur.

Üçüncü bölümde, dikey bütünleşme kavramı ile dikey bütünleşik yapının yararlı ve sakıncalı yönleri belirtilmiş hukuki boyutu incelenmiş ve bu konuda görülmüş adli davalarla ortaya konmuştur. Ham petrolün üretim ve rafinaj kapasiteleri baz alınarak dünyadaki büyük petrol şirketlerinin dikey bütünleşme dereceleri belirlenmiştir.

Dördüncü bölümde, Azerbaycan petrol sanayinin tarihsel gelişim süreci, bugünkü yapısı ve ülke ekonomisindeki yeri belirtilmiştir. Çalışmada Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi örnek alınarak yönetim yapısı ortaya konmuş ve bir devlet tekeli olarak dikey bütünleşik yapısı incelenmiştir. Bunun dışından ACDPŞ'nin daha etkin çalışabilmesi için ne gibi önlemler alması gerektiği belirtilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

PETROLÜN ENERJİ KAYNAKLARI İÇİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

1. ENERJİ KAYNAKLARININ ÖNEMİ VE KULLANIM YERLERİ

1.1 Enerjinin Kullanım Alanları

Enerji bilimsel anlamda bir maddenin veya maddeler sisteminin iş yapabilme yeteneğidir. Her hangi hareket eden canlı veya cansız bir varlıkta her an iş yapabilme gücü olduğuna göre, bunlardan enerji elde etmek imkanı her zaman mevcuttur. Enerji esas olarak her durum için aynıdır, değişken olan enerjinin kaynaklarıdır.

Endüstride alanında hem hammadde hem çeşitli yakıt ve ısı kaynağı olarak kullanılan enerji kaynakları, sanayileşme ile birlikte gelişme sürecine giren ekonomiler için büyük önem taşımaktadır. Enerjinin hem sanayi hammaddesi olması hem de ısıtıcı ve çevirici güç olarak kullanılması dolayısı ile enerji sektöründeki gelişmeler diğer sektörlerdeki gelişmelere bağlı olmaktadır¹.

Diğer ülkelerle sanayi alanında rekabet edebilmek açısından enerji kaynaklarının tüketimi kilit rol oynamaktadır. Bu durumda ülkelerin ekonomilerinin mutlak büyümelerini sağlamak gerekmektedir. Tarım, sanayi ve hizmetler sektörü ile bunlara bağlı alt sektörlerin gelişmesiyle , ülkenin ekonomik yapısındaki gelişme GSMH'yı artırmak yoluyla ekonomiyi de büyütecektir. Bu durum ise daha fazla enerji ihtiyacı demektir. Dolayısıyla yeni enerji kaynaklarının aranması yönündeki çalışmalar artırılarak rezerv kaynaklar yaratılmış olacaktır.

İnsanların daha yüksek refah seviyesine ulaşması, dünya enerji tüketimindeki artışın nüfus artışından daha fazla olmasına bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Enerjiden yararlanma insanlık tarihi ile başlamıştır. Sanayi devrimi ile gittikçe gelişen ülkeler öncelikle rüzgar, su ve/veya buharın gücünden faydalanmış daha sonra petrol, doğal gaz, nükleer enerji ve güneş enerjisinden faydalanarak zaman içinde enerji kaynaklarını çeşitlendirmişlerdir².

¹ TÜBİTAK, Enerji ve Doğal Kaynaklar Paneli Ön Rapor (Ankara 24 Ocak 2003) s.15

² BAŞOL, Koray "Doğal Kaynaklar Ekonomisi" (Anadolu Matbaası, İzmir 1994) s. 88

1.2. Enerji Kaynaklarının Sınıflandırılması

Enerji ve enerji kaynaklarını kullanım yerleri ve amaçlarına göre gruplandırırsak³:

- 1) İş görme bakımından;
 - a) Potansiyel
 - b) Kinetik
- 2) Kaynak Bakımından;
 - a) Kasa Dayalı
 - i) İş hayvanları gücü
 - ii) İnsan gücü
 - b) Mekanik
 - i) Kömür
 - ii) Petrol ve doğal gaz
 - iii) Atom enerjisi
 - iv) Su/Buhar gücü
 - v) Odun
 - vi) Tezek ve tarım atıkları
- 3) Elde edilme şekline göre;
 - a) Birincil enerji
 - i) Kömür
 - ii) Petrol ve doğal gaz
 - iii) Atom gücü
 - iv) Su/Buhar gücü
 - v) Odun
 - vi) Tezek ve tarım atıkları
 - b) İkincil enerji
 - i) Odun kömürü
 - ii) Kok ve havagazı
 - iii) Elektrik enerjisi
- 4) Dayanıklılığına göre;
 - a) Yinelenemeyen Kaynaklar (Kömür, linyit, petrol, doğal gaz)
 - b) Yinelenen Kaynaklar (Su/Buhar gücü, bitkisel maddeler, odun, güneş enerjisi)

³ Aynı s. 114

Diğer taraftan bir bölge veya ülkenin enerji kaynakları söz konusu olduğunda bunları beş ana başlık altında sıralayabiliriz;

- 1) Mineral (madensel) enerji kaynakları
- 2) Hayvansal enerji kaynakları
- 3) Hava akımına bağlı enerji akımları
- 4) Bitkisel enerji kaynakları
- 5) Güneş enerjisi

2. ENERJİ KAYNAĞI OLARAK PETROL

Ulaştırma, sanayi, enerji, konut ve tarım alanlarında yoğun olarak kullanılan petrol, adını Yunanca-Latince’de taş anlamına gelen “petra” ile yağ anlamına gelen “oleum” sözcüklerinden almaktadır. Petrol yer altında rezervuar denen kumtaşları veya kireçtaşları içerisinde bulunduğu için bu şekilde adlandırılmıştır⁴.

Petrol denince, doğal halde bulunan ve yeraltından çıkarılan “ham petrol” anlaşılmalıdır. Petrol; koyu renkli, yapışkan ve yanıcı bir sıvıdır. Metan, etan, propan, bütan gibi bir takım hidrokarbonların karışımından meydana gelmiştir. Özel bir kimyasal bileşimi yoktur. Farklı kimyasal bileşimlere sahip hidrokarbonlar, farklı petrol tiplerini meydana getirirler⁵. Ancak, ham olarak petrolün kullanım alanı çok sınırlıdır.

Ham petrol sıvı halinde genellikle kahverengi, koyu yeşil veya siyah renktedir. Yoğunluğu, kimyasal bileşimine ve viskozitesine (yapışkanlık) göre değişir. En hafif olarak bilinen Rus petrolünün özgül ağırlığı 0.650 gr/cm³ ve en ağır olarak bilinen Meksika petrolünün özgül ağırlığı ise 1.080 gr/cm³’tür. Bugün petrol endüstrisinde petrolün özgül ağırlığı yerine, bununla ters orantılı A.P.I. Gravite derecesi kullanılmaktadır. Gravite büyüdükçe yoğunluk küçülmekte ve petrolün kalitesi yükselmektedir. Viskozite değeri yüksek olan petrol ise boru hattı içerisinde kolayca akamamaktadır.⁶

Ham petrolün rafine edilmesi ile daha değerli ürünler elde edilir. Bunlar, üretim sırasıyla, rafineri yakıt gazı, sıvılaştırılmış petrol gazı (LPG), nafta, normal benzin, süper benzin, kurşunsuz benzin, solvent, jet yakıtı, gazyağı, motorin, kalorifer yakıtı, fuel oil, asfalt, madeni

⁴ Çapay..A. Sultanov, *Bolşaya Neft Azerbajjana*, (Baku, 1999), s.6.

⁵ <http://www.msp.gov.az/html/eng/xod.html> 11.04.2005

⁶ <http://www.pmo.org.tr> (04.05.2005)

yağ ve diğerleridir.⁷ Yağlar ve asfalt gibi ürünler ham petrolün rafine edilmesiyle elde edilen yakıtlar dışındaki ürünler arasındadır. Ham petrolün arıtımı ile parfüm ve böcek ilaçları gibi çeşitli ikincil ürünler de elde edilmektedir. Ayrıca, yukarıda sayılan ürünlerin bir kısmı petrokimya sanayilerinde girdi veya destek ürün olarak kullanılmaktadır. Temel petrokimya ürünleri etil, propilen, benzen, amonyak, metanol vb. olarak sayılsa da, 4000'in üzerinde petrokimya ürünü bulunmaktadır. Petrokimya sanayinin nihai ürünleri genel olarak plastik, sentetik lifler, sentetik kauçuk, deterjan ve kimyasal gübreler olarak sınıflandırılabilir.

Günümüzde, enerjinin üretilmesinde kullanılan kaynakların başında fosil yakıtlar gelmektedir. Fosil yakıtların başlıcaları; petrol , kömür ve doğal gazdır. Dünyanın birincil enerji arzının kaynaklara göre dağılımına bakıldığında; petrolün %38 payı ile ilk sırayı aldığı, kömürün %25'lik, doğal gazın %24'lük paylarla petrolün ardından geldiği görülmektedir

Üretim sürecinin gerçekleştirilmesi ve yaşamın çağdaş koşullarında sürdürülmesi, çok büyük ölçüde enerjiye bağlıdır. Enerji dünyasına bakıldığında, kişi başına düşen birinci derecedeki enerji tüketiminin, dünya ortalamasının yıllık 1,45 ton / kişi, İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ortalamasının yılda 4,56 ton / kişi ve Türkiye ortalamasının da yılda 1,10 ton / kişi olduğu görülmektedir⁸.

Dünya enerji tüketiminin büyük ölçüde hidrokarbon türü fosil kaynaklara dayandırılmış olması ve bu kaynaklara olan talebin 2025 yılına kadar süreceğinin uzmanlarca tahmin edilmesi, dünyada hidrokarbon rezervlerinin ne kadar önem taşıdığının bir göstergesidir. 2001 yılında dünya birincil enerji tüketiminin %89,9'u fosil yatlardan sağlanmıştır. Birincil enerji üretiminde⁹;

- Kömürün Payı : %26
- Petrolün payı : %40,2
- Doğalgazın payı : %23,2
- Hidrolik Enerjinin Payı : %2,6
- Nükleer Enerjinin payı : %7,2

OECD ülkelerinin birincil enerji petrolün payına bakıldığında 2004 yılı için bu oranın %40.7 ile dünya ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Aynı yıl için doğal gazın %21.3 iken

⁷ PİGM, "2000 Yılı Petrol Faaliyetleri" (PİGM Dergisi, Ankara 2000, Sayı: 45), s.53.

⁸ http://www.bp.com/centres/world_stst_rev/2002 (06.06.2005)

⁹ TUSİAD, 21'ci Yüzyıla Girerken Türkiye'nin Enerji Stratejisinin Değerlendirilmesi, Aralık 2002 s. 28

OECD ülkelerinin birincil enerji petrolün payına bakıldığında 2004 yılı için bu oranın %40.7 ile dünya ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Aynı yıl için doğal gazın %21.3 iken diğer yakıtların %38'dir. Ancak burada OECD ülkelerinin 1973 yılında birincil enerji arzında petrolün payının %53.1, 1985 yılında %42,2 olduğunun ve tüketiminin oransal olarak giderek azalan bir eğilim gösterdiğinin vurgulanmasında yarar vardır.⁹

Tablo1. Dünyanın İspatlanmış Petrol ve Doğalgaz Rezervlerinin

Bölgelere göre Dağılımı (2002)

Bölgeler	Petrol (Milyar varil)	Doğlagaz (Trilyon c.f.)	Dünya Petrol Rezerv Payı (%)	Dünya Doğalgaz Rezerv Payı (%)
Kuzey Amerika	85,1	294,6	8	5,6
OrtaGüney Amerika	89,5	219	8,5	4,3
Avrupa	20,7	183,9	2	3,6
TürkCumhuriyetleri	16,4	262,5	1,71	5,1
DiğerBDT Ülkeleri	49,3	1740,4	4,72	33,7
Asya-Pasifik	43,1	359,5	4,2	6,9
Afrika	75,4	361,1	7	7
Orta Doğu	673,7	1749,6	64	33,8
Dünya Toplamı	1052,9	5170,3	100	100

Kaynak: DPT, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu Ankara 2003 s.188

Günümüz dünyasında tüketilen enerjinin yaklaşık %85'i doğrudan satış amacıyla üretilen "ticari enerji" olup, kömür, petrol ve doğalgaz dünya enerji ihtiyacının, yaklaşık dörtte üçünü karşılamaktadır. Kalan dörtte biri nükleer, hidrolik, odun, bitki ve hayvan atıkları gibi klasik biomas, yeni ve yenilenebilir kaynaklar ile karşılanmaktadır.

3. ALTERNATİF ENERJİ KAYNAKLARI

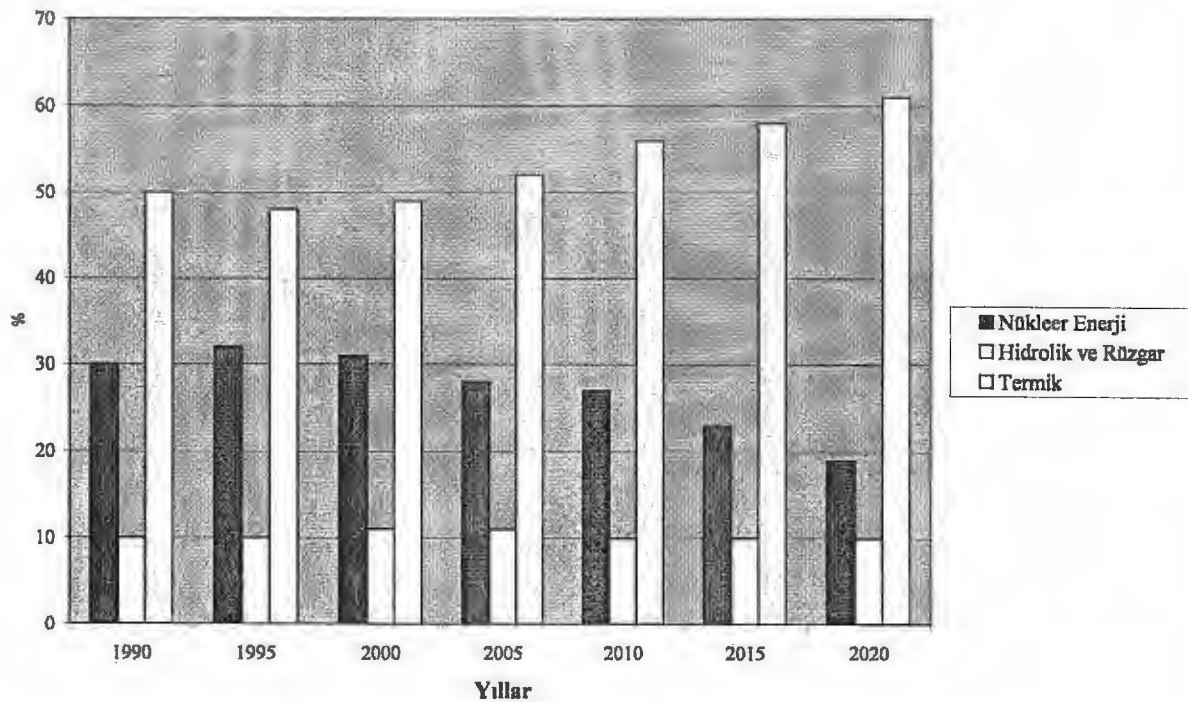
Alternatif enerji kaynağı olarak hidrolik ve termik enerji kullanımının artmasının yanı sıra geniş kullanım alanları henüz bulunmamaktadır. Nükleer enerjinin maliyetinin yüksek olması, kuruluş giderlerinin büyük sermaye gerektirmesi, ekosisteme büyük risk oluşturması, radioaktif atıkların yeterince temizlenememesi gibi canlılar için tehlikeli engelleri olduğu söylenebilir.

⁹ IEA, Statistics, Oil Information, (2004), s.2

Dünya yenilenebilir kaynakların başında hidrolik enerji gelmektedir. Dünya genelinde 14.000 TWh/yıl değerlendirilebilecek hidrolik potansiyel vardır. Türkiye'nin 1999 yılı sonu itibarıyla kurulu gücü toplamı 26.117 MW olup, bu gücün 10.537 MW'ı hidrolik santraller vasıtasıyla üretilmektedir¹¹.

Nükleer teknoloji, dünyanın elektrik gereksinmesinin % 17'sini karşılamasının yanı sıra, tıpta ve endüstride kullanılan birçok izotopun üretilmesiyle de insanlığın hizmetindedir. Hem araştırma yapmak hem de tıpta ve endüstride kullanılan izotopları üretebilmek için 59 ülke toplam 273 araştırma reaktörü işletmektedir. Bunların yanı sıra 250'yi aşkın gemi ve denizaltı nükleer enerji ile hareket edebilmektedirler. Günümüzde 31 ülke nükleer enerji santrali işletmektedir. Dünya genelinde bini aşkın, ticari, askeri ve araştırma amaçlı nükleer reaktör işletmektedir. Nükleer elektrik tüketiminin toplam elektrik üretimi içinde payı, dünya ortalaması %17 olmak üzere, Fransa'da %76, İsveç'te %46, İsviçre'de %41, İspanya'da %32, Japonya'da %36, Almanya'da %28, İngiltere'de %27, Amerika'da %19, Rusya'da %13 civarındadır¹².

Tablo2.AB'de Nükleer, Hidrolik-Rüzgar ve Termik Üretimin Elektrik Enerjisi İçindeki Payları

Kaynak: DPT, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Elektrik Enerjisi, Özel İhtisas Komisyon Raporu Ankara 2001 s.4

* 2005 ve sonrası rakamlar tahmini rakamlardır.

¹¹ TÜSİAD, a.g.e.. s.37

¹² DPT, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Elektrik Enerjisi Özel İhtisas Komisyon Raporu (Ankara 2001) s.5

Günümüzde fosil kaynaklı yakıtlar toplam enerji kaynaklarının yüzde 90'ını oluşturmakta, bunların da ticaretinin %45'i petrole dayanmaktadır. 2030 yılına gelindiğinde, petrolün fosil kaynaklı yakıt ticareti içindeki yerinin yüzde 58'e yükselmesi beklenmektedir. Bu arada, gazın payı yüzde 16'dan yüzde 28'e çıkacak, kömür ticareti ise toplamın yüzde 14'ünü oluşturacaktır. 30 yıl sonra, toplam petrol talebi 120 milyon varili geçecek ve en yüksek petrol talebi yüzde 64 ile taşımacılık sektöründen gelecektir. Sanayi kaynaklı talep, toplamın yüzde 16'sını ve elektrik kaynaklı talep yüzde 6'sını oluştururken, diğer sektörlerin enerji talebi toplamın yüzde 14'ünde kalacaktır.

Alternatif enerji kaynaklarının aranması ve enerji alanında kullanılan teknolojilerin geliştirilmesi konusunda harcanan tüm çabalara karşın, bilimsel tahminlere göre önümüzdeki dönemde de enerji talebinde görülecek artışların önemli bir bölümünün petrol ile karşılanması beklenmektedir.

Bu nedenle petrolün, alternatif kaynaklarca ikame edilebilirliğine bağlı olarak, önümüzdeki yıllarda da ülkelerin kalkınmalarındaki önemini sürdürmesi ve ekonomi politikalarını yönlendirmesi beklenmektedir. Her ne kadar petrol tüketiminin gittikçe artacağı varsayımı ile dünya rezervlerinin kısa sürede tükenebileceği öngörülse de, arama teknolojilerindeki gelişmelerle bu rezervlere yenilerinin katılacağı düşünüldüğünde, bu hammaddenin daha uzun yıllar birincil enerji kaynağı olarak dünya ülkelerinin gündeminde kalacağı söylenebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYA PETROL SANAYİ

1. TARİHSEL GELİŞİMİ

Petrolün sıvı halinde olan ve hammadde olarak da bilinen türünün, asırlar öncesinden bilindiği ve genellikle ilkel aydınlatma aracı olarak kullanıldığıyla ilgili tarihi belgelere rastlanmaktadır. Bazı efsanelere göre Çinliler bambu ağaçlarının dallarını birleştirerek petrolü çıktığı yerden kullanacakları yere kadar taşıdıkları anlatılmaktadır. Tarihte M:Ö.331'inci yılda Makedonyalı İskender'in İran'ı kuşatması sırasında, kurduğu çadırında Hazar kıyılarından getirilen ve kil kabın içerisinde yanan petrole ışıklandırılması, petrolün çok eskiden, bir enerji kaynağı olarak kullanılmasının bilindiğinin göstergesidir.¹²

Baku'nün de bulunduğu Abşeron yarım adasında petrolün çıkarılması hakkındaki bilgiler VII ve VIII. y.y kadar uzanmaktadır. X.y.y. Arap gezgini Merudi'nin aktarmalarına göre, petrol ilkel yollarla elde edilerek deve kervanları ile diğer ülkelere gönderilirdi. Baku petrollerinin komşu ülkelere ilkel yollarla taşınması konusuna Evliya Çelebi'nin Seyahatname eserinde de rastlamaktayız¹³. Kazma usulü ile ilk petrol elde etme yöntemi 1594 yılında kayda alınmıştır. Nuroğlu Mehmet, Baku yakınlarındaki

¹² Çapay..A. Sultanov, a.g.e.. s.11.

¹³ E. Ehmedov ve M. Hacıyev, *Azerbaycan İgtisadiyyatı*, (Baku, 2000) s.41

Balahanı kasabasında ilk 35 metrelik kuyuyu kazarak ortaya çıkan sıvıyı ısınma amaçlı yakıt olarak kullanmıştır. Azerbaycan'daki ilk rafineri 1844 yılında Baku yakınlarındaki Balahanı kasabasında kurulmuştur.¹⁴

1857'de Romanya'da 1859'da ABD'de ilk ticari amaçlı rafineriler kurulmasıyla canlanmaya başlayan petrol endüstrisi yüz yıl içinde dünya literatüründe Birinci ve İkinci Dünya Savaşı olarak bilinen önemli olaylara vesile olmuştur. Bu çerçevede tarihi açıdan bakıldığı zaman petrol endüstrisinin geçirdiği evrimi 5 farklı döneme ayırabiliriz;

1860-1885 yılları arasında sadece gazyağı olarak kullanılan bu hammadde sadece ısıtma ve ısıtma aracı olarak kullanılıyordu. Bu dönem içerisinde damıtma yöntemleri henüz gelişmemiş olduğu için diğer petrol türevi ürünler elde edilemiyordu. Bu arada hızla artan petrol üretimi 1860'larda 66.000 ton civarında iken 1870'lerin ortalarında 800.000 tona ulaşmıştı¹⁵. Bu dönemde ticari amaçlı ham petrol üretiminin öncülüğünü yapan A.B.D. taşımacılık konusunda da ilk adımı atmış ve 1863 yılında Rockefeller ilk petrol boru hattını döşeyerek petrol endüstrisine bir yenilik kazandırmıştır. 1870 yılında Rockefeller tarafından kurulan Standart Oil şirketi 1882 yılında A.B.D. rafinaj sanayinin %80'ni kontrol ediyordu. Dünyanın en büyük petrol taşıma şirketi özelliğini de içinde barındıran Standart Oil, Dünya petrol taşımacılığının da %90'ını elinde tutarak önemli bir monopol haline gelmişti¹⁶.

1886'da başlayan ve Yağlama Dönemi olarak bilinen dönem sanayide ve evlerde bitkisel yağların yerini petrolden elde edilen yağların almaya başladığı dönemdir. Dünya petrol piyasasındaki Standart Oil şirketinin yarattığı bu büyük monopolü kırmak amacıyla 1890 da küçük çaplı Hollanda petrol şirketleri bir araya gelerek Royal Dutch'ı meydana getirmişlerdir. Kuruluşundan sonra bu şirket bölgede pazarlama faaliyetinden sonra üretim faaliyetine de başlamış ve piyasadaki durumu giderek güçlenmiştir. 1900'lere gelindiği zaman petrolün kullanım alanları hızla artmakta ve toplam dünya üretimi 20 milyon tona yaklaştığı tahmin edilmekteydi.

¹⁴ N. Süleymanov, *Azerbaycan'ın İktisadi Tarihi*, (Baku, 2001), s.232.

¹⁵ Çapay..A. Sultanov, *Neft*, (Baku, 1998), s.36.

¹⁶ Aynı, s.124

1900 yılında benzinin ortaya çıkışı makine sanayinin gelişmesine ve otomobillerin yaygınlaşmasına sebep olurken petrol tüketiminin artması yeni kuyuların açılması ihtiyacını doğurmuştur. 1907 yılında petrol endüstrisindeki rekabet artmakta ve Royal Dutch ile bir İngiliz şirketi olan Shell Trading and Transporting Company üretimlerini ve pazarlama kapasitelerini birleştirerek Standart Oil'den sonra dünyanın ikinci büyük çok uluslu petrol şirketi olmuşlardır. Bu süre içerisinde hızla büyüyen Standart Oil şirketinin büyümesi 1911 yılında A.B.D.'de anti-tröst yasalarının yürürlüğe girmesiyle hız kesmiştir ve aynı yıl içinde mahkeme kararıyla 33 bağımsız şirkete bölünmüştür.¹⁷ 1914 yılına kadar süren ve Benzin Dönemi olarak bilinen bu dönemde sanayileşmiş ülkeler başta A.B.D olmakla dünyanın farklı petrol bölgelerini paylaşmaya başlamışlardır.

1915 yılına geldiğinde Fueleoillerin kullanımı yaygınlaşmış ve dünya petrol üretimi hızla artmaya devam etmekteydi. Bu dönemde Orta Doğu toprakları tam olarak Batılı ülkelerin mücadele alanı haline gelmişti. Bu mücadele siyasal alandan askeri alana taşınmış ve I. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Dünyaya haritasının önemli değişikliklere uğradığı bu savaş sonunda dünyanın önemli petrol kaynakları sanayileşmiş ülkeler arasında paylaşıldı¹⁸.

1920 yılında dünya petrol sanayine hakim 7 Kız Kardeşler (Seven Sisters) olarak da tanımlanan 7 şirket mevcuttur.

- Standart Oil of New Jersey (daha sonra Exxon)
- Standart Oil of New York (daha sonra Mobil)
- Standart Oil of California(daha sonra Chevron)
- Gulf Oil Corporation
- The Texas Oil Company (daha sonra Texaco)
- British Petroleum
- Royal Dutch/Shell petroleum Company

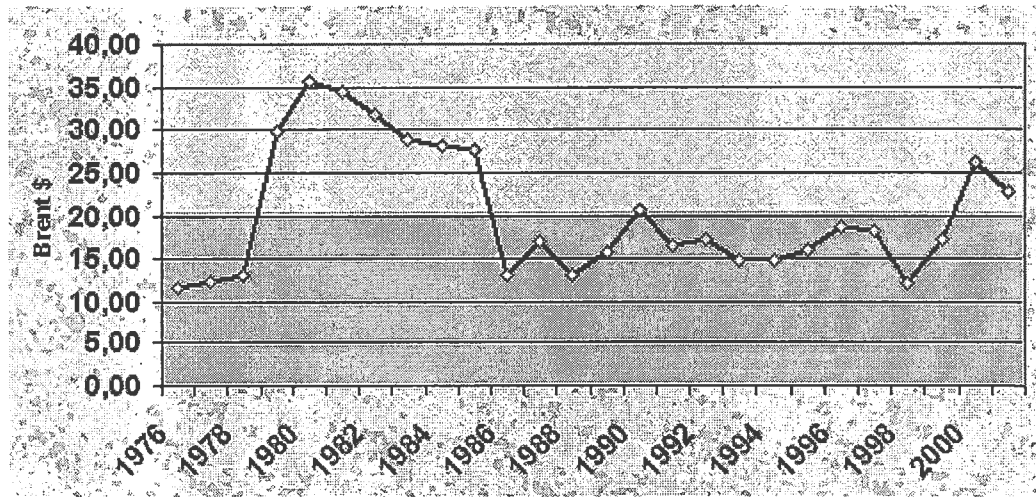
Savaştan sonraki yirmi yıl içinde petrolün kalitesinin yükselmesiyle ve kullanım alanlarının hızla gelişmesiyle beraber bazı ülkeler mevcut bölüşümün adil olmadığına

¹⁷ <http://www.usdoj.gov/atr/public/speeches/2215.htm>

¹⁸ A. Alekperov, *Neft i Biznes*, (No: 2, 1997), s.6.

karar vererek bölüşümün tekrar yapılması konusunda yeni girişimlerde bulunmuşlardır. Almanya'nın hızlı bir şekilde silahlanması ve yeni kurulan ordu için daha çok enerji kaynağına ihtiyaç duyulması ile ilgi Hitler'in 1938'deki yapmış olduğu söylevleri II. Dünya Savaşı'nın ilk sinyallerindendir¹⁹. 1946 yılının sonbaharında savaş sona ermiş ve petrol kaynaklarının bölüşümü ABD ve S.S.C.B arasında gerçekleşmiştir.

II. Dünya Savaşı öncesi, petrol üretim ve tüketiminin büyük bir kısmı ABD içerisinde olup bitmekteydi. Bu yüzden, petrol fiyatları bugünkü gibi tartışma konusu değildi ve istikrarlıydı. Ancak, özellikle 1970'lerden sonra önemli iniş-çıkışlar gösteren petrol fiyatları pek çok araştırmaya konu olmuş ve dalgalanmaların sebepleri sorgulanmıştır.²⁰

Grafik 1. Petrol Fiyatları

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Haziran 2002

II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle ve Sovyet tehdidine karşı 1948 yılında ortaya konan Marshall Planı, İran Körfezi'nden Avrupa'ya satılan ham petrolün fiyatının rekabet ortamında piyasa koşullarında oluşmasını öngörmekteydi. Bu arada, ABD petrol ithal etmeye başlamıştır. Ancak 1971 yılına kadar petrol ithalatında kota uygulamıştır. İran Körfezi petrolü için tek bir f.o.b. fiyat geçerli idi. Bir diğer deyişle, bütün ithalatçı ülkeler nakliye masrafını üstlenmek durumundaydı. Dolayısıyla, nakliye masrafları daha düşük olan Avrupa ve diğer alıcı ülkeler, petrolü ABD'den daha ucuza satın almaktaydı.

¹⁹ Daniel Yergin, *Petrol*, (1999), s.142.

²⁰ Bu çalışmada, petrol fiyat analizlerinde Batı Teksas ve Brent petrolleri ile OPEC sepet fiyatı baz alınmaktadır.

1950'li yıllar boyunca ilan edilen fiyatlar göstermelik olmaktan öteye gidememiş, petrol fiyatları sürekli pazarlıklara konu olmuştur. 1947-1970 boyunca düşen fiyatlar aslında petrol üreticilerinin hiçbirinin isteği doğrultusunda oluşmamaktaydı. Düşük fiyatlar, çok-uluslu entegre şirketlerin karlarını düşürürken Avrupa'daki kömür fiyatlarını ve ABD'nin iç pazarındaki petrol fiyatlarını da aşağı çekmekteydi. Ancak, rekabet ortamı üreticileri düşük fiyattan satmaya zorlamaktaydı.²¹ Ayrıca, henüz, hükümetler rezervleri korumak için düşük üretim politikasını benimsememişlerdi. Aksine, şirketler üzerinde diğer ülkelerden daha çok üretmek için baskı yapmaktaydılar.

1959 yılına kadar çokuluslu imalat şirketleri bildirilen fiyatları sabit tutup piyasa fiyatlarında indirimler yapmışlardır. Rezervlerin bulunduğu ülkeler, vergiyi ilan edilen varil fiyatı üzerinden aldıkları için bu dönemde indirimlere daha çok kayıtsız kalmışlardır. Ancak, 1959-60 döneminde pek çok şirketin ilan ettiği fiyatları da düşürmesi üzerine vergi gelirleri düşen petrol ihracatçısı ülkeler (İran, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Venezüella) tarafından OPEC (Petrol İhracatçısı Ülkeler Teşkilatı-Organization of the Petroleum Exporting Countries) kurulmuştur. Bugün, başlıca gelir kaynağı petrol kazançları olan 11 gelişmekte olan ülkeden oluşan OPEC, üyelerinin izlediği petrol politikalarını koordine eden ve birleştiren uluslar arası bir kuruluştur. 1960'lı yıllar boyunca piyasa fiyatları düşmeye devam etmişse de OPEC ilan edilen fiyatların düşürülmemesinde başarılı olmuş, böylece OPEC ülkeleri varil başına sabit bir geliri korumuşlardır.

1971-1973 döneminde, OPEC ülkeleri birkaç kez vergileri artırmış ve her seferinde tüketim fiyatlara karşı esnek olmadığı için şirketler vergileri piyasa fiyatına yansıtmışlardır²². Böylece, vergiler, aynı zamanda petrol piyasasında taban fiyat işlevi görmüştür.

Bu yıllarda keşif ve üretim maliyetleri halen fiyatların altında kalmaktaydı. Hatta, bu fiyatlar, Kuzey Denizi, Meksika ve Alaska'da keşiflere başlanmasını ve Suudi Arabistan'ın üretimini 1982 yılına kadar üç katına çıkarmak için yatırımlar planlamasını sağlayacak düzeydeydi. Ancak, 1970'li yılların başlarında, Roma Derneği (Club of

²¹ A. Kibritçiöğlü ve B. Kibritçiöğlü, *Inflation Effect of Crude Oil Prices*, (Hazine Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü Araştırma ve İnceleme Dizisi, 1999). s.21.

²² <http://www.opec.ru> 06.02.2005.

Rome) gibi think tank (düşünce deposu) kuruluşları dünyadaki enerji rezervlerinin tükenmekte olduğunu ve fiyatların beş katına (!) fırlayacağını söylemekte ve enerji piyasaları kriz beklentisi ile çalkalanmaktaydı²³.

1.1. 1974 Petrol Krizi ve Sonuçları

1973 yılının Ekim ayında, Arap ülkelerin Altı Gün Savaşı'nda kaybettikleri toprakları İsrail'den geri almak amacıyla başlattıkları Yom Kippur Savaşı'ndan önce, OPEC ulusları, daha sıkı bir işbirliği ve daha büyük bir vergi artırımını duyurmuştur. Aynı ay, savaşın başlamasının ardından, Irak dışındaki tüm petrol üreticisi Arap ülkeler, ABD ve Hollanda'ya ambargo ilan etmiş ve üretimlerini kısmışlardır. Yalnızca iki ay süren kesinti OECD stoklarından rahatça karşılanmış ve ambargo başarısız olmuştur. Ancak, bu olay, tüketicilerin herhangi bir üretim kısıtlamasına karşı stoklamaya gitmesine neden olmuş, gelecek için tedirginlik yaratmış ve stoklama amaçlı talebi artırmıştır. Bunun sonucu olarak, 1973 yılının Eylül ayında 2.90 dolar olan petrolün varil fiyatı, savaştan sonra Aralık ayında 11,65 dolara çıkmıştır. Daha önce 1956 ve 1967 yıllarında da üretim kısılmış, ancak piyasa koşullarının hemen tepki vermesiyle fiyat değişiklikleri yıllık istatistiklere bile yansımamıştır. 1974 yılında ise, OPEC ülkeleri vergi yoluyla fiyatları artırmaya devam etmişler, ayrıca artan atıl kapasiteye rağmen üretimi kısmışlardır. Bu gelişmeler sırasında petrol kıtlığı ve üretimi, giderek daha fazla tartışılır olmuştur. ABD Merkezi Haber Alma Teşkilatı CIA, rezervlerin yeterli olmadığını, 1980 yılından sonra petrol üretiminin düşeceğini belirtmiştir. Böylece, petrol fiyatları tüm dünyada hızla yükselmeye başlamış ve fiyatlar için 100 dolara (!) varan tahminler yapılmıştır. 1975-1978 boyunca OPEC vergi artırma politikasına devam etmişse de, önceki büyük artışların ardından gelen bu küçük çaplı fiyat artışları, tüm dünyada kendini gösteren enflasyon tarafından büyük oranda negatif etkilenmiştir.²⁴

1979-80 yıllarında, bu kez İran Devrimi nedeniyle üretim azalmış, Suudi Arabistan ve diğer OPEC ülkelerinin İran üretiminin açığını kapatmayı reddetmesi ile OPEC, devam eden fazla kapasiteye rağmen üretimi talebin altında bırakmış ve fiyatlar tekrar

²³ J. Joli, *Dünya 19- 20 yüzyılın Tarihi*, (Arkın Kitabevi, İstanbul 1999), s.3.

²⁴ D. Yergin, *a.g.e.*, s. 92.

fırlamıştır. 1981 yılına kadar üretimde kısıtlamalar devam etmiştir. Böylece 1981 yılına gelindiğinde, petrol fiyatları OPEC uluslarının net gelirini düşürecek kadar yükselmiştir.

OPEC devletleri, 1970’li yıllar boyunca piyasa koşullarının üzerinde kalan fiyatların, kısıtlı rezervlerini daha hızlı tüketime açmalarının bedelini ancak karşıladığını savunmuşlar ve kendilerinin daha yavaş bir tüketim oranını tercih edeceklerini belirtmişlerdir. Ancak, bu fiyat artışları küresel bir resesyona yol açarak küresel büyümeyi ve dolayısıyla petrol tüketimini yavaşlatmıştır. Ekonomik faaliyet ile petrol arasındaki bağıntının eğimi azalmıştır. Petrol talebinin yüksek fiyatlara tepkisi, birim gelir başına petrol tüketimini düşürmek şeklinde olmuştur. Bunun sonucu olarak, ABD’de 1974 yılında GSYİH’nın her doları başına tüketilen petrolün günümüzde ancak yarısı tüketilmektedir. Yavaş yavaş değişen tüketim kalıpları 1978 yılında kendisini iyice hissettirmiş, 1980 yılından sonra düşen fiyatlara rağmen etkisini tamamen yitirmemiştir. 1973-1979 arasında küresel tüketimdeki azalmayı Avrupa ve Japonya’da özellikle gazyağı üzerine konan tüketim vergileri perçinlemiştir. OPEC üyesi ülkeler bu vergilerin üreticilerden tüketicilere gelir aktardığını savunmuş, bunların şiddetle karşısında yer almıştır.²⁵

1970’li yıllardaki petrol krizleri, tüketimi olduğu gibi, üretimi de etkilemiştir. Üretimde kullanılan enerji kaynakları arasında petrolün payı düşmüştür. Özellikle elektrik üretiminde kullanılan petrol, kömür ve nükleer enerjiyle ikame edilince, elektrik fiyatlarının da petrol fiyatları ile birlikte yükselmesi önlenmiş ve enflasyon bir ölçüde dizginlenmiştir.²⁶ Ayrıca, 1973 yılında %53 olan OPEC’in dünya petrol üretimindeki payı, yüksek fiyat politikasından dolayı, 1985 yılına kadar sürekli azalmış ve %29’a düşmüştür.

Bu sırada, piyasa koşulları da büyük ölçüde değişmiştir. Orta Doğu ve Venezüella’da büyük çaplı kamulaştırma hareketleri gerçekleşmiştir. Ham petrol alıcıları daha önce entegre şirketler iken şirketler arasında işbölümü ve uzmanlaşma gerçekleşmiş, oluşan rekabetçi ortamda vergilerin fiyatlara yansımaları beklemek imkanı kalmamıştır. Spot ve vadeli işlemler için doğru bilgiye hızlı erişen petrol borsaları oluşmuştur.

²⁵ J. Joli, a.g.e., s.34.

²⁶ A. Kibritçioğlu ve B. Kibritçioğlu, a.g.e., s.21.

1.2. 1980 Sonrasında OPEC'in Konumu

OPEC, 1982-1985 yıllarında satış fiyatlarını doğrudan ayarlamaya ve petrol kotaları koymaya başlamıştır. Suudi Arabistan, üretimi dizginleyen faktör olarak toplam OPEC kısıntısını üstlenmeyi kabul etmiştir. Bunun karşılığında ise, herhangi bir petrol krizinde başvurulacak “son merci” sıfatını kazanmıştır. Üstlendiği ağır sorumluluk nedeniyle, 1985 yılının ortalarında, diğer petrol üreticilerinin neredeyse tümü üretim kotalarının dışına çıktığında, hemen hemen hiç petrol ihraç edemez duruma gelmiştir. 1986 yılının Ağustos ayında yapılan yeni bir anlaşmanın ardından 10 sene boyunca petrol fiyatları nispeten istikrar kazanmıştır.

1996-1998 dönemine gelindiğinde, kış mevsiminin ılık geçmesinin ve Güneydoğu Asya krizinin de etkisiyle petrol tüketiminin artışı yavaşlamış, üretim artışı tüketimin biraz üzerinde kalmıştır. Arz talep dengesini sağlamak için gereken küçük çaplı bir üretim kısıtlamasını OPEC ancak üç yılda gerçekleştirebilmiş, bu arada stoklar birikmiş ve petrol fiyatları 1997 yılından 1999'a gelindiğinde yarıdan fazla düşmüştür.

1998 yılında OPEC'in kontrolü dışında gelişen ve talebi arzın altında bırakan faktörleri:

- Çok önemli bir pazar olan Güneydoğu Asya'daki ekonomik kriz ve bu ülkelerin dolar bazlı borçlanmalarını zorlaştıran devalüasyonlar;
- Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya'da kış mevsiminin çok ılık geçmesi;
- Ağustos ayında ekonomik krizin sıçradığı Rusya'nın, finanssal ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, petrol ihracatını 1998 yılının son üç ayında 600-800 bin varil artırması;
- Kurların düzeyini koruyabilmek için Çin'in petrol ithalatını 1998 sonuna doğru kısıması olarak sıralayabiliriz.

OPEC üyeleri, 1997 yılının sonbaharında Asya'da başlayan bankacılık ve döviz kuru krizinin talebi azaltıcı etkilerini öngöremeyerek, 1997 yılının Kasım ayında Cakarta'da

üretim tavanını güncellemiş, 25 mbd (milyon varil/gün)'den 27,5 mbd'ye çıkarma kararı almışlardır. Oysa, önceki birkaç yıldır üretim kotalarını delmeyi alışkanlık edinmiş ülkeler nedeniyle 1996 yılında gerçekleşen OPEC üretimi zaten 28.3 mbd'ye ulaşmıştır. Daha sonra alınan üretim kısıtlaması kararları yeterli ve etkin olmamış, Irak ise bu kararlara hiç katılmayarak üretimini artırmıştır. 1998 yılında Suudi Arabistan petrolünün fiyatı varil başına 9-13 dolar arasında değişmiştir.

Fiyatlarda görülen bu düşüşü, Riyad'ın, OPEC disiplinine uymayan Venezüella'ya gösterdiği tepkiye ve petrol piyasasında hakimiyetini yeniden sağlama savaşına bağlamak da mümkündür. Suudi Arabistan, OPEC kotası olan 2,3 mbd'yi aşarak üretimini önce 3 mbd'ye çıkaran ve ABD'nin bir numaralı tedarikçisi olma özelliğini elinden alan Venezüella ile önce müzakereler yapmış, sonuç alamayınca 1998 yılında üretimini 1 mbd civarında artırarak petrol fiyatlarının fazlasıyla düşmesine sebep olmuştur. 1998 yılında OPEC gelirleri, 1980 yılındaki zirveden sonra en düşük değerine inmiş, önceki seneye göre 54 milyar dolar azalarak 100 milyar dolar olmuştur. Ertesi yıl, özellikle Suudi Arabistan'ın girişimleri ile ve OPEC dışındaki petrol üreticilerinden de destek sağlanarak sıkı bir üretim kısıma politikasına gidilmiştir.²⁷

1998-2000 petrol fiyatları değişmelerinin, daha önce ortaya çıkan politik veya askeri nedenli krizlerin tersine, arz ile talebin dengede olmamasından kaynaklanabilir. OPEC'in 1997'de piyasayı yanlış değerlendirmesi ve ayrıca üretim kotalarında disiplinsiz davranışları sonucu, fiyatlar düşmeye devam etmiştir.

1999 yılı Mart ayında Norveç ve Meksika'nın da desteklediği bir OPEC toplantısında üretim kısıtlaması kararı alınmış, 1 varil petrolün fiyatı 18-20\$ olarak hedeflenmiştir. 2001 yılı başlarında bu hedef revize edilerek 25-30 dolara çıkarılmıştır. Böylece, 1986-1996 boyunca (1991 yılı hariç) ortalama 17\$ olan bir varil petrolün fiyatı yaklaşık %50 artmış ve 25\$ düzeyine çıkmıştır. ABD hükümeti Suudi Arabistan ile fiyatların düşürülmesi için temaslarda bulunmuşsa da, Suudi Arabistan, dönemin Irak lideri Saddam Hüseyin'e karşı korunmadıkları için hiçbir boyun borcu olmayan Arap ülkelerinden bir şey talep edemeyeceklerini belirtmiştir. Bu arada, canlanan ekonomi ile

²⁷ D. Kaplan, *Petrol Fiyatlarını Etkileyen Faktörler*, (İktisadi Araştırmalar Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001) .s.14

birlikte talep daha hızlı gelişmiş, fiyatlar 30 doların üzerine çıkmıştır. Ancak, bu dönemde OPEC ülkelerinin kotalara uyumu artmış, 1999 yılının Eylül ayı itibariyle MEES'in (Orta Doğu Ekonomik Araştırması- The Middle East Economic Survey) tahminlerine göre %94 olarak gerçekleşmiştir²⁸.

OPEC disiplini artıran politik etkenler arasında; kartel kotalarını delmesiyle ünlü Venezüella'nın yönetimine OPEC petrol politikasına katılımcı Chavez hükümetinin gelmesi, Mart 1999'da Suudi Arabistan ile İran arasında petrol fiyatları istikrarı ve Irak konusunda uzlaşmaya varılması, Nijerya ve Cezayir'deki hükümet değişiklikleri sayılabilir. OPEC üyeleri arasında eşgüdümü destekleyen politik olaylar dışında Meksika ve Norveç'in OPEC dışından işbirliği ve OPEC toplantılarının senede dört ve üstüne çıkması, kartel üyelerinin piyasaya daha çabuk ve birlikte tepki vermesine imkan tanımıştır. 1998 yılında 10 dolara kadar düşen fiyatların tüm üreticilerin çıkarlarını tehdit etmeye başlaması ve Suudi Arabistan gibi ülkelerin artan finanssal ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için kabul edebilir buldukları minimum fiyat düzeyinin 21 doların üzerine çıkması, OPEC ülkelerini 1999 itibariyle pazar payı stratejisini bırakarak, daha yoğun bir işbirliği ile fiyatları ve gelirleri yükseltme amacına yönelmiştir.

1990-1991 Körfez Krizi döneminde kısa bir zaman dışında hiçbir zaman petrol kıtlığı yaşanmamasına ve her zaman talebin üzerinde bir üretim kapasitesi bulunmasına rağmen, fiyatların artmasını ve 1970'li yıllardan bu yana dalgalanmalar göstermesini; bilgiye verimli ulaşamayan ve üyeler arasında eşgüdümün zor ve yavaş olmasından dolayı hedeflerin altında veya üstünde üretim yapan bir kartelin -OPEC- denetiminde fiyatların oluşmasına bağlamıştır. Bu nedenlerle, çeşitli dönemlerde OPEC'in davranışlarının fiyatları hedeflediğinden çok daha fazla yükselttiğine ve gelirin düşmesine neden olduğu belirtilmekte, buna 1981 yılı örnek olarak gösterilmektedir. Burada talebin fiyat esnekliğinin artan fiyatlara karşı daha çabuk işlemeye başlamış olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmaktadır.²⁹

²⁸ Ş. Özbilen, "Kaynakların Paylaşımı ve II. Körfez Savaşı" *Finans Dünyası*, (Sayı 160, Nisan 2003), s.18-24.

²⁹ S. Yıldırım, *Dünyada ve Türkiye'de Petrol*, (T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü, Ağustos 2003), s.15-17.

Yüksek petrol fiyatlarının petrol talebindeki artışı yavaşlatacağı ve OPEC gelirlerini orta ve uzun dönemde olumsuz etkileyeceği giderek daha sık tartışılmaktadır. Talep artışının dinamizmi, gelişmekte olan ülkelerden geldiğinden, talep yüksek fiyatlara daha duyarlı olacaktır. Son Irak Harekatı'ndan (Nisan 2003) önce Şubat ayında Batı Teksas petrol fiyatının 35,63 \$'a çıkması ve Merrill Lynch'in fiyat tahminlerini 41\$'dan 46\$'a çıkarması üzerine, Businessweek ve CNBC-E, yüksek fiyatların Güneydoğu Asya ekonomisine ve toplam petrol talebine yapacağı etkiye dikkat çekmişlerdir³⁰.

Asya kaynaklı talebin artışının yavaşlaması dışındaki bazı faktörler de OPEC'in yüksek fiyat uygulamasının sınırlarını çizmeye devam etmektedir: OPEC üyelerinin kotalara uyumu herhangi bir yaptırıma tabi olmayıp çıkar uyuşmasının devamına bağlıdır. Dolayısıyla, yüksek fiyat politikasının sürekliliği OPEC ülkelerinin bireysel çıkarlarının kartelden ayrılacağı ana kadar olabilecektir. Uluslar Arası Enerji Ajansı (International Energy Agency (IEA)), talebin yüksek olduğu zamanlarda eşgüdümün daha kolay olduğunu ve kotaların, birkaç OPEC ülkesinin üretim kapasitesi üzerinde belirlendiği zamanlarda, toplam üretimin hedeflere daha yakın olduğunu gözlemlemiştir³¹. Bu olgunun nedenleri, talep yeterince yüksek olduğunda, kotaları aşmak için kapasite üstünde üretim yapmak veya kapasite artırmak gerekmesi, bu dönemlerde zaten tatlı kazançlar edinilmesi ve kotaların rekabetçi piyasa miktarına daha yakın saptanmasıdır. Yüksek fiyat-düşük üretim politikası uygulamaları ise uzun ömürlü olamamaktadır. Irak, bu süreçte, OPEC ile en baştan itibaren işbirliği yapmayarak üretimini kendisi belirlemiştir.

1.3. 2000'li Yıllarda Dünya Petrol Fiyatlarının Seyri

OPEC'in yüksek fiyatlı petrol politikasının devamlılığının karşısına çıkan bu dinamikler sonucunda, 2000 yılında ortalama 27,60 dolar olan ve 2000 yılının üçüncü çeyreğinde 33 dolara yaklaşan OPEC sepet fiyatı, 2001 yılında ortalama 23,12 dolara ve 2002 yılının başında 19 doların altına düşmüştür.³² 2001 yılı başlarında fiyatlar ilan edilen 22-28 \$ bandına geri çekilmiş, ancak bu kez de küresel ekonomik resesyon fiyatları aşağı

³⁰ Economist (The), 26.04.2003.

³¹ <http://www.eia.doe.gov> 22.06.2004.

³² <http://www.opec.org> 13.04.2005

doğru fazlasıyla çekmiştir. 2002 yılı başındaki dip noktasının ardından, Irak dışındaki OPEC üyesi ülkeler, üretim kotalarını altı ay boyunca günlük 1,5 mln varil azaltma kararı almışlardır.³³ Böylece, gerçekleşen üretim çoğu kez kotaların üzerine çıksa da, fiyatlar yaklaşık 7 dolar artarak 26 dolar düzeyine çıkmıştır.³⁴

2002 yılının Aralık ayında biraraya gelen OPEC ülkeleri, üretimi 2003 yılı Ocak ayından itibaren artırma kararı almışlardır. Şubat 2003'te kotalar tekrar yükseltilmiş, ancak fiyatlar Mart ayına gelindiğinde bile 30 doların üzerinde kalmıştır. 38 dolara kadar çıkan fiyatlar, 1991 yılındaki Körfez Krizi'nden bu yana en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Mart ortasında Merrill Lynch, petrol fiyatlarının 2-3 aylık dönemde 27-33 dolar bandında hareket etmesini ve daha uzun dönemde 46 dolara kadar yükselmesini beklemekteydi.

2002 yılı Aralık ayından 2003 yılı Mart ayı sonlarına kadarki dönemde ham petrol fiyatlarının yükselmesinin asıl nedeni Irak'a yönelik askeri operasyon öncesi belirsizlik olmuştur. Bunun yanında, OECD ülkelerinde ham petrol stoklarının düşük düzeyde seyretmesi ve Venezüella'da 2 Aralık 2002'de başlayan grevden dolayı üretimin düşmesi, mevsimsel etkenlerden dolayı artan petrol ürünleri tüketimi, bakımları sona eren rafinerilerin yeniden ham petrol taleplerini artırmaları da fiyatlar üzerinde yukarıya doğru baskı oluşturmuştur.³⁵

Öte yandan, New York Mal Borsası'nda (New York Mercantile Exchange) Irak gerginliğinin kısa sürmesi ve Nisan ayından itibaren fiyatların gevşemesi beklendiği için Mart ayında Batı Teksas petrolü için oluşan vadeli fiyatlar³⁶ düşmeye başlamıştır. Irak direnişinin beklenenin çok altında olması sonucu askeri operasyonun başarısı da daha büyük olmuştur. Ham petrol fiyatları, Uluslararası Petrol Borsası'nda (International Petroleum Exchange) oluşan vadeli fiyatlara göre ancak 2004 yılının Ocak ayında beklenen 26,62 düzeyinin altına, 2003 yılının ikinci çeyreğinde inmiştir. Nisan ayının başlarından itibaren düşen petrol fiyatları tekrar hedeflenen 24-28 dolar bandında dolaşmaya başlamış, beklentiler bu bandın da altında 22 dolar düzeylerinde

³³ TCMB, (Ödemeler Dengesi Raporu, 2002). s.11

³⁴ <http://www.opec.org> 13.04.2005

³⁵ TCMB, a.g.e. s.13

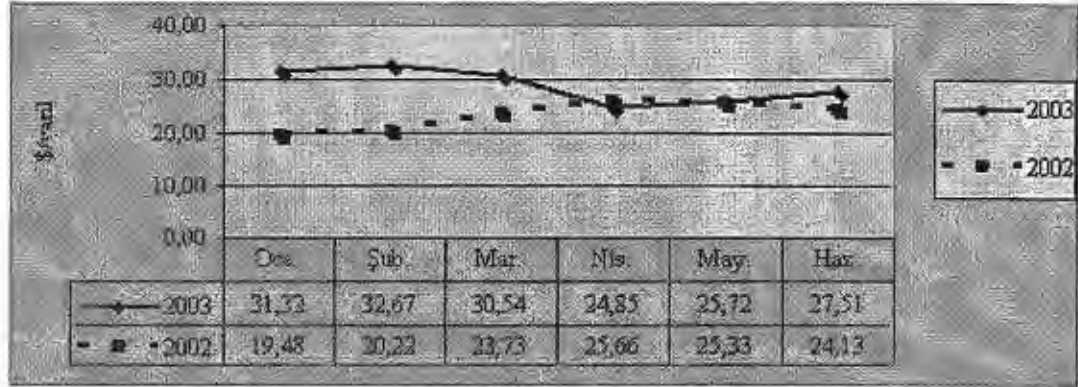
³⁶ <http://www.opec.org/NewsInfo/mi/pdf/MI032003.pdf>

seyretmeye başlamıştır. Irak harekatı öncesinde ve sırasında, OPEC ve özellikle Suudi Arabistan'ın olası bir arz krizine karşılık üretimini büyük oranda artırması, fiyatların tekrar düşmesine neden olmuştur. Irak petrol üretimi için yapılan iyimser tahminler, Rusya'nın alternatif tedarikçi konumuna gelmesi ve OPEC dışı üreticilerin ağırlığının artması, fiyatlar üzerinde aşağı doğru baskı yapmaktadır. OPEC, bu gelişmelere karşı üretimi kısma kararı almışsa da fiyatlardaki düşüşü engelleyememiştir.

Dünya petrol fiyatlarının gelecekteki belirleyici unsuru olarak analistler tarafından, OPEC dışı üreticiler olarak görmektedir. Bunların üretimlerini, OPEC'in pazar payını %25'in altına düşürecek şekilde artırmaları halinde, OPEC'in fiyatları yüksek tutmasının engellenebileceğini düşünmektedir. OPEC'in petrol fiyatlarını yüksek tutması, OPEC dışı ülkelerin üretimlerini artırmaları için gereken yatırımların daha hızlı kara dönüşmesini sağlayarak, bu ülkeleri petrol piyasasında daha etkin olmaya teşvik etmektedir. Öte yandan, düşük maliyetli OPEC ülkelerinin buna tepki olarak liberalleşmesi ve üretimdeki kısıtlamaları kaldırması, sonuçta tekrar piyasa paylarını artırması olasıdır.

Son dönemde, petrol fiyatlarının belirleyicisi, OPEC üyesi olmayan üreticiler değil, başkenti OPEC'in kurulduğu şehir Bağdat'ın başkenti olduğu Irak olmuştur. 25-27 dolar seviyelerinde dolaşan OPEC sepet fiyatları, Irak'ta yeniden yapılandırma süreci tamamlandığında dünya piyasalarında normal kabul edilen 22 \$ düzeylerine ve altına düşebilecektir. Ancak, bölgede güvenliğin ve istikrarın sağlanması ve gerekli yatırımların yapılması, petrol piyasasının istikrarı için ön koşul olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, petrol fiyatlarında kısa vadede dramatik düşüşler beklenmemektedir. Bu süreci olabildiğince değerlendirmeye çalışan OPEC'in üretim kısıtlamalarına gitmesi, petrol fiyatlarının çıkışlar göstermesine sebep olmaktadır. Irak üretiminin OPEC ülkeleri üzerindeki olası tehdidi belirginleştğinde, bu ülkelerin liberalleşmeye gitmesi halinde, petrol fiyatları daha rekabetçi bir ortamda belirlenecektir. Hatta, Irak Harekatı'ndan sonra, 1995'ten bu yana kartel disiplini sağlamada önemli başarılar gösteren Suudi Petrol Bakanı ve Suudi Aramco'nun yöneticisi Ali Naimi'nin, Dışişleri Bakanlığı'nın petrol ve doğalgaz piyasasını

özelleştirme çabalarının karşısında yer aldığı için mevkisini kaybedebileceği konuşulmuştur.³⁷

Grafik 2. Brent Ham Petrol Fiyatları

Kaynak: <http://www.iea.org>

Petrol fiyatlarının 2003 yılındaki değerleri, 2001 ve 2002 yıllarındaki değerlerin üzerindedir. Vadeli piyasalar, 2003 yılı Mart ayında başlayan aylık ortalama petrol fiyatlarındaki düşüşün devam etmesini beklemektedir. Ancak, Mayıs ayında 25 dolara düşmüş olan petrol fiyatları, OPEC'in üretim kısıtlamaları nedeniyle, Haziran ayında tekrar 27 dolar düzeyine çıkmıştır.³⁸ 2003 yılının ilk çeyreğinde ortalama 31,49\$ olan Brent petrolünün fiyatı ikinci çeyrekte 26,03 dolara düşmüş, ancak 2002 yılının ikinci çeyreğinde ortalama 25,07\$ olan Brent fiyatının üzerinde kalmıştır. 2002 yılı ikinci çeyreğindeki ortalama fiyatı 26,30\$ olan Batı Teksas petrol fiyatları ise 2003 yılının ilk çeyreğinde ortalama 34,00\$ iken, ikinci çeyreğinde 29,02\$ düşmüştür.³⁹

2003 yılı ile ilgili genel bir değerlendirme yapmak gerekirse yıl içinde patlak veren Irak savaşı, Nijerya'da yaşanan etnik çatışmalar ve Venezüella'daki genel grev nedeniyle stokların artırılmasında sorunlar yaşanmıştır. Bu dönemde sigorta şirketlerinin risk primini varil başına 4\$'dan 8\$'a yükseltmeleri de fiyat artışlarını tetikleyen sebeplerdendir. Bunun dışında ABD'de rafinerilerin çevre dostu teknolojiler kullanarak üretim yapmak zorunlulukları da maliyetleri arttırıcı sebepler olarak gösterilebilir.

³⁷ Economist (The), 26.04.2003

³⁸ <http://www.opec.org> (Erişim tarihi: 02.04.2005)

³⁹ <http://www.iea.org> (Erişim tarihi: 02.04.2005)

2004 yılının başından itibaren hızlı bir artışa geçen petrol fiyatları, Mayıs ayı itibarı ile Ekim 1990 tarihinden bu yana en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ortadoğu bölgesindeki siyasi istikrarsızlık ve muhtemel sabotaj saldırıları ile ABD'nin petrol stoklarındaki azalma fiyatlardaki artışı hızlandırmıştır. International Petroleum Exchange'de işlem gören (IPE) Bren türü ham petrolün fiyatı 39\$/varil'i aşarken, Suudi Arabistan'da gerçekleşen terörist saldırıların ardından New York Merchantile Exchange'de (NYMEX) işlem gören ham petrolün fiyatı 2 Haziran itibarı ile 42,25\$/varil'e yükselerek son 21 yılının en yüksek düzeyine ulaşmıştır⁴⁰. OPEC üyelerinin 3 Haziran 2004'de Beyrut'ta gerçekleştirdikleri toplantının ardından günlük üretimin 23.5 milyon varilden, 1 Temmuz itibarı ile 25,5 milyon varile; 1 Ağustos itibarı ile de 26 milyon varile yükseltme kararının yanı sıra ABD'de petrol stoklarının son iki yılın en yüksek düzeyine çıktığının açıklanmasına rağmen fiyatlarda bir gevşeme olmamıştır. Bunun nedenleri arasında, OPEC'in karar öncesinde de günlük kotaların yaklaşık 2 milyon varil üzerinde üretim gerçekleştirmesi, kararlaştırılan üretim artışının beklenenin kısmen altında kalması ve içinde bulunduğumuz dönemde petrol fiyatlarının büyük ölçüde jeopolitik risklerden etkilenmesi yer almaktadır.

Ekim 2004 itibarı ile 50\$/varil psikolojik barajını aşan petrol fiyatları üzerinde, Ann Kruger'in petrolün 80\$/varil sınırını yakın zamanda aşacağı açıklaması büyük yankı buldu. Yeni yıla 52,25\$'la başlayan petrol fiyatları OPEC'in arz artırma ve AB ve Rusya'nın rahatlatıcı açıklamalarına rağmen hızla artmaya devam etmektedir. 1 Mart 2005 tarihi itibarı ile 56\$/varil civarında seyreden petrol fiyatlarında uzun süre daha kayda değer bir düşüş beklenmemesi gerektiği uzmanlar tarafından belirtilmektedir⁴¹. Nisan ayının başında analistler, uluslararası borsalarda petrol fiyatlarının birkaç hafta içinde psikolojik önem taşıyan 60 dolar seviyesini geçmek için denemede bulunmasını bekliyorlar. Çin ve Hindistan başta olmak üzere Asya ekonomilerinin hızlı büyümeyi sürdürmesi ve ABD'nin de ithalatını sürekli artırarak talebi sürüklemesiyle piyasadaki arz-talep dengesizliğinin farkına varan büyük fonların kar elde etmek için fiyatlardaki yükselişi desteklediğini söyleyebiliriz .

⁴⁰ www.isbank.com.tr/dosya/Petrol_Fiyatlarini_Etkileyen_Faktörler_Haziran_2004.pdf

⁴¹ <http://www.ntvmsnbc.com.tr/07.03.2003>.

OPEC'in resmi üretim kotasında artırıma gitmesinin de fiyatları düşürmek açısından piyasada çok etkili olmasını beklemeyen analistler, dünyadaki üretim kapasitesinin zaten tamamına yakınının kullanıldığına dikkat çekiyorlar.

Petrol fiyatları üzerine söylenenlerden sonra belirtmek gerekir ki, bir ülke içindeki petrol fiyatlarını değişik isimler altında alınan vergiler ve döviz kuru gibi faktörler de büyük oranda etkilemektedir. Petrol fiyatlarının tüketime ve diğer ekonomik gelişmelere etkisi incelenirken, devletin ve çeşitli ekonomik faktörlerin fiyatlara etkisinin gözardı edilmesi, sağlıklı sonuçlar vermeyecektir.

2. DÜNYA PETROL SANAYİNİN MEVCUT YAPISI

Petrol sanayinde faaliyet gösteren firmaların yaklaşık %90'nı, ham petrolün elde edilmesi sürecinde izlenen her 3 aşamayı kendileri üstlenmektedirler. Bu aşamalar sırasıyla Arama, Geliştirme ve İşletme aşamalarıdır. Keşif olarak da isimlendirilen ilk aşamada firmalar potansiyel petrol yataklarını tespit etmekte ve bu yataklar üzerinde petrol kuyuların kazılabilirlik ihtimalini incelemektedirler. İkinci aşama olan Geliştirme aşamasında kazma işleminin gerçekleştirilmesi için gerekli olan teçhizatın temini ve yerinde kurulumu için gerekli çalışmaları içermektedir. En son aşama olan işletme aşamasında petrolün yeryüzüne çıkarılma işlemi gerçekleşmektedir.

Petrol ürünleri sanayi ise, ham petrolün rafinerilerde stoklanıp arıtılması, üretilen ürünlerin dağıtım kuruluşları aracılığıyla tüketicilere ulaştırılması gibi bir dizi faaliyeti kapsayan entegre bir sektördür.

Ham petrolden elde edilen sıvılaştırılmış petrol gazları (LPG), normal ve süper motor benzinleri, gaz yağı, jet yakıtları, motorin ve çeşitli kalitelerde fuel oiller başta enerji, ulaştırma ve sanayi olmak üzere çeşitli kesimlerde kullanılmaktadır.

Nafta, petrokimya ve gübre sanayinin ana hammaddesidir. Ayrıca günümüzde elektrik üretim santralılarında yakıt olarak kullanılmaktadır. Madeni baz yağlar ise katık ilavesi ve harmanlama yapıldıktan sonra piyasaya verilmektedir. Çeşitli kalitede asfaltlar nihai ürün olarak tüketiciye satılmaktadır

Öncelikle rafinaj sektörünü ele alacak olursak sektörde toplam maliyetin yaklaşık % 90'ını ham petrol temini oluşturmaktadır. Farklı kalitedeki ham petroller, borsalarda spot (günlük) ve vadeli fiyatlara göre işlem görmekte ve borsa fiyatlarına bağlı olarak formüle edilen anlaşmalar ile ham petrol ticareti yapılmaktadır. Bu bakımdan rafinaj sektöründe maliyetlerin ülkeler itibariyle önemli farklılıklar göstermesi söz konusu değildir. Rafinaj sektöründe önemli olan, ham petrolü en iyi şekilde değerlendirecek rafinaj teknolojisini uygulamak ve ham petrolden, serbest piyasa fiyatları ile en yüksek verimi sağlayacak üretimi gerçekleştirmektir.

Petrol şirketleri başlıca 3 grupta toplanabilir⁴²:

- Birincil faaliyetlerle iştigal eden şirketler; genellikle ham petrolün arama, üretim ve satışıyla ilgilenirler, (örn: OPEC üyeleri)
- Ticari şirketler; genellikle özel sektöre ait olan bu firmalar satın alma, depolama, taşıma ve ham petrol ile diğer firmalarca üretilen petrol ürünlerinin satışı ile ilgilenirler.
- Petrol rafinaj şirketleri; ham petrolün işlenmesi alanında faaliyet göstermektedirler.

Dünya petrol sanayinde genellikle arama, üretim, taşıma, rafinaj ve pazarlama alanlarında faaliyet gösteren çok uluslu şirketler yer almaktadırlar. Bu sektöre yatırım yapmak oldukça risklidir; çünkü petrolün bulunması yanında bulunan yatağın ekonomik olarak işletilebilir nitelikte olması gerekmektedir.

Dünyanın en büyük şirketleri arasında ilk sıralarda yer alan petrol şirketlerinin bazıları şunlardır; Exxon (ABD), Royal Dutch/Shell (İngiltere-Hollanda), British Petroleum (İngiltere), Mobil (ABD), Eni (İtalya), Elf Aquitaine (Fransa), Chevron (ABD), Texaco (ABD), Total (Fransa), Amoco (ABD)⁴³. Küreselleşme eğilimi her alanda olduğu gibi enerji sektöründe de etkisini göstermiş ve geçtiğimiz son dönemde büyük uluslararası petrol şirketleri arasında önemli birleşmeler yaşanmıştır. Bunlardan bazıları, iki veya daha fazla dikey bütünleşik büyük şirketin birleşmelerini kapsamaktadır. Bu bağlamda;

³⁸ <http://www.inputresearch.com/pdf/2002/petrol.pdf>

en azından girdi maliyetlerini düşürmek, teknolojiyi ve iş kapasitesini geliştirmek amaçlarına yönelik olarak, BP'nin Amoco ile, Total'in Petro Fina ile, Exxon'un Mobil ile, sonradan BP-Amoco'nun Arco ile ve Total-Petro Fina'nın Elf ile birleşmeleri örnek gösterilebilir. Bu birleşmelerinin değeri, 1990-96 yıllarında 10 milyar dolardan, 1997'de 40 milyar dolara ve 1998-99'da 240 milyar dolara yükselmiştir⁴⁴.

Bunun dışında petrol sanayinde, rafinaj ve pazarlama hisselerini kapsayan pek çok kısmi birleşme görülmüştür. Bunlar, Shell ve Texaco'nun, Ashland ve USX-Marathon Group'un rafinaj ve pazarlama işlerini birleştirmeleridir. Şirketler, birleşmek suretiyle maliyetlerini aşağıya çekme ve verimliliği artırma yararları sağladıklarını belirtmektedir. Bu durum arama ve üretim faaliyetlerinde özellikle de eski SSCB gibi politik ve ekonomik risklerin yüksek olduğu ülkelerde, sermaye havuzunun bu risklerin üstesinden gelecek kadar genişletilmesini sağlamaktadır.

Genel olarak, son yıllarda ortaya çıkan bu eğilimde gerçekleştirilen dev birleşmeleri iki bölümde toplamak mümkün görünmektedir⁴⁵;

1. Önceki yıllarda cazip olup çok sayıda dev firmayı barındırabilmekle birlikte son yıllarda düşüş eğilimi içine girmiş olan (petrol, bankacılık ve otomotiv gibi) sanayilerde görülen savunmacı hareketler (defensive moves).
2. Yeni ekonomi çerçevesinde ani ve hızlı bir büyüme içerisinde olan (telekomünikasyon ve Internet gibi) sanayilerde görülen pay kapmaya yönelik birleşme hareketleri (aggressive deals).

Rekabet otoriteleri, ikinci kategoride bulunan yoğunlaşmalara karşı daha katı bir yaklaşım içinde bulunurken, petrol sektörü gibi birinci kategoriye giren birleşmeleri ekonomik gelişmelerin bir gereği olarak değerlendirerek- daha az müdahaleci bir yaklaşımla ele almaktadır.

⁴⁴ Energy Information Administration (EIA), World Energy Projection System, (2000).

⁴⁵ Waren-Boulton, F. R., **Vertical Control of Markets :Business and Labor Practices** (Balinger Publishing, Cambridge-Massachusetts 1978). s.5

Dikkati çeken bir başka nokta, gerek FTC'nin (ABD-Federal Ticaret Komisyonu), gerekse AB Komisyonunun petrol sektöründe yaşanan yoğunlaşmalara ilişkin verdiği kararlarda, genellikle arama ve üretim gibi birincil faaliyetlere koşul getirilmezken, rafinaj ve özellikle dağıtım da taraflara detaylı yükümlülükler getirilmiştir. AB Komisyonu konuya ilişkin olarak; bütün bu dev birleşmelerin sonucunda arama ve üretim faaliyetlerinde az sayıda firma kalmış olmasına rağmen, küçük firmaların rekabetçi davranışlarının dev firmaların rekabet karşısı hareketlerini kısıtlayabilecek güçte oldukları görüşündedir. Bununla birlikte, bu birleşmelere izin verilmesinin sebeplerinden birinin de, petrol sektörünün birincil faaliyetlere ilişkin pazarında sadece firmaların değil petrol rezervine sahip ülkelerin de belirleyici faktör konumunda bulunmasının olabileceği düşünülmektedir⁴⁶.

Son dönemde, AB Komisyonunun petrol sanayi kapsamında incelediği birleşmelerden en önemlileri arasında Exxon/Mobil, BP Amoco/Atlantic Richfield ve Total/Elf Aquitaine yer almaktadır. Bu inceleme, şirketlerin aramadan rafinaja ve pazarlamaya kadar tüm petrol ve doğal gaz faaliyet zincirini kapsamaktadır⁴⁷. Buradaki en önemli nokta, Komisyonun ilk defa olarak ham petrol ve doğal gaz arama, geliştirme ve üretimini kapsayan birincil faaliyetlere ilişkin bu kadar detaylı bir değerlendirme yapmış olmasıdır. Bu inceleme sonunda, yukarıda da ifade edildiği gibi bu dev şirketlerin gelecekte de daha küçük ölçekli petrol şirketleri ile rekabet etmek durumunda kalacaklarına karar verilmiştir. Ayrıca, önemli ham petrol ve doğal gaz rezervine sahip olan ülkelerin büyük petrol şirketlerinin üretimlerini kısımlarına olanak vermeyecekleri öne sürülmüştür. Bu çerçevede, söz konusu birleşmeler neticesinde, birincil piyasalarda hakim durum yaratılmayacağına karar verilmiştir. Her ne kadar teknoloji ve verimlilikteki artış üretim ve taşıma maliyetlerinde düşüşe neden olsa da düşük maliyetle işletilebilir rezervlerin giderek tükenmesi ve yeni keşfedilen kaynakların taşınacağı mesafelerin artması, enerji maliyetlerini artırmaktadır.

Enerji arzındaki diğer bir temel faktör ise fiyattır. Enerji fiyatları, enerji arzı kapasitesini etkileyen yatırım miktarlarını ve zamanlamalarını belirlemede önemli rol oynamaktadır.

⁴⁶ A. Demiröz, "Yeni Ekonomide Rekabet Kuralları" (Uzmanlık Tezi, Rekabet Kurumu, Ankara: 2003).

⁴⁷ World Energy Outlook, International Energy Agency (Paris 2002) s.21

Gelecekteki petrol fiyatları, ağırlıklı olarak üretici ülkelerin fiyatlandırma ve üretim politikalarına bağlı olduğundan oldukça belirsizdir.

Son 20 yılda ham petrol üretim maliyetlerinde önceki yıllara göre azalma görülmüştür. OPEC üyesi olmayan ülkelerin üretimleri ile sentetik ham petrol ve bitümen gibi geleneksel olmayan petrol üretimleri maliyet bazında OPEC üreticisi ülkelerle giderek rekabet edebilir duruma gelmektedir.

Büyük petrol şirketlerinin, harcamalarının etkin bir şekilde yönetimi sayesinde yüksek oranda rekabet edebilir üretim maliyetleri ile çalıştıkları bilinmektedir. Son yıllardaki derin deniz teknolojisindeki gelişmeler neticesinde Brezilya ve diğer ülkelerde derin deniz üretimleri de diğer yaygın petrol üretim yöntemleriyle maliyet açısından rekabet edebilir duruma gelmiştir. Kanada'daki petrol kumlarından sentetik petrol üretimi ise maliyetlerin düşmesi ve petrol fiyatlarının yükselmesi ile ekonomik hale gelmiştir⁴⁸.

Ham petrol üretiminin azalması, bu azalmayı ve talep artışlarını karşılamak için yeni kapasiteye ihtiyaç duyulacağını göstermektedir. Gelecekteki petrol fiyatları ve üretim maliyetlerinin seyri yeni petrol üretim kapasitesi oluşturmaya yönelik yatırımların yapılmasında kritik unsurları oluşturacaktır. Ancak, aynı zamanda teknolojik gelişmeler, yeni rezervuarlardan yapılan üretimin daha artmasına, dolayısıyla yatırımın geri dönüşünün hızlanmasına neden olmaktadır. Rezerv geliştirilmesinde yeni teknolojiler önemli rol oynayacaktır. Günümüzde yeni keşfedilen petrol yataklarının boyutları küçülmektedir. Dolayısıyla, mevcut rezervlerin yerini alacak büyüklükte rezervlerin keşfedilmesi giderek güçleşmektedir. Kalan petrol rezervlerinin geliştirilmesi ancak petrol kazanımının en üst seviyeye çıkarılması ile mümkün olabilecektir. IEA'nın yaptığı bir çalışmaya göre petrol geri kazanım faktöründeki (recovery factor) % 1'lik yükselme, rezervde 60 milyar varillik artış ve bugünkü fiyatlarla trilyonlarca dolarlık değer kazanımı sağlamaktadır⁴⁹.

Yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması kaynak maliyetlerinin azaltılması ve verimliliğin artırılması için çok önemlidir. Geçtiğimiz yıllar içinde teknolojik

⁴⁸ Petrol Sektör Raporu, (INPUT Araştırma ve İletişim A.Ş., Ocak, 2002).s.6

⁴⁹ International Energy Outlook, DOE/EIA,(Washington: 2002). s.17

gelişmeler petrolün bulunması, geliştirilmesi ve üretiminde etkinliğin önemli ölçüde artmasına neden olmuştur. Yer altı gözlem ve kontrolünü içeren yeni teknolojilerin üretim maliyetlerini düşürmesi, ham petrol ve doğal gaz kazanımını artırması beklenmektedir.

Artan talebi karşılayacak ham petrol üretiminin sağlanabilmesi için sektörde önemli miktarda yatırım yapılması gerekmektedir. Üretim kapasitesinin artırılması için ayrılacak sermaye miktarının belirlenmesinde ham petrol fiyatı ve kararlılığı kilit rol oynamaktadır. İlave bir üretim kapasitesinin yaratılması, fiyatların daha durağan olmasına olanak verirken aynı zamanda talepteki olası artış veya arzdaki kesintilerin olumsuz etkilerini tüketiciler için arz güvenliği sağlayarak engelleyecektir.

Afrika, Ortadoğu ve Latin Amerika'daki pek çok petrol ve doğal gaz üreticisi, yabancı sermaye yatırımlarının önemini kavramış ve Mısır, Libya, Nijerya ve Cezayir gibi ülkeler uluslararası petrol şirketleri ile ortak yatırımlar geliştirebilmek için arama ve üretim faaliyetlerine ilişkin politikalarını ve uygulamalarını değiştirmişlerdir. Suudi Arabistan bu alanlardaki doğal gaz yatırımlarını yabancı şirketlere açmaya başlamıştır. Bazı devletler önümüzdeki dönemde arz güvenliği sağlanmasında, pazar ağları kurulmasında ve teknoloji geliştirilmesinin özendirilmesinde kilit rol oynayacaklardır. Ayrıca, karbon emisyon cezalarını dikkate alan çevre politikalarının, yakıt karışımlarını değiştirmek ve talebi azaltmak suretiyle petrol arzını etkilemesi beklenmektedir⁵⁰.

Şirket birleşmeleriyle birlikte, şeffaflığın ve verimliliğin geliştirilmesi, petrol kaynaklarının güvenilirliğini artırmış ve aynı zamanda üretim maliyetlerini düşürmüştür. Bu eğilimin devam etmesi halinde, petrol sanayinde verimlilikte ve öngörü yeteneğinde ilerlemeler beklenmektedir. Petrol sanayinde faaliyet gösteren şirketlerin yapıları incelendiğinde bugün dünyadaki büyük petrol şirketlerinin hemen hepsinin ham petrol üretimi ve rafinajı konularında faaliyet gösterdiği görülmektedir. Bu şirketlerin çoğu

⁵⁰ Petrol Sektör Raporu. a.g.e. s. 11

dağıtım ve pazarlama faaliyetleri ile doğal gaz üretimi ve satışına da entegre olmuşlardır⁵¹.

Petrol sanayinde faaliyet gösteren farklı ülke kaynaklı bazı büyük şirketlere ilişkin kısa bilgiler aşağıda verilmektedir:

BP (İngiltere): BP başlıca, ham petrol ve doğal gaz arama ve üretimi, rafinajı, pazarlaması, petrokimyasalların üretimi ve pazarlanması, elektrik enerjisi üretimi konularında faaliyet gösteren dünyanın en büyük petrol ve petrokimyasal ürün üreten gruplarından biridir.

Şirket 1977-1987 yılları arasında devlet hissesi kademeli olarak azaltılarak özelleştirilmiştir. 1998 yılında Amoco ile 2001 yılında ise Arco ile birleşerek faaliyet alanlarını genişletmiş ve petrol sanayindeki önemli birleşmelerden ikisine imza atmıştır. Şirketin piyasa kapitalizasyonu 2002 Mart itibarıyla 200 milyar dolar, ham petrol ve doğal gaz rezervi 16,3 milyar varildir.

CHEVRON-TEXACO: Amerikan şirketi olan Chevron-Texaco ham petrol arama ve üretim, rafinaj, pazarlama ve dağıtım, kimyasal ürün üretimi ve satışı ve elektrik üretimi gibi alanlarda gerek ham petrol ve gerekse doğal gaz sanayini kapsayan faaliyetlerini sürdürmektedir. Şirket 180'in üzerinde ülkede faaliyet göstermekte olup, 11,8 milyar varillik ham petrol ve doğal gaz rezervine sahiptir ve dünya çapında 21.000'in üzerinde servis istasyonu işletmektedir.

ROYAL DUTCH-SHELL (Hollanda-İngiltere): Küresel bir enerji şirketi olarak,

ham petrol arama ve üretimi, rafinajı, pazarlanması, doğal gaz üretim ve dağıtım alanlarında, ayrıca yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik enerjisi üretimi ile çeşitli kimyasalların üretimi konularında faaliyet göstermektedir.

YUKONG: Güney Kore'nin önemli şirketlerinden olan eski adıyla S.K.Corp şimdiki adıyla Yukong, 1960'lardan itibaren petrol sanayinin farklı faaliyet zincirlerine entegre olarak, güçlü bir şirket haline gelmiştir. Şirket 1991 yılında 9 adet yeni üretim

⁵¹ S.D. Bastani, "OPEC'İN Uluslararası Petrol Piyasasındaki Stratejik Konumunun Eko-Politik Analizi" (Doktora Tezi. Ankara,2001). s.36

faaliyetinin açılışını yapmış ve petrol sahası geliştirilmesinden petrokimyasal ürün üretilmesine kadar olan bugünkü dikey bütünleşik yapısına ulaşmıştır.

TYUMEN OIL COMPANY (TNC): TNC 3-4 yıl öncesine kadar karsız hisselerle sahip bir şirketken bugün satış ve karındaki önemli ölçüde artışla Rusya'nın ilk 4 büyük petrol şirketi arasında girmiştir. Şirketin bugünkü konumuna gelmesinde rol oynayan yeniden yapılanma stratejisi ile, maliyetlerin düşürülmesi, dikey bütünleşik yapıya gidilmesi, üretim ve rafinaj yatırımlarının hızlandırılması ve üretim birimlerinin birleştirilerek merkezi yapıda toplanması sağlanmıştır. TNC bugün dünyadaki büyük, özel, dikey bütünleşik petrol şirketleri arasında gösterilmektedir. Şirketin geleceğe ilişkin genişleme planlarında Ukrayna ve Kazakistan'daki birincil ve ikinci faaliyetlere ilişkin yatırımlara dahil olmak da yer almaktadır.

TNC'nin temel hedefi; dikey bütünleşme ile elde edilen ekonomik karlılığın maksimize edilmesiyle pazar payının artırılması ve yüksek katma değerli, rekabet edebilir petrol ürünlerinin üretim ve satışının sağlanması olarak ifade edilmektedir. Şirket devlet hisselerinin satışıyla Ekim 2000'den itibaren özel statü kazanmıştır.

LUKOIL: Şirket arama, geliştirme, üretim, rafinaj, dağıtım ve pazarlama alanlarında faaliyet göstermekte olup Rusya'nın en büyük dikey bütünleşik petrol şirketlerinden birisidir.

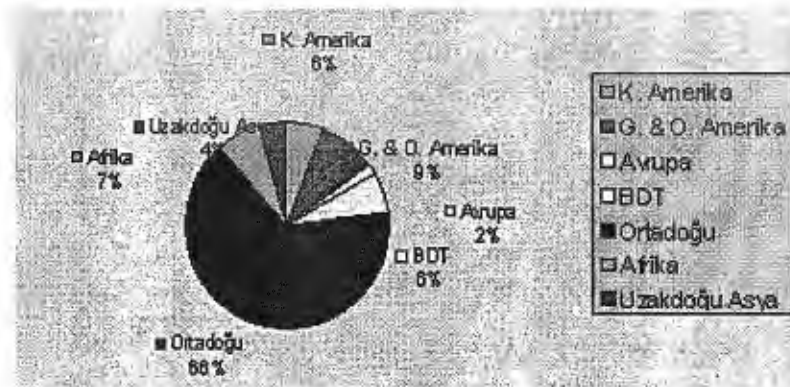
ENİ: İtalyan ENİ dünyadaki en önemli entegre enerji şirketlerinden birisidir. Şirket, birincil ve ikincil petrol faaliyetlerinde, doğal gaz ve enerji üretimi ile petrol sahalarına yönelik hizmetler ve mühendislik alanlarında çalışmalarını sürdürmektedir. 1992 yılında ENİ anonim şirket statüsü kazanmış, 1995 yılından itibaren ise şirketin özelleştirme çalışmalarına başlanmıştır. Bugüne kadar, en son 1998 yılında olmak üzere dört defa hisse satışı yapılarak, şirket hisselerinin %70'inin uluslararası piyasalara sunumu gerçekleştirilmiştir⁵²

⁵² Petrol Sektör Raporu. a.g.e. s.14

3. DÜNYA PETROL SANAYİNDE EKONOMİK BÜYÜKLÜKLER

Bütün dünyadaki kesinleşmiş olan petrol rezervlerine 40 ve doğal gaz rezervlerine 62 sene ömür biçilmektedir. 1980 yılından bu yana, net petrol rezervleri %60 ve doğal gaz rezervleri %109 artmıştır. Bu artışın büyük kısmı, 1980'li yıllarda OPEC (Petrol İhracatçısı Ülkeler Teşkilatı- Organization of the Petroleum Exporting Countries) üyesi ülkelerde gerçekleşen keşiflerden gelmektedir. 11 trilyon varilin üzerinde olan dünya üzerindeki petrol rezervlerinin %78'i OPEC ülkelerinde, %16'sı ise OPEC üyesi olmayan ülkelerde (eski Sovyetler Birliği ülkeleri hariç) yer almaktadır. OECD ülkelerinde yer alan petrol rezervleri %8'lik bir paya tekabül etmektedir.

Dünya üzerindeki petrol rezervlerinin %65,3'ü Orta Doğu bölgesinde bulunmaktadır. Suudi Arabistan tek başına rezervlerin %25'ine sahip bulunmakta ve onu %11'lik bir payla Irak, %9'arlık paylarla Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt ve İran izlemektedir. Bölgenin rezervleri 1980'li yıllarda büyük artış göstermiş, daha sonra 1990'lı yıllarda Irak rezervlerindeki 12,5 ve Katar rezervlerindeki 9,5 milyar varil artışın dışında genel olarak sabit kalmış veya azalmıştır.

Grafik 3. 2004 Rezervleri

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Ocak 2005.

Orta Doğu'dan sonra rezervlerdeki en büyük pay %9,1 ile Güney ve Orta Amerika Bölgesine aittir. Bu bölgenin aslan payı, 1981'den 2001'e gelindiğinde rezervleri neredeyse 4 katına ulaşan Venezüella'ya düşmektedir.

Libya, Nijerya ve Cezayir başta olmak üzere Afrika, petrol rezervlerinin %7,3'üne sahiptir. Toplam rezervlerin %6,2'si eski Sovyet Bloğu ülkelerinde bulunmakta, bunların da %74'ü Rusya'da yer almaktadır. ABD, Meksika ve Kanada'da da önemli petrol rezervleri bulunmaktadır. Meksika, OPEC üyesi olmayan önemli bir petrol üreticisi konumundadır. Kaynakların yoğun kullanımı sonucu, Meksika rezervleri özellikle 1990'lı yıllarda %45 oranında (23 milyar varil) azalmıştır. (Bkz. EK-I)

Rezerv rakamları ancak miktarı kesinleşen ve yerden çıkarılması ekonomik bulunan petrol içindir. Bu rakamlar, jeolojik araştırmalar ve petrol arama ve çıkarma alanında gerçekleşecek teknolojik gelişmelerle değişmeye açıktır. Arama amaçlı bir sondaj kuyusu açılincaya değin petrolün varlığı kesin olarak bilinemez. Sondaj, karmaşık ve genellikle riskli bir işlem olduğu için sadece beklenen getirisi yeterince yüksek alanlar araştırmaya açılır. Petrol jeologları, petrolün içinde toplandığı yapıları arayıp bulmakla, sondaj mühendisine kuyu açacak bir yer tespit etmekle görevlidir. Petrol kapanlarının yerüstünde, jeolojik yöntemlerle tespiti, her zaman mümkün olmaz. Bu durumda, jeofizik biliminden yararlanmak gerekir. Ancak, hiçbir jeofizik aleti veya metodu, yerin derinliklerindeki petrolü doğrudan doğruya tespit edemez. Sadece petrolün içinde bulunması ihtimali olan kapanları tayin edebilir. Jeofizik biliminin son yıllarda yaygın olarak kullanılan yöntemleri arasında sismik, gravite ve elektrik yöntemleri sayılabilir.⁵³

⁵³ <http://www.pmo.org.tr> (Erişim tarihi: 04.03.2005)

Tablo 3. Dünya Rezervleri (2004)

S. No	Ülke Adı	milyar varil	milyar ton	Pay
1	Suudi Arabistan	261,8	36,0	24,9%
2	Irak	112,5	15,2	10,7%
3	BAE	97,8	13,0	9,3%
4	Kuveyt	96,5	13,3	9,2%
5	İran	89,7	12,3	8,5%
6	Venezüella	77,7	11,2	7,4%
7	Rusya	48,6	6,7	4,6%
8	ABD	30,4	3,7	2,9%
9	Libya	29,5	3,8	2,8%
10	Meksika	26,9	3,8	2,6%
11	Nijerya	24,0	3,2	2,3%
12	Çin	24,0	3,3	2,3%
13	Katar	15,2	2,0	1,4%
14	Norveç	9,4	1,3	0,9%
15	Cezayir	9,2	1,2	0,9%
16	Brezilya	8,5	1,2	0,8%
17	Kazakistan	8,0	1,1	0,8%
18	Azerbaycan	7,0	1,0	0,7%
19	Kanada	6,6	0,8	0,6%
20	İngiltere	4,9	0,7	0,5%
	Liste Toplamı	988,2	134,8	94,1%
	Genel Toplam	1.050,0	143,0	100,0%

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Ocak 2005

Yeni rezerv arayışları, teknolojik ve ekonomik gelişmelere paralel olarak hız kazanmaktadır. Rusya'nın doğu sahilindeki Sakalin Adası'nda, Kuzey Denizi'nde ve Hazar Denizi'nin Rusya kesiminde büyük petrol rezervleri bulunması beklenmektedir. Ayrıca Kazakistan'ın Kaşagan yöresinde 22 milyar varil petrol kapasitesi tahmin edilmektedir. Sovyetler Birliği'nden ayrılan diğer ülkelerde de Hazar Denizi tabanında yapılacak araştırmalar sonucu Kuzey Denizi'nde bulunması beklenene eşdeğer oranda rezerve ulaşılabacağı sanılmaktadır.⁵⁴ Türkiye de Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) aracılığıyla aktif olarak Kazakistan, Azerbaycan ve Libya'da petrol arama faaliyetlerine katılmakta; Türkmenistan, Irak ve Suriye ile faaliyetlerde bulunmak üzere temaslarını sürdürmektedir.⁵⁵ Öte yandan, halen 113 milyar varillik petrol rezervi olan Irak'ta petrol rezerv araştırmaları İran - Irak Savaşı'ndan ve Körfez Savaşı'ndan dolayı yapılmamıştır. Ülkedeki petrol rezervlerinin büyük kısmının hiç araştırılmamış Batı Çölünde olması, uzmanlara rezervlerin 220 milyar varilin çok daha üzerine

⁵⁴ Dünya Enerji Konseyi Milli Komitesi Bülteni, (Enerji Dünyası, sayı: 40, Şubat, 2002).

⁵⁵ <http://www.tpao.gov.tr> (Erişim tarihi: 02.03.2005)

çıkabileceğini düşündürmekte ve Irak'ın petrol rezervlerinin ABD'nin 100 yıllık ihtiyacını karşılayacak boyutta olduğu hesaplanmaktadır. Iraklı yetkililer ise, Irak'taki tüm petrol kaynaklarının işletilmesi halinde, rezervlerin 300 milyar varili bile aşabileceğini belirtmektedir. Iraklı yetkililerin yaptırdığı araştırmada, Irak'ın, 5 yıl içinde, petrol rezervi 260 milyar varil olan dünyanın en büyük petrol üreticisi Suudi Arabistan'ın konumunu sarsabileceği öngörülmektedir⁵⁶.

Ancak, yeni rezervlerin keşfi ile teknolojilerin gelişimi ve kullanımı kesinleşmiş rezervleri artırsa da, rezerv artış hızı petrol üretiminin artış hızının gerisinde kalmaktadır.

3.1. Petrol Üretimi

Toplam petrol üretimi genel olarak artış trendinde olup 2004 yılında bir önceki yıla göre %0,3 azalmış ve günlük 75 milyon varil düzeyinde gerçekleşmiştir.

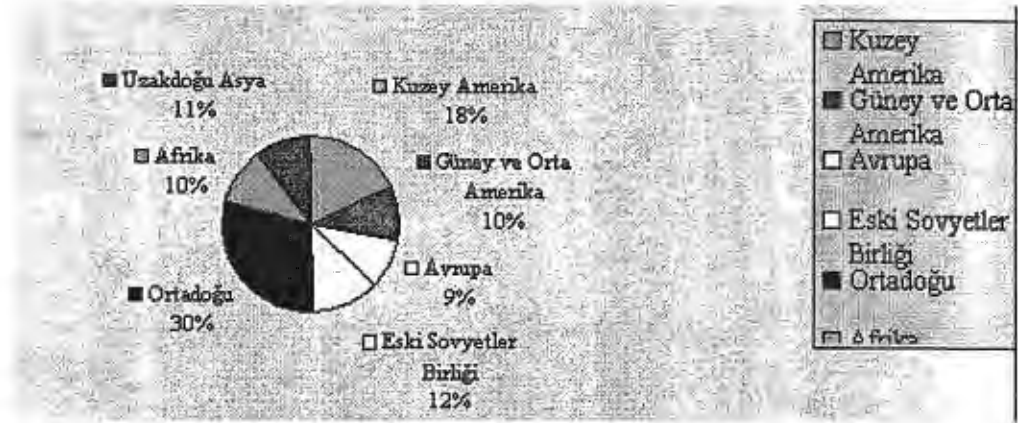
1974 yılında dünya petrol üretiminin %38'ine yakını Orta Doğu bölgesinden karşılanmakta iken 2001 yılına gelindiğinde bu oran %30'a düşmüştür.

1973 yılında dünya petrol üretiminin %53'ünü karşılayan OPEC ülkelerinin payı ise 2004 yılına gelindiğinde %41'dir. Orta Doğu ve OPEC ülkelerinin dünya üretimindeki payları, eski Sovyetler Birliği üretiminin ağırlık kazandığı 1985 yılında sırasıyla %19 ve %30 ile 1965-2004 aralığındaki en düşük değerlerini almıştır. OPEC ülkeleri bugün üretimlerinin yaklaşık yüzde 18'ini kendi içlerinde tüketmektedir⁵⁷. İran'da bu oran yüzde 30'a çıkmakta, İran petrol üretiminin ancak yüzde 70'i ihraç edilmektedir. Petrol geliri artarak zenginleşen ülkelerde dahili tüketim de artmaktadır. Bu ülkelerden kaçak olarak yurtdışına çıkarılan ham petrol de iç tüketim gibi görünmektedir.⁵⁸ Orta Doğu'dan sonra %18.3 ile dünya petrol üretiminde ikinci sırada yer alan Kuzey Amerika içinde, Kanada ve Meksika'nın payı artarken, en büyük bileşen olan ABD'nin üretimi 1985 yılından bu yana azalmaktadır. (Bkz. EK-II)

⁵⁶ Radikal Gazetesi, (23 Haziran 2004) s.6

⁵⁷ S.D. Bastani, a.g.e. 31

⁵⁸ M.A. Adelman, "World Oil Production & Prices 1947-2000" (Quarterly Review of Economics and Finance (The), 42, 2002), s.169-191.

Grafik 4. 2004 Yılı Üretimi

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Ocak 2005

Rusya'nın üretiminde 2000 ve 2001 yılları boyunca kısa süreli düşüş gerçekleşmiştir. Bu düşüş, Rusya'nın eski Sovyetler dönemindeki enerji sektöründeki iktisamlı günlerinden çok uzakta olduğunun göstergesi idi. Gerçekten de Sovyetler Birliği'nin 1987 yılında ulaştığı günlük 12,6 milyon varil petrol üretimi, şimdiye kadar tüm ülkeler içerisinde ulaşılan en yüksek üretim düzeyidir. 2004 yılında dünya petrol üretimi içinde Suudi Arabistan %11,8 ve ABD %9,8 pay almış, Rusya da %9,7 pay ile bunları izlemiştir. Eski Sovyetler Birliği ülkeleri toplamına bakıldığında ise, Suudi Arabistan'a eşdeğer miktarda üretim yapıldığı görülmüştür. Öte yandan, yakın zamanda Rusya hükümetinin yayınlamış olduğu bir enerji raporunda, Rusya'nın halihazırdaki rezervlerinin 2040 yılında biteceği belirtilmiştir.⁵⁹ Enerji rezervlerinin bitmesi, Rusya ekonomisi ve ülkenin stratejik önemi açısından büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Ancak, bu projeksiyonlarda Rusya'nın rezervlerinde beklenen artış ve verimsiz işleyen sistemin yeniden yapılandırılması çalışmaları dikkate alınmamıştır. Ayrıca, Morse ve Richard⁶⁰, Rusya'nın enerji ihracatını artıracak asıl potansiyelin, rezervlerinden ziyade boru hatları ve limanları olacağına dikkati çekmektedirler. Rusya'nın petrol ve enerji piyasalarında yerini alması kaçınılmaz görünürken, OPEC'in petrol piyasasındaki konumunu sarsabileceği zannedilmemektedir.⁶¹

⁵⁹ OPEC, Country Review Russia (2004) s.6

⁶⁰ E.L. Morse, ve J. Richard, "The Battle for Energy Dominance", (Foreign Affairs, 81, 2002), s.16-31.

⁶¹ OPEC, a.g.e. s.6

Tablo 4. Dünya Üretimi (2004)

S. No	Ülke Adı	Bin varil/gün	Milyon Ton	Pay
1	Suudi Arabistan	8.768	423	11,8
2	ABD	7.717	352	9,8
3	Rusya	7.056	348	9,7
4	İran	3.688	183	5,1
5	Meksika	3.560	177	4,9
6	Venezüella	3.418	176	4,9
7	Çin	3.308	165	4,6
8	Norveç	3.414	162	4,5
9	Kanada	2.763	129	3,6
10	İngiltere	2.503	118	3,3
11	Irak	2.414	118	3,3
12	BAE	2.422	113	3,2
13	Nijerya	2.148	105	2,9
14	Kuveyt	2.142	104	2,9
15	Endonezya	1.410	69	1,9
16	Libya	1.425	67	1,9
17	Brezilya	1.337	66	1,9
18	Cezayir	1.563	66	1,8
19	Umman	959	47	1,3
20	Arjantin	822	41	1,1
	Liste Toplamı	54.068	2.605	84,5
	Genel Toplam	74.493	3.585	100,0

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Ocak 2005

Irak'ta 1972 yılında devletleştirilen petrol sektörü, en yüksek üretim rakamlarına günlük 3,5 milyon varil ile 1979 yılında ulaşmıştır. İran Savaşı ve ardından gelen uluslararası yaptırımlar nedeniyle bir daha eski üretim rakamları yakalanamamıştır. 1989 yılında 2,8 milyon varil olan günlük petrol üretimi, 1991 yılında Körfez Savaşı'nın başlamasından sonra günde 279 bin varile kadar gerilemiştir. Rezervleri bakımından ikinci sırada yer alan Irak, bugün dünyanın toplam üretiminin ancak yüzde üçünü yapmaktadır. Ülkenin petrol üretiminin büyük bölümü 7 merkezden sağlanıyor olup kuzeydeki en büyük merkez günde 700 bin varil üretim kapasitesiyle Kerkük; güneydeki en büyük merkez ise Rumayla şehirleridir. Saddam sonrası Irak'taki petrol sektörüne ilişkin araştırma yapan Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (Center For Strategic and International Studies (CSIS)), savaş sonrasında Irak'ın günlük petrol üretiminin kısa vadede 3,2 milyon, 2010

yılı itibariyle de 4 milyon varile çıkabileceğini düşünmektedir. 2010 yılı günlük petrol üretimi için 5,5-6 milyon varil gibi iyimser tahminler de bulunmaktadır.⁶² Cambridge Enerji Araştırma Derneği Başkanı Daniel Yergin'in, CNBC'ye yaptığı açıklamada Irak'ta saptanmış 73 petrol havzasından yalnızca 15 tanesinin işletildiği, geri kalan yatakların işletilmesi için 30 milyar dolarlık kaynak gerektiği belirtilmiştir. Yergin, ayrıca, 5-7 milyar dolarlık yatırım ile Irak'ın petrol üretiminin 2010 yılında iki katına çıkacağını savunmaktadır.⁶³

OPEC ülkeleri ve Rusya dışındaki bölgelerde petrol üretimi, ihracat amaçlı değil, iç tüketimi karşılama amaçlıdır. Orta Asya petroleri henüz erken üretimi haricinde uluslararası pazarlara çıkmamıştır.⁶⁴

3.2. Petrol Tüketimi

Son yıllarda, 1998 yılı dışında, tüketim üretimin üzerinde gerçekleşmiştir. 2000-2004 yılları arasında yüzde 3,9 oranında artan günlük ham petrol tüketimi, 2001 yılında günlük 75 milyon varil düzeyinde gerçekleşmiştir. Üretimin bu beş sene içindeki artışı ise yüzde 3,7'de kalmıştır.

Tablo 5. Dünya Toplam Petrol Tüketimi (2000-2004)

Bin varil/gün	2000	2001	2002	2003	2004	04/00 yüzde artış
Tüketim	72.496	72.815	74.495	75.295	75.291	3,9
Üretim	71.848	73.280	71.832	74.482	74.493	3,7

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Ocak 2005

Bugün 77 milyon varile ulaşan günlük petrol tüketiminin 2001 yılı itibariyle %26'sı sadece ABD tarafından yapılmaktadır. Avrupa'nın toplam tüketimi ise genel toplamın %22'sini oluşturmaktadır.

Küresel enerji talebi 1975-1990 yılları arasında dünya GSYİH'ndeki artışa paralel olarak yıllık ortalama %2,3 oranında artmıştır. 1990 yılında, küresel tüketimin %18'i

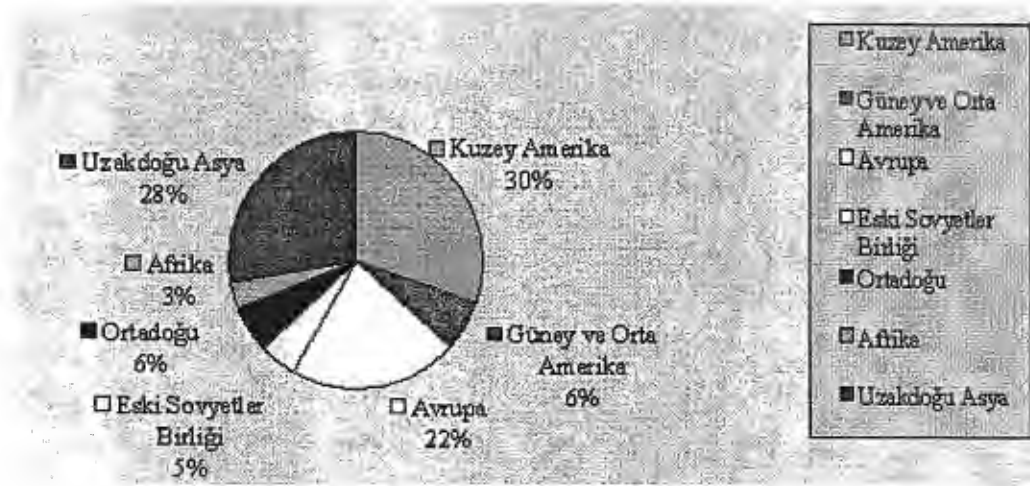
⁶² <http://www.ntvmsnbc.com.tr>, 22.01.2003

⁶³ <http://www.ntvmsnbc.com.tr>, 09.04.2003

⁶⁴ C.F. Gürlel, "Irak Harekatının Perde Arkası-Petrol", *Vizyon Dergisi*, (İTO, sayı: 2, 2003), s.20-29.

eski Sovyetler Birliği'nden gelmekteydi. Ayrıca, eski Sovyetler Birliği'nin tüketimi Amerika'nın tüketiminin %75'ine ulaşmakta ve küresel talebi doğrudan etkilemekteydi. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, bu bölgedeki ülkelerin kişi başına enerji tüketimi Avrupa düzeylerinin biraz üstüne kadar düşmüş ve bunun etkisiyle küresel enerji tüketimindeki artış yıllık %1,44'e gerilemiştir. 1998 yılında BDT ülkelerinin enerji tüketimi dip noktayı gördükten sonra temkinli bir artışa geçerken, enerji talebinin uzun vadede yıllık ortalama artışının %2 oranında olması beklenmektedir. 2004 yılına gelindiğinde BDT ülkelerinin küresel tüketimdeki payı %10'a, Rusya'nın payı ise %3,5'a düşmüştür. Böylece, bölgenin küresel enerji talebini belirleyici etkisi azalmıştır.⁶⁵

2002 yılına gelindiğinde dünya enerji tüketimini etkileyen ülke profili değişmiştir. 2002 yılında enerji tüketimi %20 artan Çin'in etkisiyle küresel enerji tüketimi %2,6 oranında artmıştır. Aynı yıl, dünyanın diğer kesimlerinde devam eden ekonomik resesyon nedeniyle Çin dışında kalan dünya enerji tüketiminin artışı %1'in altında kalmaktadır.⁶⁶

Grafik 5. 2004 Yılı Tüketimi

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Ocak 2005

⁶⁵ http://www.bp.com/investor_centre/private_inv/ord_share/stock_market/energy_markets.asp

⁶⁶ <http://www.bp.com/centres/energy/2002inreview.asp>

2004 yılı itibarı ile ABD ve Japonya'dan (%7) sonra en yüksek ham petrol tüketimi Çin'de (%6,6) gerçekleşmekte ve Çin'in yakın gelecekte Japonya'yı geçmesi beklenmektedir. Uzak Doğu Asya ülkelerinin toplam petrol tüketimi, ABD'nin tüketimini geçmektedir. ABD, Avrupa ve Japonya'nın petrol tüketiminde önemli bir artış beklenmezken, IMF'nin 2005 yılı için %7,5 ve %6,3 büyüme öngördüğü Hindistan ve Çin gibi gelişmekte olan Uzak Doğu Asya ülkelerinin, 10 yıl sonra yaklaşık 90 milyon varile ulaşması beklenen dünya günlük petrol tüketiminden önemli bir pay alacakları görülmektedir⁶⁷.

Petrol tüketimi ile GSYİH birbirine paralel artmaktadır. OPEC analizlerine göre, Çin'in reel GSYİH'si 2001 yılında yüzde 7,3 ve 2002 yılında yüzde 8 büyümüştür. 2003 yılında ise Çin'in 7,2 büyümesi beklenmektedir. Yakında petrol tüketiminde ikinci ülke olması beklenen Çin'in, daha önce Mançurya'daki petrol rezervleri sayesinde kendine yeterli olduğuna, 1993 yılından bu yana ise net ithalatçı konumuna geçtiğine dikkat çekilmektedir⁶⁸.

Aynı şekilde, Washington merkezli Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (CSIS) tarafından hazırlanan "Dünya Enerji Raporu 2002" ile dünyanın 2030 yılına kadarki enerji profili çıkarılmıştır. Bu raporda, petrol talebinin gelecek 30 yıl içinde yüzde 30 büyüyeceği ve toplam talebin yüzde 62'sinin gelişmekte olan ülkelere geleceği belirtilmiştir. 2030 yılına kadar, gelişmekte olan ülkelerin toplam enerji talebi içindeki payının yüzde 13'lük artışla yüzde 43'e çıkacağı savunulmuş ve bunun nedenleri gelişmekte olan ülkelerdeki sanayileşme, büyük şehirlere ilginin artışı ve ticari yakıtlara olan yatkınlığın artması olarak açıklanmıştır.⁶⁹

⁶⁷ IMF Staff Country Report, (September 2003).s.21.

⁶⁸ International Energy Outlook,(Washington: 1999) s.5.

⁶⁹ <http://www.ntvmsnbc.com.tr>, 22.01.2003.

Tablo 6. Dünya Tüketimi (2004)

S. No	Ülke Adı	Bin Varil/gün	Milyon Ton	Pay
1	ABD	19.633	896	25,5
2	Japonya	5.427	247	7,0
3	Çin	5.041	232	6,6
4	Almanya	2.804	132	3,7
5	Rusya	2.456	122	3,5
6	G. Kore	2.235	103	2,9
7	Hindistan	2.072	97	2,8
8	Fransa	2.032	96	2,7
9	İtalya	1.946	93	2,6
10	Kanada	1.941	88	2,5
11	Meksika	1.813	83	2,4
12	Brezilya	1.865	85	2,4
13	İngiltere	1.649	76	2,2
14	İspanya	1.508	73	2,1
15	Suudi Arabistan	1.347	63	1,8
16	İran	1.131	54	1,5
17	Endonezya	1.095	52	1,5
18	Hollanda	948	44	1,3
19	Avustralya	845	38	1,1
20	Singapur	726	37	1,1
21	Tayvan	776	38	1,1
22	Tayland	714	34	1,0
23	Belçika&Lüksembourg	672	32	0,9
24	Türkiye	662	30	0,9
	Liste Toplamı	57.787	2.673	81,1
	Genel Toplam	75.291	3.511	100,0

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Ocak 2005

Türkiye'nin tek başına ham petrol tüketimi, günde 650 bin varilin üzerinde olup 2001 yılı itibariyle dünya tüketiminin %0,9'una tekabül etmekte ve genel olarak artan bir seyir izlemektedir.

3.3. Dünya Petrol Ticareti

2001 yılı itibariyle, ham petrol ticaret hacmi 1.684 milyon ton/yıla (günde 33,8 milyon varil) ulaşmıştır. Petrol ürünlerinin ticareti ise 9,9 milyon varil/gün (mbd)⁷⁰ olarak gerçekleşmiştir.

⁷⁰ Mbd: Million Barrel Per Day (milyon varil/gün).

Tablo7. Dünya Petrol ve Petrol Ürünleri Toplam Ticareti (1995-2004)

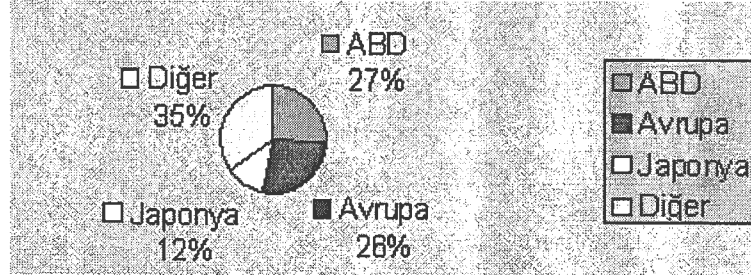
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Bin varil/gün	33.397	34.763	35.745	36.410	38.321	39.784	40.090	40.723	42.402	43.754
Yıllık artış	3,3	4,1	2,8	1,9	5,2	3,8	0,8	1,6	4,1	3,2
1995-2004 Yüzde Artış:	31,0									

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Ocak 2005.

1992 yılında günlük 33,4 milyon varil olan petrol ve petrol ürünlerinin ticaret hacmi, yıllık ortalama % 3,1 artarak on sene içinde 43,8 milyon varil/gün'e ulaşmıştır. Ticaret hacmindeki artış, 1998 yılında, petrol ithalatının artış dinamiğini oluşturan Uzak Doğu Asya Ülkeleri'nin girdiği ekonomik bunalımdan dolayı, ancak %0,8 olarak gerçekleşmiştir.

3.3.1. Dünya Petrol İthalatı

Petrol ithal eden başlıca ülkeler ABD, Japonya ve Çin'dir. Bölge toplamı olarak Avrupa ve Uzak Doğu ülkelerinin petrol ithalatı yüksektir. 2001 yılı itibari ile, ham petrol ithalatının %27'si ABD, %26'sı Avrupa ve %12'si Japonya tarafından yapılmaktadır.

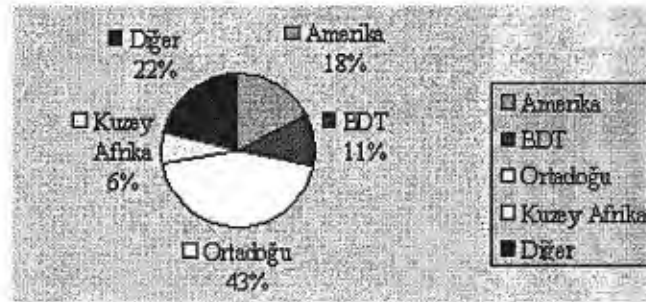
Grafik 6. Dünya Petrol İthalatının Dağılımı (2004)

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Ocak 2005

Petrol ithalatında ABD, Avrupa ve Japonya dışında kalan ülkelerin payı 1993 yılında %28 iken, 2004 yılına gelindiğinde %35,2 olmuştur. Bu artışın temel nedeni, Çin, Hindistan ve diğer gelişmekte olan ülkelerin yıllık %7 civarındaki büyüme oranlarına paralel olarak artan petrol tüketimleridir. 2004 yılında günlük 5,2 milyon varil petrol ithal eden Japonya'ya karşılık, Çin'in günlük petrol ithalatı 1,8 ve diğer Uzak Doğu ülkelerinin toplamı 8,6 milyon varil olmuştur. Japonya'nın petrol ithalatı 1997 yılından bu yana %9 oranında azalmıştır. (Bkz. EK-III)

3.3.2. Dünya Petrol İhracatı

2004 yılı itibariyle, 1.684 milyon ton/yıl'a (günde 33,8 milyon varil) ulaşan toplam ham petrol ihracatının 839 milyonu (günde 16,8 milyon varil) ve 475 milyon ton/yıl (günde 9,9 milyon varil) olan petrol ürünleri ticaretinin 108 milyonu (günde 2,2 milyon varil) Orta Doğu ülkeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Böylece dünya üzerindeki toplam ham petrol ihracatının yarısı ve petrol ürünleri ihracatının dörtte birine yakını Orta Doğu ülkelerinden gerçekleşmiştir.

Grafik 7. Dünya Petrol İhracatının Dağılımı (2004)

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Ocak 2005

BDT ülkelerinin günlük petrol ve petrol ürünleri ihracatı 2004 yılında 406 bin varil (%9,5) artarak 4,7 mbd'ye çıkmıştır. Aynı yıl, Rusya, ham petrol üretimini 24,8 milyon ton (günde 520 bin varil) artırmış ve böylece, Sovyet bloğunun ham petrol ihracatı, dünya talebinin %10'unu karşılayarak, Orta Doğu bölgesinin toplam ihracatının beşte birine ulaşmıştır.

1995 yılından bu yana, Orta Doğu ülkelerinin petrol ve petrol ürünleri pazarındaki payı %45,7'den %43,6'ya ve Kuzey Afrika'nın payı %7,4'ten %6,2'ye düşerken; eski Sovyetler Birliği ülkelerinin payı %7,5'ten %10,7'ye çıkmıştır. Bağımsız Devletler Topluluğu, Arap ülkelerin ve Kuzey Afrika ülkelerinin pazar payını kapmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PETROL SANAYİNDE DİKEY BÜTÜNLEŞME

Piyasa ekonomisine yeni ayak uyduran pazarlar içinde geleneksel firma yönetim biçiminden bir kaçış trendi gözlenmektedir. Bu kaçış bir zorunluluk sonucu doğmuş olsa da yeni piyasalarda oluşan bu trend içinde firmaların piyasadaki dalgalanmaların ışığında şekillendirdikleri yeni yönetim biçimleri onları olası “geçiş süreci” zararlarından korumaktadır. Değişim sürecindeki ekonomiler içinde gelişen firmalar özellikle yönetim ve pazarlama konusunda Batı’daki gelişmiş ekonomileri göz önüne alarak kendi yönetim biçimlerini geliştirmektedirler.

Değişim süreci öncesindeki geleneksel yönetim biçimi burada daha ziyade piyasa ekonomisine geçiş öncesinde devletçi ekonomiye sahip pazarlar için kullanılmıştır. Özellikle Doğu Bloğu ülkelerinin bu anlamda çok uzun ve sancılı bir dönem geçirdiğini söyleyebiliriz. Bu ülkelerdeki geçiş sürecinin en önemli kırılma noktası enerji sektöründe yaşanmıştır. Stratejik olarak büyük önem taşıyan bu sektörlerde değişim büyük risk taşıdığı için bu sektör içindeki yapılar genelde devlet monopolü olarak kalmakta ve dünya enerji piyasasındaki hızlı değişimlere ayak uyduramadıkları için etkinsizleşmektedirler.

Özellikle petrol ve doğalgaz piyasasında faaliyet gösteren firmaların etkin çalışması ve karlılığı, diğer piyasalar göre firmanın yapısal özellikleri ile daha sıkı bir ilişki içindedir. Bilindiği gibi özellikle gelişmiş ekonomiler içerisinde petrol ve doğalgaz piyasasında çalışan firmaların büyük kısmı dikey bütünleşik yapıya sahiptir. Günümüzde piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki ülkelerin söz konusu piyasalardaki en güncel sorunu, tüm aşamalarını birbirine bağlayarak üretim zinciri oluşturan dikey bütünleşik yapının kurulması ve etkin olarak çalıştırılmasıdır.

Daha önceleri devlet monopolü şeklinde parça parça üretim yapan petrol piyasasındaki bu birimler özelleştirme sürecinin başlamasıyla beraber farklı şirketlerin bünyesine katılmışlar. Böylece şimdilerde bu firmaları bir çatı altında toplayabilecek fikirler ortaya atılmaktadır. Bu çerçevede ortaya atılan dikey bütünleşme kavramı, bu piyasadaki etkinliği ve karlılığı arttıracak en iyi çözüm olarak ortaya çıkmaktadır.

1. DİKEY BÜTÜNLEŞME KAVRAMI

Dikey bütünleşme teorisini, Klasik İktisat Okulu'nun önde gelen iktisatçısı Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* (1776)⁷¹ isimli eserinde bahsettiği, iktisadi gelişmenin kaynağının işbölümüne dayandığı görüşüne kadar geriye götürebiliriz. Ulusların zenginliğinin yaratıcısı olarak emeği gören Smith, emeğin kullanımında gelişmenin temeli olan işbölümünün de pazarın boyutları ile sınırlı olduğunu savunur. Pazarın boyutları küçükse her firma üretim aşamalarının tamamını kendisi gerçekleştirmek durumunda kalacaktır; çünkü, talep ve dolayısıyla üretim miktarı küçük olduğunda kuruluş maliyetleri nedeniyle birim sabit maliyetler yüksek olacağından, işbölümü ve uzmanlaşmaya gitmek yeterli kazanç sağlamayacaktır. Ancak ekonomi geliştikçe, talep ve üretim miktarları arttıkça işbölümünün getirisi de artacak ve firmalar her bir aşamayı kendileri gerçekleştirmektense piyasadaki temin etmeyi daha karlı bulacaklardır.

Diğer taraftan, piyasalar bazı nedenlerle mükemmel işlememektedir. Üretimde kullanılacak mal ve hizmetleri, piyasalardan temin etmenin birtakım maliyetleri veya riskleri ortaya çıkabilmektedir. Bu çerçevede, firmaların dikey birleşme veya bütünleşmeye giderek bir mal veya hizmetin üretim aşamalarından tamamını veya bir kısmını içselleştirmelerinin nedenleri ve bunun yarattığı iktisadi etkinlikler birçok teorik çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalarda, dikey birleşme ve bütünleşmeler genellikle, işlem maliyetleri, teknolojik açıdan maliyet tasarrufları ve piyasa aksaklıkları gibi teşvik edici unsurlar çerçevesinde ele alınmaktadır.

Bununla birlikte, dikey birleşmelerin tek motivasyonunda da sonuncu maliyetleri düşürerek etkinliği artırmak olmayabilir. Yatay seviyedeki faaliyetlerin sürdürülebilmesinin dikey seviyedeki tamamlayıcı mal ve hizmetlere bağlı olduğu göz önüne alındığında, pazarların dikey kontrolü yoluyla rekabet baskısının ortadan kaldırılması ve bu sayede fiyatları yükseltebilecek bir pazar gücü elde edilmesi ya da bu gücün daha da artırılması söz konusu olabilir. Bu açıdan, piyasalarda etkin rekabeti koruma ve geliştirme amacına hizmet eden rekabet hukuku uygulamalarında dikey

⁷¹ L. Davut, *Sanayi İktisadi, Piyasa Yapısı Unsurları*, (İmaj Yayıncılık, Ankara: 1994).s.14

birleşmeler, fiyat dışı rekabet yöntemlerinden biri olarak önem taşımaktadır. Dikey birleşme sonucu rakiplerin dikey ilişkili pazarlardan dışlanması, giriş engellerinin artması, oligopolistik pazarlarda birlikte davranışın kolaylaşması, rakiplerin rekabet açısından önemli bilgilerine erişilerek bu bilgilerin onlar aleyhine kullanılması ve fiyat ayrımcılığı en çok üzerinde durulan konulardır.

1.1. Kavramsal Çerçeve

Dikey birleşmeler, bir mal veya hizmet üretiminin farklı aşamalarında yoğunlaşmış firmaların birleşmesi olarak tanımlanabilir. Dikey birleşmeyi içeren üst kavramlar ise dikey bütünleşme veya dikey kontroldür.

Davut L, dikey bütünleşmeyi şu şekilde açıklamaktadır:

Dikey bütünleşme, üretim sürecinin birbirini takip eden aşamalarındaki girdi-çıktı (input-output) alışverişinin piyasa yerine firma içinde gerçekleştirilmesi durumunu ortaya çıkarır. Üretimde birbirini takip eden bu aşamalar, dikey bütünleşmeyi gerçekleştiren firmanın sahipliğinde ve kontrolü altındadır.⁷²

Dikey bütünleşme bağımsız iki firmanın birleşmesi, bir firmanın dikey ilişkili diğer alanlara doğru genişlemesi veya bir firmanın başka bir firma ile davranışlarının belli yönlerini koordine edebilecekleri uzun dönem sözleşmelere girmesi şeklinde olabilir.

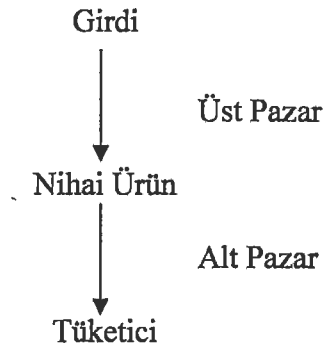
Warren-Boulton⁷³, dikey kontrolü dikey bütünleşme ve birleşmeyi de içeren daha geniş bir kavram olarak kullanmaktadır. Dikey kontrol, dikey ilişkili pazarlara doğru dikey bütünleşme, münhasır dağıtım ve münhasır satın alma anlaşmaları, satıcının bir ürünün satışını başka bir ürünün de kendisinden alınması koşuluna bağlayan anlaşmalar, alıcının bütün ürün çeşitlerinden almaya zorlayan anlaşmalar (full-line forcing), yeniden satış fiyatı tespiti gibi değişik yollarla sağlanabilir⁷⁴.

⁷² L. Davut, a.g.e.s. 30

⁷³ WARREN-BOULTON, a.g.e. s 19

⁷⁴ P. Stevens, *Vertical Integration and The International Oil Industry*, (MEES: 1998).

Bu kontrol şekillerinden üretimin iki veya daha fazla ayrılabilir aşamasının tek bir firma altında birleştirilmesi olan dikey bütünleşme, farklı aşamalardaki bağımsız firmaların birleşmesi yada üretimin bir aşamasındaki firmanın diğer aşamaya da genişlemesi (de novo) ile olur. Genellikle, bir ürünün nihai tüketiciye ulaşınca kadar geçirdiği üretim süreci yukarıdan aşağıya doğru bir sıra takip edilerek, nihai tüketiciye daha yakın olan aşamalar alt pazar (downstream), girdiye daha yakın aşamalar ise üst pazar (upstream) olarak tanımlanır. Alt pazardaki firma üst pazarda da faaliyet göstermeye başlıyorsa geriye, üst pazardaki bir firma alt pazarda da faaliyet göstermeye başlıyorsa ileriye doğru dikey bütünleşmeden söz edilir.⁷⁵

Dikey birleşme bu dikey kontrol şekillerinden sadece biri olmakla birlikte, dikey ilişkili üretim aşamalarına doğru içsel genişlemeden sonra en etkili dikey kontrol şekli olarak değerlendirilebilir.

1.2. İktisadi Yaklaşımlar

Stigler⁷⁶, Adam Smith'in işbölümünün pazarın büyüklüğü ile sınırlı olduğu teoremine dayanarak endüstrinin hayat seyri olarak bilinen bir teori geliştirmiştir. Bu teoriye göre; endüstrilerin gelişimine bakıldığında, yeni gelişen endüstrilerde firmaların yeni türde veya yeni özelliklere sahip girdilere gereksinimi olacağından bütün aşamaları içsel olarak kendilerinin gerçekleştirmesi gerekecektir. Endüstri belli bir büyüklüğe ulaştığında, üretim aşamaları bölünmeye ve uzmanlaşmış birimlere devredilmeye başlayacak, ancak endüstri küçüldükçe yan endüstriler de küçülecek ve hayatta

⁷⁵ Ancak bu ayırım her zaman kesin olmamaktadır. Çünkü ileriye ve geriye eşanlı dikey bütünleşme olabilir. Örneğin, otomobil üreticisi bir firmanın parça üretimi alanına girmesi durumunda üretilen parçalar hem montajda (üst pazar) hem de tamirde (alt pazar) kullanılabilir.

⁷⁶ A. Demiröz, a.g.e. s.8

kalabilen firmalar artık bağımsız firmaları destekleyebilecek düzeyde faaliyet gösteremeyeceklerinden üretim fonksiyonlarını yeniden düzenlemeye başlayacaklardır. Ayrıca, tekeller veya kamusal düzenlemeler nedeniyle fiyat mekanizmasının başarısız olduğu durumlarda da firmaların dikey bütünleşmeye gitme eğilimleri olabilecektir.

Dikey birleşmelere endüstrilerin yaşam seyri teorisi çerçevesinde ve piyasa aksaklıklarından kaynaklanan rasyonel davranışlar olarak bakıldığında üretim sürecinin en az bir aşamasında pazarın önemli derecede kontrolü söz konusu ise bu davranışların masumluğunu kaybedebileceğini söyleyebiliriz. Çünkü dikey bütünleşmiş bir üretim sürecine giriş için artan sermaye gereksinimleri, potansiyel rakiplerin dışlanmasına yol açabilecek veya dikey bütünleşme fiyat ayırmacılığı için bir araç olarak kullanılabilir. Bu tür durumlarda dikey birleşmelerin engellenmesi gerekir.

Dikey bütünleşmeyi ilk defa *“Coase tarafından geliştirilmiş olan “işlem maliyetleri ekonomisi” çerçevesinde inceleyen Williamson bir firmanın işlem maliyetleri dolayısıyla bağımsız teşebbüslerle işlem yapmasının rasyonel olmayacağını, piyasada gerçekleştireceği işlemleri kendi organizasyonu içerisinde gerçekleştirirse bu maliyetlerden kurtularak etkinlik⁷⁷ sağlayacağını öne sürer”⁷⁸*. Bununla birlikte, etkinliği artırma çabasının pazar gücü nedeniyle rekabeti sınırlama etkisi olabileceğine de dikkat çekilir.

Chicago Okulu iktisatçıları da benzer şekilde, bir firmanın piyasada gerçekleştireceği işlemlerin maliyetleri ile iç organizasyon maliyetlerini karşılaştırdığında, işlem maliyetleri organizasyon maliyetlerinden yüksekse, bu firmanın izleyeceği en iyi stratejinin dikey bütünleşme olacağını savunurlar. Genellikle dikey kontroller ve bu kontrol şekilleri arasında da özellikle dikey birleşmeler, iç organizasyon maliyetlerinin fiyat mekanizmasının kullanıldığı işlem maliyetlerinden daha düşük olması sebebiyle avantajlıdır. Bu Okul görüşüne göre, firmalar tek taraflı eylemleri ile pazar gücü elde edemeyecekleri için dikey stratejiler üretim etkinliğini artırır ve firmaların üretimi

⁷⁷ Statik ve dinamik etkinlik olmak üzere iki tür etkinlik tanımlanabilir. Statik etkinlik, mal ve hizmetlerin en düşük maliyetle üretilmesini ifade eden üretim etkinliği ile toplumdaki bir bireyin refahını düşürmeden diğerinin refahını yükseltmenin mümkün olmadığı “pareto etkinliği”ni ifade eden dağılım (allocative) etkinliğinden oluşur. Dinamik etkinlik ise, kaynakların uzun dönemdeki dağılımı ile ilgili olarak maliyetleri düşüren, kaliteyi artıran ve piyasaya yeni tür mal ve hizmetlerin sunumunu sağlayan yeniliklerin gerçekleşebilmesidir.

⁷⁸ K. Erol, *Rekabet Kurallarının Ülke Dışı Uygulanması*, (Doktora Tezi, 2001)

sınırlayabilmelerini sağlayacak nitelikte bir pazar gücü elde etmelerine neden olamaz. Çünkü, firmanın üretimi sınırlaması pazar payına bağlıdır ve pazar payını dikey birleşmeler değil yatay birleşmeler artırır

1990'larda ortaya çıkan ve birleşmelerin uzun dönemdeki etkileri ile dinamik etkinliklere önem veren Post-Chicago yaklaşımına göre ise, bazı durumlarda dikey birleşmelerin rekabet karşıtı etkisi olabilecektir. Özellikle, dikey bütünleşmenin fiyat ayırımcılığını kolaylaştırdığı veya tekelci firmanın kaldıraç etkisi (leverage effects)⁷⁹ ile mevcut veya yeni firmaların tehdidini ortadan kaldırabileceği durumlarda, dikey sınırlamalar ve dikey birleşmeler tehlikeli olabilir. Bu okul iktisatçıları genel olarak, eksik rekabet piyasalarında oyun teorisi analizleri ile firmaların stratejik davranışlarının rekabeti azaltabileceğini göstermeye çalışmaktadırlar. Son dönemde, özellikle Microsoft davasında bu yaklaşımın etkisi görülmektedir⁸⁰.

Birbirinden farklı ya da bazı yönlerden benzer olan bu yaklaşımların her birinin rekabet hukuku alanındaki dikey birleşme uygulamalarında önemli etkileri olmuştur. Hangi yaklaşımın doğru ya da geçerli olacağı ise incelenen olaya ve izlenen rekabet politikalarına göre değişebilmektedir.

2. PETROL SANAYİNDE DİKEY BÜTÜNLEŞMENİN GELİŞİMİ

Dünya ham petrol piyasasının yapısına ve uluslararası petrol şirketlerinin durumlarına ilişkin veriler, 1960'da OPEC'in kurulmasından önce belli başlı uluslararası petrol şirketlerinin dünya piyasalarında tek el gücüne sahip olduğunu göstermektedir. 1950'lerin ortalarından önce uluslararası ticareti yapılan petrolün tamamı sekiz şirketin (British Petroleum, Compagnie Francaise des Petroles (CFP), Exxon, Gulf, Mobil, Royal Dutch Shell, Standard Oil of California ve Texaco) yan kuruluşları tarafından üretilmekteydi. 1970'lerden önce en büyük özel petrol şirketleri dikey bütünleşik yapıya sahiptiler. Bu durum pek çok faktörle açıklanabilir. Bu dönemde, ham petrol piyasasında çok az miktarda işlem söz konusuydu ve piyasa yeterince şeffaf değildi. Ham petrolün

⁷⁹ Bir pazardaki pazar gücünün bir başka pazardaki satışları etkilemesi olarak tanımlanır.

⁸⁰ H. Yılmaz, Yenilik (İnovasyon) Yeni Ekonomi ve Rekabet, (Ankara: 2003).s.41

büyük bir bölümü işletmeler arasında transfer ediliyordu. Pazarın etkinlik sorunu ve yeterince şeffaf olmaması, piyasadaki işlem maliyetlerinin işletmeler arası transferlere göre oldukça yüksek olması sonucunu doğurmaktaydı. Dikey bütünleşme, etkin olmayan piyasalarda ve belirsiz bir dünyadaki uzun vadeli anlaşmalardan korunmanın en iyi yolu olarak ortaya çıkmaktaydı. Bunun haricinde dikey bütünleşme şirketlere başka faydalar da sağlamıştır. Bunların içinde en önemlisinin rekabeti kısıtlaması olduğu iddia edilmektedir.⁸¹

1970'lerde büyük petrol şirketlerinin pazardaki etkinliğinin azalması, birincil ve ikincil faaliyetler arasında bir kopuşa ve buna bağlı olarak piyasa durağanlığının bozulmasına neden olmuştur.

Bütünleşik yapının bozulmasına yardımcı olan faktörler; devlet kontrolleri, çevre mevzuatı, yeni üretim sahası keşifleri ile 1970'lerdeki ve 1980'lerin başındaki petrol ilişkilerinde aşırı politizasyondur. Bu bozulma petrol piyasalarında pek çok mücadeleyi ve fırsatı beraberinde getirmiştir. Birçok uluslararası petrol şirketi coğrafik faaliyetlerini yeniden yapılandırmıştır. Bazıları, ham petrol üretimlerini artırmıştır. Diğerleri, yeni pazar şartlarına uyum sağlayabilmek için faaliyet sayısını ve ölçeğini azaltmak durumunda kalmıştır.

1970'lerdeki bu dikey bölünme hareketi ile ulusal petrol şirketlerinin harekete geçmelerine de tanık olunmuştur. Kuvvait Petroleum Company (KPC), Petroleos de Venezüella SA (PDVSA), Petroleos Mexicanos (Pemex), Saudi Aramco ve Statoil pazarın aktif faaliyet gösteren üyeleri olmuştur. Bu şirket grupları, büyük petrol ve doğal gaz rezervlerini ellerinde tuttukları gibi, ham petrol üretimi ve satışının kontrolünde de önemli paya sahiptiler. Bu ulusal petrol şirketlerinin iş yapma ve pazarlama tecrübeleri farklılıklar göstermekle beraber, hepsinin petrol ve doğal gaz kaynaklarının çıkarılmasında yarı-yerel (quasi-domestic) tekeli, hükümet desteği ve kendi ekonomileri içinde çok güçlü bir konumları bulunmaktaydı.

⁸¹ P. Stevens, a.g.e. s.39

Bu dönemdeki dikey bölünme hareketi ile, petrol rezervleri ve üretim faaliyetleri büyük ölçüde ulusal petrol şirketlerinin kontrolüne geçerken, rafinaj ve ürün pazarlaması çoğunlukla uluslararası petrol şirketlerinin elinde kalmıştır⁸².

1980'lerde bazı ulusal petrol şirketleri yeniden yapılanmış ve ikincil faaliyetlerdeki paylarını artırmaya yönelmişlerdir. Rafineriler kurarak yeniden yapılanmanın sunduğu fırsatları algılamış ve Avrupa ile ABD'de rafinaj ve dağıtım faaliyetlerine satın alma yoluyla dahil olmuşlardır. Böylece, petrol sanayinde ulusal petrol şirketlerinin temel aktörleri olduğu bir dikey bütünleşme süreci başlamıştır.

Ulusal bir ham petrol üreticisinin rafinaj ve dağıtım faaliyetlerine ilk olarak dahil olması, 1983'de KPC'nin alt kolu olan KPI'nın Gulf Oil'in Avrupa'daki ikincil faaliyetlerine ilişkin hisselerini almasıyla başlamıştır. Diğer ulusal petrol şirketleri bu yeniden entegre olma eğilimini takip ederek, ABD, Avrupa ve Uzakdoğu'daki rafinaj ve dağıtım faaliyetleri hisselerini satın alarak veya ortaklıklar kurma yoluyla entegre yapıya sahip olmuşlardır.

1983-95 döneminde, önemli petrol üreticisi ülkeler ulusal petrol şirketleri aracılığıyla uluslararası petrol şirketleriyle pek çok anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmalar genellikle bir veya daha fazla coğrafik lokasyonda, ürettikleri petrolün satışını kapsamaktaydı. Üretici ülkeler tarafından, hemen hemen tüm anlaşmalar uluslararası dikey bütünleşmeyi sağlamak amacıyla ulusal petrol şirketleri kanalıyla yaptırılmıştır.

Bu yatırımlar, üretici ülkelere kendi ürettikleri ham petrolü satmak üzere geleneksel pazarlara dahil olma fırsatı vermiştir. Venezüella örneği incelendiğinde, bu dönemde PDVSA'nın ortaklıklarına sağladığı ham petrol miktarının toplam kapasitesinin % 46'sına eşit olduğu görülmektedir. Saudi Aramco'nun ise 1995 verilerine göre ABD, Kore ve Filipinlerdeki rafinerilerine sağladığı ham petrol miktarı toplam kapasitesinin % 31'idir⁸³.

⁸² H.B. Akın, *Yeni Ekonomi: Strateji, Rekabet, Teknoloji Yönetimi*, (Çizgi Kitabevi Yayınları, Ankara: 2001). s.61

⁸³ S.D. Bastani, a.g.e. s.48

Günümüzde petrol şirketlerinin boru hatları taşımacılığına ve ham petrol üretimine entegrasyonu 1970'lere göre çok daha önemlidir. Bu değişimin pek çok nedeni vardır. 1972'den beri, petrol şirketleri kurumlar vergisini azaltmak için daha fazla borç finansmanı (debt financing) kullanmaktadırlar. Bankalar, kredileri petrol keşifleri ile ilişkilendirmekte ve şirketlerin türemiş piyasalardaki risklerini azaltmaktadır. Geçen 25 yılda petrol şirketleri önemli ölçüde büyümüş ve işin tüm safhalarında daha fazla yer almaya başlamışlardır.

Dikey bütünleşmenin petrol sanayinde ağırlıklı olarak görülmesinin sebebi üretim ve dağıtım faaliyetleri arasındaki işlemsel risk ve tehlikelerle, yönetsel eksi ekonomilerdir. Sektörde, piyasa stabilizesinin zaman içinde azalması, üretim varlıklarına yapılan özel niteliğe sahip yatırımlar ve üretimden satışa ürün akışının kesintisiz olması gerekliliği işlem maliyetlerinde önemli artışlara neden olmuştur. Bu eğilimler, genellikle belirli düzeyde seyreden karın daha az dirençli hale geldiği petrol sanayinde daha belirgin olarak hissedilmiştir. Petrol sanayindeki bütünleşme eğilimi işlem maliyetlerindeki yükselişe bağlı olarak artış göstermiştir

Petrol sanayinde uzun yıllar boyunca dikey bütünleşik şirketlerin rafinaj ve pazarlama faaliyetlerini ham petrol aramaları için bir araç olarak kullandığı bilinmektedir. Ancak, bu işleyişin doğruluğu, şirketlerin farklı operasyon birimleri için kar ve kayıplarını kamuya açıklamamaları nedeniyle ispat edilememektedir. Bu şartlar altında, her bir faaliyete ilişkin ayrı bilanço tutulmadığı için bu davranışın sağladığı faydaları ve sistemin bu şekilde işlediğini yani riskli olan ham petrol arama ve üretim faaliyetlerinin ikincil faaliyetlerden elde edilen gelirlerle finanse edildiğini ampirik olarak açıklamak mümkün olamamaktadır.

Petrol piyasasında orta ve uzun vadedeki bütünleşmenin ilk yıllardakinden nitelik olarak farklı olması beklenmektedir. Örneğin;

- OECD ülkelerinin petrol talebinin azalan gidişatını sürdüreceği, buna karşılık dünya petrol talebindeki büyümenin Asya ve Latin Amerika'daki gelişmekte olan ülkelerin talebinden kaynaklanacağı öngörülmektedir.
- Eski Sovyetler Birliği ülkelerinin ve Çin'in katılımıyla pazarın daha da genişlemesi beklenmektedir.

- OECD ülkelerinin yeni kısıtlayıcı çevre düzenlemelerinin, rafinerilerin konfigürasyonu ve karlılığını etkilemesi ve yeni ürün talepleri ortaya çıkarması beklenmektedir.

Hem birincil hem de ikincil faaliyetlere ilişkin petrol piyasalarında rekabetin giderek artacağı öngörülmektedir⁸⁴.

Petrol sanayinde son yıllarda önemli değişimler görülmektedir. Artık, kaynak tarafından itilmek yerine piyasa güçleri tarafından çekilen bir petrol sanayi oluşmuştur. Örneğin, geçmişte rafinaj ve bunu takiben pazarlama faaliyetleri, ham petrol kaynağı tarafından yönlendirilmekte ve rafineriler maksimum miktarda ham petrolü rafine edebilecek kapasitede kurulmakta iken zamanla ham petrolün elverişliliği, mevsimsel kriterler, pazar talebine ilişkin kararlar ve rafineri proses konfigürasyonu da ön plana çıkmıştır. Günümüzde bu faktörler geçerliliğini korumakla birlikte, devletlerin bu alanda yaptıkları düzenlemeler, spesifik piyasa ihtiyaçları ve rekabetçi yapı ürün özelliklerinin belirlenmesinde ağırlıklı rol oynamaya başlamıştır. Gelecekte, etkin olarak çalışabilecek rafinerilerin, devletlerin düzenlemelerindeki değişimlere, piyasa taleplerine, rekabetçi ortama ve ham petrolün teminindeki değişimlere uyum sağlayabilecek yapıda olması gerekmektedir.

İdeal şartlarda, ham petrol her zaman istenilen zamanda ve istenilen fiyata temin edilebilirken, boru hatlarında ve terminallerde hiçbir sorunla karşılaşılmamaktadır. Rafineriler sadece rutin bakımlar için durdurulurken, ürünler piyasanın talep ettiği nitelikte ve zamanda sunulabilmektedir. Böyle bir düzeye ulaşmak imkansız olsa da, istenilen verimlilik seviyesine ulaşabilmek için petrol zincirinin birbirine entegre olması gereklidir. Bir rafinerinin etkin bir biçimde çalışabilmesi için ham petrolün istenilen niteliklerde, zamanda ve miktarda temini gerekmektedir. İstenilen ham petrolün bulunamaması halinde satın alma biriminin bu niteliklere yakın özelliklerde hammadde arayışına girmesi, istenilen nitelikte ham petrol üreten kişilerle temasa geçmesi ve bu arada da rafinerideki grubun alternatif ham petrole uygun program revizyonu yapması gerekmektedir. Rafineri faaliyetleri değişen pazar taleplerini karşılamaya hazırlıklı olmalıdır. Bunun için, uygun zamanda ve nitelikte ham petrol temini,

⁸⁴ Petrol Sektör Raporu a.g.e. s.12

taşınması, rafinajı ve ürün dağıtımının zamanlamasını planlamak üzere satış tahminleri yapılması gereklidir. Bunu sağlamak amacıyla da mevcut aktivitelerden faydalanılması ve gelecekteki şartların doğru bir biçimde tahmin edilmesi gerekmektedir ki bu koşullar entegre olmuş, birimleri arasında bilgi transferini hızla ve doğrulukla sağlayabilen, böylece değişen piyasa koşullarına ve taleplerine hızla adapte olabilen şirketler için en iyi şekilde sağlanabilmektedir.

3. DİKEY BÜTÜNLEŞİK YAPININ YARARLARI

Dikey bütünleşme ile ilgili araştırmaların bir bölümü, dikey bütünleşmenin işlem maliyetlerini azaltarak, hammadde arz güvenliği sağlayarak, şirketlerin rekabet gücünü ve verimliliğini artırdığını savunmaktadır. Bununla birlikte, üretim maliyetlerini, dolayısıyla satış fiyatlarını düşürücü etkileri olduğu ve buna bağlı olarak tüketici refahı açısından olumlu etkileri bulunduğu belirtilmektedir.

Bu bölümde; dikey bütünleşmenin işlem maliyetlerini düşürücü hammadde arz güvenliği sağlayıcı, yatırım riskini azaltıcı ve yatırım yapmayı teşvik edici, sermaye maliyetlerini azaltıcı ve kar istikrarı sağlayıcı, mevcut pazarın korunması ve geliştirilmesine olanak sağlayıcı, tüketici fiyatlarını azaltıcı, uzun vadeli anlaşmalardan kaynaklanan sorunları ortadan kaldırıcı , güvenilir veri temini ve uzun vadeli plan yapabilme olanağı sağlayıcı etkilerine başlıklar halinde değinilmektedir.

İşlem maliyetlerini düşürücü etkisi:

Pazar değişimi (market exchange) maliyetli bir işlemdir. Özellikle anlaşmalara göre belirlenen malların her zaman istenilen nitelikte temin edilemediği durumlarda maliyetler yükselmektedir. Şirketlerin aralarında yapmış oldukları alım anlaşmalarında belirledikleri kriterlere uygun ürün temin edememeleri veya bu anlaşmalarda kriterleri tam olarak belirtmemiş olmaları ciddi sorunlara yol açmaktadır. Gelecekte ortaya çıkabilecek beklenmedik durumları ve talep edilen malın bu durumdan etkilenmemesi için alınması gereken tedbirleri de içerecek nitelikte anlaşmalar yapılması zaman alıcı ve maliyetli bir süreçtir.

Şirketlerin, bu gibi problemlerden kaçınmak ve önceki bölümde teoriler çerçevesinde açıklandığı gibi işlem maliyetlerini azaltmak için dikey bütünleşmeye gittiği görülmektedir.

Bu çerçevede, firma içi organizasyonun piyasada işlem yapmanın maliyetlerine göre üstünlükleri şöyle özetlenebilir⁸⁵;

- Ara malını kendisi üreten firmalar değişen pazar koşullarına daha kolay uyum sağlayabilirler. Üretim ve kapasite değişimleri zaman gecikmesi olmaksızın aynı firmanın bölümleri arasında iletişimle gerçekleştirilebilir.
- Firma içi işlemler, işleme taraf olan birimlerin fırsatçı davranış eğilimlerini azaltabilir. Çünkü, aynı firma içinde çalıştıklarından ortak karı maksimize edici bir davranış içerisinde olacaklardır. Ancak, maliyet düşüşü nedeniyle elde edilen karlar bu birimler arasında paylaşılacağı için dikey bütünleşme fırsatçı davranışları tamamen ortadan kaldıramayabilir.
- Üretimin dikey ilişkili aşamaları arasındaki bilgi akışı da, fırsatçı davranışın azalması, aynı firmanın birbiriyle ilişki içerisinde olduğu birimler arasındaki resmi olmayan (informal) iletişimin artması, iç birimlerin performans bilgilerine daha kolay ulaşım ve bilginin iç denetimlerle doğrudan elde edilebilmesi ile gelişecektir.

Bu durumda, firma içi organizasyon, işlem yapma zorluklarını artıran koşulların etkisini azaltabilirse piyasa işlemlerine göre daha cazip olacaktır. Ayrıca, dikey bütünleşme ile üreticiler uygun fiyat ve kalite arama, satıcılar ise satış artırma amacıyla pazarlama maliyetlerinden kurtularak ve daha etkin bir iletişim geliştirerek işletme sinerjisi yaratabilirler. Örneğin girdi üreten bir firma, dikey bütünleşme sonucu reklam giderlerinden kurtulur. Ayrıca, yönetim giderleri, reklam gibi sabit maliyetler birden fazla üretim birimine dağıtılacağından, dikey bütünleşmiş firma ölçek ekonomisinden yararlanarak karını artırabilir. Stok ve üretim planlaması da tek bir firma içinde daha etkin gerçekleştirilebilir

⁸⁵ K. Erol, a.g.e. s.54

Dikey bütünleşmeyi ilk defa Coase tarafından geliştirilmiş olan işlem maliyetleri teorisi çerçevesinde işleyen Wilyamson (1975) ise, bir firmanın işlem maliyetleri dolayısıyla bağımsız teşebbüslerle işlem yapmasının rasyonel olmayacağını, piyasada gerçekleştireceği işlemleri kendi organizasyonu içerisinde gerçekleştirirse bu maliyetlerden kurtularak etkinlik sağlayacağını öne sürmektedir⁸⁶.

Dikey bütünleşmenin diğer bir önemli yararı, faaliyetlerin sağlıklı bir biçimde yürütülebilmesi için gerekli olan bilginin piyasadaki iki ayrı firmaya göre şirketin kendi içinde çok daha hızlı ve düşük maliyetle aktarılabilmesidir. Dikey bütünleşme, bir tesisteki başarılı üretim aşamalarını birleştirerek hedeflenen ekonomilere ulaşılmasını sağlayabilir.

Ham madde arz güvenliği sağlayıcı etkisi:

“Arrow, belirsizliğin dikey bütünleşme güdüsü üzerindeki etkisini açıklayan bir teori ortaya koymuştur. Buna göre, geriye doğru dikey bütünleşmenin ikincil faaliyette bulunan şirketlerin girdi fiyatlarını tahmin ve uygun girdileri seçebilme yeteneğini geliştirdiğini göstermiştir. Rafineri ürünlerinin üretimi, özel yapıların ve ham maddelerin kullanımını gerektirir (mesela, bir boru hattı ve belli bir gravitede ham petrol)”⁸⁷. Bu kısıtlar, rafinericinin girdi temin edebileceği dış tedarikçilerin sayısında belli bir azalmaya neden olmaktadır. Rafinericinin özel yapı ve hammadde kullanım gerekliliği ve az sayıda potansiyel tedarikçinin bulunması bu teori çerçevesinde firmaları dikey bütünleşmeye yönlendirmektedir.

Rafinaj ile ham petrol üretimi bütünleşmesi incelendiğinde, çoğunlukla rafinericilerin ham petrol üretimine entegre olma yolunu seçtiği görülmektedir. Bunun nedeni bir rafinericinin güvenli, garantili bir hammadde kaynağına sahip olmaya bir hammadde üreticisinin güvenli bir pazara sahip olmasından daha istekli olmasıdır. Ham petrol üretim kapasitesinin düşmesi; petrolün daha sonra satılacağını, nakit akışının ertelendiğini ve dolayısıyla petrolün bugünkü indirgenmiş değerinin (present discounted value) düştüğünü gösterir. Rafineri kapasite kullanım oranının düşmesi halinde ise bu durum sadece nakit akışının ertelenmesine neden olmaz. Aynı zamanda,

⁸⁶ E. Türkkan, **Rekabet Teorisi ve Endüstri İktisadı**, (Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara: 2001).

⁸⁷ M.M. Göğüş, “Ülkemiz Açısından Petrol ekonomisi ve Hukuku”, (Hazine Dış Ticaret Müsteşarlığı, Uzmanlık Tezi, 1994).

rafinerinin kullanımından bağımsız olarak değerinin düşmesine neden olur çünkü ham petrolün üretim kapasitesi kullanımına bağlı olarak amortismanına tabi iken, rafineriler kullanımlarına bağlı olduğu kadar yaşlarına bağlı olarak da amortismanına tabidirler. Dolayısıyla, rafinericiler tesislerini her zaman fiili kapasiteye yakın çalıştırmaya gayret etmek zorundadır.

Bir rafinericinin üretim safhasına entegre olması bazı faktörlere bağlıdır. Rafinerilerin ham petrol kaynaklarına göre konumları ve ulaşım imkanları;

- Tesiste kullanılan ham petrolün niteliği (spesifikasyonları)
- Yöneticilerin risk alma yönündeki eğilimleri
- Yöneticilerin spot-ticaret konusundaki becerileri

Tüm bu faktörler belirlense dahi eğer bütünleşmeye tespit edilmiş rezervler üzerinden değil de arama faaliyetleri üzerinden teşebbüs edilirse bütünleşmenin büyüklüğü saptanamayabilir. Arama üzerinden gerçekleştirilen bütünleşmede aynı tutarda yatırım yapılırsa dahi arama çalışmalarının başarısına bağlı olarak elde edilen ham petrol miktarı çok değişken olacaktır ki bu durumun farklı derecelerde bütünleşmeye neden olması beklenir⁸⁸.

Aramadaki belirsizlikler başlı başına dikey bütünleşmeden caydırıcı bir etki yaratmaktadır. Çünkü arama sonucunda güvenli petrol kaynakları elde etmek rafinajdan daha riskli bir faaliyettir. Bu nedenle, arama sonucunda petrol elde edilmesi entegre bir şirketin rafinaj bölümü için riskleri azaltmakta, ancak bu durum entegre şirketin üretim bölümünde daha riskli yatırımlar yapmasından kaynaklanmaktadır.

Ham petrol üretimi ve petrol rafinajı işlemlerinin karakteristikleri incelendiğinde, rafinericilerin ham petrol üretimine entegre olması konusunda çok önemli verimlilik yararları sağlayacağı görülmektedir. Rafinerilerin yüksek sermaye maliyetleri ve yatırımın uzun vadeli yapısı, tipik bir rafinerinin özel nitelikli yapısı ile birleştiğinde (rafineriler kolaylıkla alternatif kullanıma uygun hale getirilemezler) bu durum tesisin karlı bir şekilde işletilebilmesi için ekipmanların ömrü boyunca kesintisiz üretim

⁸⁸ www.opec.ru. Journal of Energy History, Vertical Integration In the Oil Industry, 19.03.2005.

yapılması gerektiğini gösterir. Bununla birlikte rafineriler, stok maliyetleri çok yüksek olduğundan, kısa süreli kesintilere karşı hazırlıklı olmak üzere kısıtlı miktarda stok yapma kabiliyetine sahiptir. Ayrıca, kullanılan ham petrolün maliyeti satılan ürün değeri içinde oldukça önemli bir yüzdeye sahip olup bir rafinerinin rekabet edebilirliği açısından oldukça önemli bir faktördür. Tüm bu değerlendirmeler bir rafinerici için rekabet edebilir fiyatlarda güvenilir ham petrol kaynakları temininin ne kadar kritik bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Yatırım riskini azaltıcı ve yatırım yapmayı teşvik edici etkisi:

Mitcheli⁸⁹ (1976), dikey bütünleşik yapıya sahip şirketlerin bu yapıda olmayanlara göre gelecekteki talep ve çıktı verilerini de içeren daha sağlıklı bilgilere sahip olabildiğini, böylece bütünleşmenin yatırım risklerini azalttığını öne sürmüştür.

*“Williamson (1971, 1975), Grossman ve Hart (1986) başka bir yaklaşım önererek, bu yaklaşıma göre, dikey bütünleşmenin uzun vadeli anlaşmaların yerini alabileceğini tartışmışlardır. Buna göre, dikey bütünleşme, bir şirketin yatırımdan elde edeceği gelirlerin garanti altına alınmasını sağlayarak yatırımların yapılmasını teşvik etmektedir”*⁹⁰.

Bu çerçevede , dikey bütünleşmenin Ar-Ge yatırımlarını teşvik edici etkisinden de söz edilebilir. Firmaların yenilik (innovasyon) yapma eğilimleri, tamamlayıcı varlıkların yapısına ve taklitçiliğin kolay olup olmamasına bağlıdır. Şayet taklitçilik kolaysa ve yoğun Ar-Ge faaliyetlerinde bulunarak yenilik yaratan firmalar patent gibi yollara rağmen etkin korunamıyorlarsa rakip firmalar yada sağlayıcılar bu yüksek maliyetle yaratılan yenilikten kolayca istifade edebileceklerdir. Bu da firmanın optimum miktarda yenilik yapmasını engeller. İkinci olarak, dikey bütünleşmiş rakip bütünleşmemiş rakibin maliyet ve teknik bilgisine kolayca ulaşabiliyorsa bu defa o firmanın yenilik ve Ar-Ge girişimlerini azaltabilir. Sonuçta bir firma diğer firmaların kendi buluşları üzerinde bedava yararlanma sağlayacağını biliyorsa yenilik yapma güdüsü ciddi ölçüde azalabilir.

⁸⁹ H. Yılmaz, a.g.e. 41

⁹⁰ Aynı. s. 44

Bu koşullarda, bir firmanın karlı olabilmesi için, geliştirdiği yeniliği tamamlayıcı nitelikteki varlıklara kendisinin sahip olması yada belli tamamlayıcı varlıklara ortak olması gerekecektir. Bir başkasının tamamlayıcı varlıklarına ortak olduğunda ise rant paylaşma problemi ortaya çıkabilir.

Sermaye maliyetlerini azaltıcı ve kar istikrarı sağlayıcı etkisi:

Dikey bütünüleşmenin, petrol sanayindeki bir olumlu göstergesi de farklı araştırmacılar tarafından vurgulandığı üzere, petrol şirketini daha düşük bir risk sınıfına dahil ederek sermaye maliyetlerini düşürmesidir. McLean ve Haigh (1954)⁹¹ rafinaj ve üretimdeki muhasebe karları arasındaki korelasyonun negatif olduğunu hesaplamışlar ve dikey bütünüleşik yapıdaki şirketleri diğerlerine göre daha fazla kar istikrarına sahip oldukları sonucuna varmışlardır.

Sanayi açısından bakıldığında, dikey bütünüleşme, maliyetleri düşürmesinin yanısıra üretimden satışa kadar her aşamada potansiyel karı korumak ve riski yaymak yararlarını sağlamaktadır. Dikey bütünüleşmenin tek bir aşamasının karı -arama, üretim, rafinaj, pazarlama, dağıtım- asimetrik dalgalanmaktadır. Bütünüleşme bir şirketin faaliyetlerini dengelemesine ve pazarın doğal olarak oluşan kararsızlığından korumaya, böylece ham petrol fiyatları düştüğunde dahi rafinaj ve pazarlama marjlarının genellikle pozitif olarak korunmasına olanak sağlamaktadır.

Mevcut pazarın korunması ve geliştirilmesine olanak sağlayıcı etkisi:

Dikey bütünüleşmenin ham petrol üreticileri için başka bir faydası pazarının korunması ve gelecekte daha da geliştirilmesine yönelik imkan yaratmasıdır. Bu durum, özellikle piyasadaki rekabetin arttığı ve rafinericilerin daha güvenilir ham petrol kaynakları araştırmaya başladıkları durumlarda önem kazanmaktadır ki dikey bütünüleşme uluslararası bazda bu güvenliği sağlamaktadır. Bu fayda, örneğin Venezüella ve Kuveyt gibi ağır ham petrol ihraç eden ülkeler açısından yurtdışında yüksek dönüşümlü rafineriler kurarak ham petrol satışlarını garantiye aldıkları için önemlidir.

⁹¹ DAVUT, L. Sanayi İktisadı: Piyasa Yapısı Unsurları, (İmaj Yayıncılık, Ankara 1994), s.42

Dikey bütünleşik yapıya sahip bir şirket ihtiyacı olan hammaddeye ve satacağı ürüne olan talebe ilişkin uzun vadeli garanti sağlayabilmektedir. Bu durumda, şirketin her bir birimi piyasadaki dalgalanmalardan çok fazla etkilenmeden üretim miktarlarını ve birim maliyetlerini uzun vadeli olarak planlayabilmekte, böylece pazar payını koruyabilmektedir.

Tüketici fiyatlarını azaltıcı etkisi:

Edvard J. Mitchell (1976), yaptığı bir çalışma sonucunda, entegre olmamış bir petrol firmasının karşılaştığı yüksek riskleri dengelemek amacıyla karının entegre olmuş bir firmayla kıyaslandığında en az % 20 daha fazla olması gerektiğini belirlemiştir. Yapılan çalışma sonuçlarına göre, sadece bu "risk etkisi" (risk effect) ile petrol ürünlerinde tüketicinin ödediği bedelin yılda en az 1 milyar dolar artacağı öngörülmüştür⁹².

Finanssal teoride daha riskli şirketlerin daha yüksek sermaye maliyetlerine maruz kaldığı yönünde geniş yazılı kaynak bulunmaktadır. Eğer dikey bütünleşme bir şirketin riskini azaltıyorsa o zaman bu görüşe göre şirketin sermaye maliyetini ve üretime dair tüm maliyetlerini azaltacaktır. Rekabetçi bir piyasada bu maliyet düşüşleri fiyat düşüşlerine neden olacaktır. Bu durumda düşük risk düşük tüketici fiyatları anlamına gelmektedir. Bunun da tüketicilerin lehine bir durum yaratması beklenir.

Fiyatların marjinal maliyetlere eşit olmadığı eksik rekabet piyasalarında; dikey ilişkili üretim aşamalarında pazar gücüne sahip firmalar olması durumunda, girdi üreticisi firma girdi fiyatlarını maliyetlerinin üzerine bir kar ekleyerek belirleyecek, bu girdiyi satın alarak üretimde kullanan üreticiler de nihai ürünün satış fiyatını belirlerken maliyet unsuru olan bu fiyata kendi karlarını ekleyeceklerdir. Dikey bütünleşme sonrasında üst pazardaki firma alt pazardaki kendi firmasına maliyetlerine eşit bir fiyatta girdi sağlayacağı için girdi satış fiyatındaki kar ortadan kalkacaktır.

Örneğin birim maliyeti 10 dolar olan girdi üreticisinin girdi fiyatını 20 dolar olarak belirlediğini varsayalım. Bu girdiyi 20 dolara alan nihai ürün üreticisi de fiyatını 40 dolar olarak belirlerse iki defa kar marjı eklenmiş olacaktır. Bu iki firma birleşirse maliyetler üzerine yalnızca bir defa kar marjı ekleneceği için fiyat düşecektir.

⁹² www.opec.ru.(19.03.2005) a.g.e. s.5

Sonuç olarak, dikey bütünleşmenin, şirketlerin faaliyet risklerini ve maliyetlerini düşürerek, etkinliğini ve karlarını artırıcı etki gösterdiği, aynı zamanda satış garantisi ve etkin bilgi transferini sağlayarak yatırımları teşvik edici etkisi olduğu, bu durumun özellikle arama yatırımlarının yapılması riskli bir sektör olan petrol sanayi açısından önemli yararlar sağladığı görülmektedir. Bu yararlar, şirketlerin dikey bütünleşmeye giderek piyasa faaliyetlerini içselleştirmelerini rasyonel kılmakta, dolayısıyla dikey bütünleşme büyük petrol şirketleri tarafından bütün dünyada tercih edilmektedir.

4. DİKEY BÜTÜNLEŞİK YAPININ SAKINCALARI

Önceki bölümde dikey bütünleşmenin yararlarını açıklamıştık. Her teoride olduğu gibi dikey bütünleşme tezine yönelik de bir çok eleştiri geliştirilmiştir. Dikey bütünleşmeye karşı tezler ve şirketlerin dikey bütünleşik yapıyı niçin tercih etmedikleri bu bölümde açıklanmaya çalışılmıştır. Dikey bütünleşmenin doğurduğu en önemli sorun rekabet karşıtı etkilerdir bu bölümde dikey bütünleşmenin rekabet karşıtı etkileri ayrıntılı olarak işlenmiştir.

4.1. Rekabet Karşıtı Etkileri

Rekabet hukuku açısından birleşmelerin kontrolünde en önemli husus birleşme sonrası fiyatların yükselip yükselmeyeceği, bu anlamda bir pazar gücü yaratılarak veya bu güç daha da artırılarak rekabetin önemli ölçüde azaltılıp azaltılmayacağıdır. Önceki bölümde dikey birleşmelerin piyasalardaki etkinsizlikleri gidererek fiyatları düşürebileceği ve bu nedenle rekabetçi etkiler yaratabileceği incelenmiştir. Bu bölümde ise, fiyatları yükseltebilecek bir pazar gücü elde edilebilmesi veya bu gücün daha da artırılabilmesi çerçevesinde; dikey birleşme sonucu rakip firmaların maliyetlerinin yükselmesi, birleşen teşebbüslerden herhangi birinin potansiyel rakip olarak pazarın bir ucundan silinmesi nedeniyle pazar performansının olumsuz etkilenmesi, azalan rakip sayısı nedeniyle oligopolistik işbirliğinin kolaylaşması, rakiplerin rekabet açısından önemli ve gizli bilgilerinin birleşen teşebbüsler arasında geçişinin yarattığı rekabet karşıtı davranışlar, fiyat ayırmacılığı, rakiplerin faaliyet gösterebilmesi için zorunlu

unsurlara erişimin engellenmesi ve regülasyonlardan kaçınma gibi rekabet karşıtı etkiler ele alınmaktadır.

Rekabet karşıtı bu etkiler ortaya konulduktan sonra dikey birleşmelerin hem etkinlik ve rekabeti azaltıcı etkileri karşılaştırılmakta hem de benzer etkiler yaratan bazı dikey birleşme alternatiflerine karşılaştırmalı olarak değinilmektedir.

4.1.1. Rakiplerin Maliyetlerini Yükseltme

4.1.1.1. Pazarların Kapatılması (*Vertical Foreclosure*) Teorisi

Pazarların kapatılması, dikey birleşmeye giden bir firmanın müşteri veya sağlayıcı olarak diğer firmalarla işlem yapmaması veya bu firmalar aleyhine işlem koşullarını zorlaştırması olarak açıklanabilir. Dikey birleşmeye giden bir firma, pazarları rakiplerine iki şekilde kapatabilir:

- Üst pazardaki diğer firmalardan girdi almayı veya alt pazardaki diğer firmalara girdi satmayı reddederek,
- İç işlemlerindeki transfer fiyatları açısından her iki aşamadaki yatay rakipleri aleyhine ayrımcı davranarak (fiyat sıkıştırması).⁹³

Bu durumda, birleşen taraflar, birleşme öncesi bütünleşmemiş firmalara açık olan pazarları daraltarak bu firmalar açısından bir dezavantaj yaratabilmektedirler. Rekabet karşıtı etkinin iki boyutu vardır. Birincisi, dikey birleşme pazarın bütünleşmemiş kısmındaki yoğunlaşma oranını yükseltebilecektir. Örneğin, üst pazarda birleşme öncesi her biri pazarı eşit ölçüde paylaşan üç firma varsa, birleşme sonrası pazarda iki firma kalacağından tek firma yoğunlaşma oranı pazarın üçte birinden yarısına yükselecektir. İkincisi ise, bütünleşmemiş firmaların pazarın bütünleşmiş kısmına girişleri engellenirken bütünleşmiş firmanın pazarın bütünleşmemiş kısmına girişleri serbest olacağından, bağımsız firmalar bu firmaya göre dezavantajlı konumda olacaktır. Böylece, alt pazardaki bağımsız firmalar pazarı terk etmek durumunda kalabilecek ve bu pazardaki yoğunlaşma oranı da yükselebilecektir.

⁹³ “Vertical foreclosure” için pazarı rakiplere kapatma ile birlikte rakipleri dışlama kavramı da kullanılmıştır.

Pazarı kapatma teorisinin kullanıldığı en ünlü davalardan biri 1962 tarihli *Brown Shoe v. U.S.*⁹⁴ davasıdır. 1955 yılında Brown Shoe %5 pazar payı ile ülkenin dördüncü büyük ayakkabı üreticisidir. Çok sayıda perakende mağazayı da kendi kontrolünde işletmektedir. Perakende ağını genişletmek amacıyla, en büyük perakende mağazalar zinciri sahibi olan Kinney'i devralmıştır. Kinney'in toplam perakende satışlar içerisindeki payı %1,6 dır. Birleşme öncesinde aralarında hiç bir ticari ilişki yokken, 1957 yılında Brown, Kinney'in toplam ayakkabı alımları içerisinde %7,9 oranındaki payı ile Kinney mağazalarının en büyük ayakkabı sağlayıcısı olmuştur. Bu davaya ilişkin dikey pazarları kapatma meselesi Yüksek Mahkeme Baş Hakimi Warren Court'un şu ifadesinde yer almaktadır:

“Bir dikey birleşmenin en kötü tarafı dikey birleşme kendilerine açık olacak pazarın bir bölümünden rakipleri dışladığı için, onları eşit fırsatta rekabetten mahrum bırakarak rekabeti engelleyebilmesidir. Doğası itibariyle her dikey ilişki en az bir defa sağlayıcının rakiplerinin, bu sağlayıcı ve müşteri arasındaki ilişkinin müşteri tarafındaki ticaretin tamamı veya bir kısmı için rekabet etme fırsatlarını ortadan kaldırır.”

Bu yaklaşım içerisindeki Yüksek Mahkeme, ayakkabı imalat pazarının rekabetçi olmasına ve birleşmeye taraf teşebbüslerin pazarın önemli bir bölümünü kontrol etmiyor olmalarına rağmen, pazardaki diğer firmaların da dikey birleşme eğiliminde olduklarını, perakende mağazaları devralan üreticilerin, devraldıkları perakendecilerin toplam gereksinimlerinin giderek artan kısmını kendilerinin karşıladıklarını ve diğer üreticileri dışladıklarını göz önüne alarak Brown'un Kinney'i devralarak bu eğilimlere katkıda bulunduğu için rekabeti kısıtladığı sonucuna ulaşmıştır.

Ayrıca, Warren Court'un ifadesinden, dikey birleşmelerin rakipleri olumsuz etkilemesi için pazar gücünün değil pazar pozisyonunun esas alındığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan, rakiplerin pazardan dışlanma derecesi üretimin her iki aşamasında rakiplere kapatılan pazarın derecesi ile ve simetrik olarak ölçülmektedir. Oysa bu, mutlaka birleşen firmaların pazar payında ve pazar gücünde artış olacağını göstermez. Özellikle birleşme öncesinde birleşen firmalar piyasa alış verişlerinin büyük bölümünü yada tamamını kendileri arasında gerçekleştiriyorlarsa ve birleşme sonrası kapasitelerini genişletmeleri

⁹⁴ A. Demiröz, a.g.e. s.63

zorsa bu firmaların ek alım ve satım miktarları çok az değişeceğinden pazar pozisyonlarında değişme olmayabilir. Bu durumda rakipler de pazardan dışlanmamış olacaktır⁹⁵.

Bu konu, sağlayıcı ile dağıtıcı arasındaki dağıtım anlaşması gereği dağıtıcının rakip mal ve hizmetleri dağıtmasının sınırlandırıldığı ve belli koşullarda rekabet otoritelerince rekabet kurallarının uygulanmasından muaf tutulan münhasır dağıtım anlaşmalarında özellikle önemli olmaktadır. Bu anlaşmalar, teşebbüsler arasında dikey bütünleşme olmasa da rakipleri sağlayıcının dağıtım hizmetinden dışlayan anlaşmalardır. Bu durumda, sağlayıcı ile dağıtıcının birleşmesi rakipler açısından birleşme öncesine göre önemli bir etki yaratmayacaktır. Nitekim AB Komisyonu, Volvo'nun İrlanda'da Volvo otomobillerinin ithalatçısı ve dağıtıcısı olarak faaliyet gösteren LEX'i devralma işlemine ilişkin olayda⁹⁶, genel olarak otomotiv pazarında dağıtımın münhasır hakların verildiği dağıtım anlaşmalarıyla yürütülmesini ve bu birleşmenin pazar paylarında bir artışa yol açmayacak olmasını göz önünde bulundurarak işleme izin vermiştir.

Rekabet otoritelerinin yaklaşımı bir yana, pazarları rakiplere kapatma teorisi iktisatçılar tarafından çok eleştirilen bir teoridir. Genel görüşe göre, açık bir pazar oluşturacak yeterli sayıda alıcı ve satıcının olması durumunda bütünleşen firmaların rasyonel bir davranış olarak, pazardaki fiyatları takip etmeleri beklenir. Pazardaki fiyatlar bütünleşmiş firmaların transfer fiyatlarından farklı ise, pazarlarda alıcı veya satıcı olarak işlem yapmaya devam edeceklerdir. Ayrıca rekabetin olumsuz etkilenmesi için birleşen firmaların her ikisinin de pazar gücünün ve üretimi artırabilme kapasitelerinin olması gerekmektedir. Çünkü pazar gücüne sahip olmayan, örneğin % 10 pazar payı olan bir ara malı üreticisi (A), bu pazardaki toplam ara malı üretiminin % 50'sini satın alarak kendi üretiminde kullanan bir (X) firması ile dikey birleşme gerçekleştirirse, X firması A firması üretimini artırmadığı sürece geri kalan % 40'lık (en az) kısım için diğer ara malı üreticilerine başvurmak zorundadır.

⁹⁵ T. Erdoğan, *Rekabet Hukuku Açısından Perakende Sektöründe Alım Gücü*, (Rekabet Kurumu, İlk Baskı, Ankara, Şubat, 2003).s.31

⁹⁶ A. Bedir, "Gelişmiş Otomotiv Sanayilerinde Yan-Ana Sanayi İlişkileri", (DPT Uzmanlık Tezi, 1999). s.74

Dikey uygulamalara karşı “perselegal” yaklaşımını benimseyen Chicago Okulu iktisatçıları ise, dikey birleşmelerin rekabet karşıtı bir dışlamaya asla neden olmayacağını, dikey bütünleşmeye giden tek elci firmanın dahi rakipleriyle işlem yapmayı reddetmesinin yada fiyatları yükseltmesinin kendisine kazanç sağlamayacağını savunurlar. Çünkü tek elci karlar sadece bir aşamada söz konusudur ve dikey bütünleşmeye gitmeden de bu karlar elde edilebilmektedir. İkinci bir tek el yaratmak için pazar gücünü diğer üretim aşamasına yaymanın iktisadi açıdan bir anlamı olmayacaktır. Bu çerçevede, dikey bütünleşme ve kontroller ancak etkinlik dürtüsü ile gerçekleştirilir

Western Resources v. Surface Transportation Board davasında⁹⁷ bu argüman kullanılmıştır. Elektrik üretim tesislerine demiryollarını kullanarak kömür taşıyan elektrik kurumlarının, Burlington Northern (BN) ile The Atchinson, Topeka ve Santa Fe isimli demiryolu şirketlerinin birleşmesine itirazlarının incelendiği bu davada, BN ile Santa Fe’nin birleşmesi alt pazarda tek el olan bir firmanın geriye doğru dikey bütünleşmesi niteliğindedir. Çünkü elektrik kurumlarının kullandığı kömürün kömür madenlerinden Santa Fe’nin hatlarına taşınmasında BN ile diğer demiryolları arasında rekabet varken, bu noktalardan elektrik kurumlarına taşıma hattında Santa Fe tek el konumundadır. Gerek temyiz mahkemesi gerekse Eyaletlerarası Ticaret Komisyonu nihai mal veya hizmetin (burada elektrik üretim tesislerinde kullanılacak kömürün taşınması) satışından elde edilebilecek yalnızca bir tek el karı olabileceği, bir tek elin dikey birleşme ile diğer üretim aşamalarını da tekelleştirmesinin fiyatları yükseltmeyeceği ve bu nedenle de nihai tüketicileri olumsuz etkilemeyeceği gerekçesiyle birleşmeyi onaylamışlardır.

Ancak “tek tek el karı” argümanı birleşen firmalardan birinin tek el olduğu, üretimde girdilerin sabit oranda kullanıldığı ve ürünlerin homojen olduğu varsayımına dayanmaktadır. Dikey birleşmelerin ve genel olarak dikey kontrollerin iktisadi etkileri üzerine geliştirilen son teorilerde, bu varsayımların olmadığı durumlarda ne tür sonuçlar ortaya çıkacağı incelenmiştir. Oligopolistik piyasalardaki dikey birleşmeleri oyun teorisi analizi çerçevesinde inceleyen bu teorilere göre, dikey bütünleşen firma, pazarlardan birinde rakiplerini stratejik olarak dışladığında onların maliyetlerini artırmakta ve

⁹⁷ H.H. Ünlü, *Rekabet Hukuku Soruşturamalarında Taraf Kavramı ve Tarafların Hakları*, (Rekabet Kurumu, İlk Baskı, Ankara: Temmuz, 2003).

böylece diğer pazarda tek başına veya rakipleri ile birlikte fiyatları rekabetçi düzeyin üzerine çıkarabilecek bir pazar gücü yaratabilmektedir.

4.1.1.2. Giriş Engellerini Artırma

Dikey birleşme, pazara yeni giren veya girmeyi planlayan firmaların mevcut firmalardan daha yüksek maliyetlere katlanmasına neden olabileceği için giriş engellerini artırabilir. Böylece pazar gücünün korunmasını veya güçlenmesini de sağlayabilir.

Dikey bütünleşmiş firmaların pazara girişleri engellemeleri için iki koşul gerekir. Birinci koşul yeni giren veya girmeyi planlayan firmaların da dikey bütünleşme gerçekleştirmek zorunda kalmalarıdır. Girdi üretimine dikey bütünleşen firma girdi fiyatlarını yükselterek yada bu firmalara girdi arzını tamamen keserek bu koşulu sağlayabilir. Ancak, üretimde sabit oranlı girdi kullanıldığı durumda, pazar gücüne sahip bir firmanın dikey bütünleşme olsun veya olmasın üretimin bir aşamasındaki tekel karlarının tamamını elde edeceği için, yeni girişleri engellemesinin bir anlamı olmadığı ileri sürülebilir. Warren-Boulton'a göre, bu durumda firmanın pazara girişlere karşı koymasının nedeni, pazara yeni giren firmaların dikey ilişkili diğer pazarlara doğru genişleyerek kendisinin dikey kontrolünü ve pazar gücünü tehdit edebileceği endişesi olabilir. Bu tür bir strateji pazar gücünü artırmaktan çok korumaya yönelik bir stratejidir.

Dikey bütünleşmenin giriş engeli olarak kullanılabilmesi için gerekli diğer koşul ise, dikey kontrolün potansiyel veya yeni firmalar açısından daha maliyetli olmasıdır. Bu, yeni girenlerin ya dikey kontrol için gerekli üretim faktörlerine daha yüksek fiyatlar ödemelerinden ya da dikey ilişkili aşamalarda ölçek ekonomilerinin söz konusu olmasından kaynaklanmaktadır.

4.1.1.3. Potansiyel Bir Rakibin Ortadan Kalkması

Dikey birleşmelerin belli bir potansiyel rakibi ortadan kaldırması nedeniyle rekabeti olumsuz etkilemesi, potansiyel rekabet teorisine dayanmaktadır. Bu teoriye göre,

pazarın ucunda bekleyen potansiyel rakipler pazardaki fiyatların iki şekilde düşmesine neden olur. Birincisi, mevcut rakipler fiyatlarını yükselttikleri zaman potansiyel rakiplerin pazara gireceklerini bildikleri için fiyatlarını sınırlarlar. İkincisi, mevcut firmalar pazarın dışındaki firmaların pazara girmeyeceğini düşünseler bile fiyatlarını yükselttikleri anda o firmalar pazara girebilir ve yeni girişler de pazara arz edilen mal ve hizmet miktarını yükselterek fiyatların düşmesini sağlarlar

Ford Motor Company v. U.S. davasında⁹⁸, Ford'un 1961 yılında Electric Autolite Co.'dan Autolite ticaret markasıyla birlikte buji üretim tesislerini devralarak buji pazarına girmesinin Clayton Yasası'na aykırı olduğu iddiası, özellikle bu teoriye dayanmaktadır. Söz konusu devralma öncesinde, GM kendi otomobilleri için AC markasını üretmekte; Champion, Ford'a; Autolite, Chrysler'e satış yapmaktadır. American Motors, buji gereksinimlerini hem Champion'dan hem de Autolite'den karşılamaktadır. Devralma sonrası, Champion'un toplam üretimi düşmüş ve pazar payları yeniden şekillenmiştir.

DOJ (Department of Justice)⁹⁹'nin bu birleşmeye itirazı esas olarak iki konudur:

- Ford'un içsel genişleme yerine iki önemli buji üreticisinden birini devralma yoluyla pazara girmesi potansiyel bir rakip olarak pazarda yaratacağı rekabetçi etkiyi ortadan kaldırmaktadır.
- Devralma işlemi, kalan bağımsız buji üreticileri için önemli bir müşteri olan Ford'un buji satın alımlarını Autolite'in rakibi olan müşterilere kapatmaktadır.

Ford bu argümanlara karşı,

- Buji pazarında rakiplerin hem sayısı hem de etkinliklerinin arttığını (Autolite'in pazar payı artmış ve Eltra firması da yeni bir rakip olarak buji üretimine başlamıştır.),
- Hiç bir zaman buji pazarına içsel genişleme ile girmeye ciddi niyeti olmadığını,

⁹⁸ A. Bedir, a.g.e. s.42

⁹⁹ A.B.D Adalet Bakanlığı.

- Her bir otomotiv üreticisinin zaten bujileri tek bir ana üreticiden aldığını öne sürmüştür.

Ancak, Ford'un bağımsız sağlayıcılar için önemli bir alıcı olduğu ve işlemin pazarın önemli bir bölümünü kapattığı tespit edilerek Ford'un devraldığı tesisleri kendisinden ayırmasına karar verilmiştir.

4.1.1.4. Oligopolistik İşbirliği Doğurucu Etkileri

Firmaların sistematik bir şekilde ileriye doğru dikey bütünleşmesi, nihai ürün aşamasındaki fiyatların takibini kolaylaştırarak, üst pazarda birlikte davranış riskini artırabilmektedir. Ancak bunun için üretim veya dağıtım pazarının birlikte davranışa imkan veren bir yapıda olması gerekir.¹⁰⁰ Bu durumda dikey kontrol, pazardaki kartellerin ayakta kalmasını sağlayabilmektedir. Çünkü üretim aşamasındaki firmalar arasında kurulan bir kartelin sürdürülebilmesi açısından, anlaşmaya uymayan üyelerin tespit edilmesi zordur. Ancak perakende fiyatlar kamuya daha açıktır ve daha kolay izlenir. Kendi çıkarını maksimize etmeye çalışan kartel üyelerinden birinin, dağıtım aşamasındaki firmalara gizli indirimler teklif edip etmediğini tespit edebilmek için bütün kartel üyelerinin ürünlerini kendi perakendecileri ile satma konusunda anlaşmaya varmaları durumunda karteli sürdürmeleri daha kolay olacaktır

Fisher ve Sciacca'ya göre¹⁰¹, dikey bütünleşmenin oligopolistik işbirliği riskini artırabilmesi için 3 koşulun sağlanması gerekmektedir:

1. Üretim veya dağıtım sürecinin bir aşamasında oligopol olmalı,
2. Sonraki aşaması rekabetçi olmalı,
3. İkinci aşamadaki firmaların sayısı, bu firmaların müşterilerinin sayısından daha az olmalıdır.

¹⁰⁰ Pazarın paralel davranışa elverişli olabilmesi için, şeffaf olması, az sayıda ve birbirine benzer teşebbüslerden oluşması ve giriş engellerinin söz konusu olmasının yanında, malın homojen, talep esnekliğinin az olması ve yeniliklere pek açık olmaması gibi karakteristik özellikler taşıması gerekmektedir.

¹⁰¹ E. Tükan, a.g.e. s.37

Firmalar geriye doğru dikey bütünleşme ile de girdi fiyatlarını kontrol edebilir ve nihai ürün fiyatlarını birlikte belirleyebilirler. Böylece oligopolistik yapıyı korumuş olurlar. Fiyatları belli bir düzeyde sürdürmek için katlanılan kısa dönem zararlar, oligopolist firmaların yeni denge fiyatı ve pazar payı arayışı süreci içerisinde, nihai ürün pazarında maruz kalacakları fiyat savaşlarından kurtulmalarının getirdiği yararlarla telafi edilebilir. Bu nedenle, girdi fiyatlarındaki dalgalanmaların yarattığı “*rekabetçi kaos korkusu*” oligopolistlerin dikey bütünleşmeye gitmelerine neden olabilecektir.

Dikey bütünleşmenin işbirliğini kolaylaştırıcı etkisinin bir başka yönü de, ticari açıdan cazip bir nihai ürün üreticisi için sağlayıcıların birbirleri ile rekabet içerisinde oldukları durumda ortaya çıkmaktadır. Çünkü sağlayıcılardan birinin bu müşteri ile birleşmesi sonucunda, üst pazarda rekabet azalacağı için bu pazardaki bağımsız sağlayıcıların aralarındaki işbirliğini devam ettirmeleri daha kolay olacaktır. Krattenmark ve Salop (1986), özellikle pazara giriş engelleri yüksek olduğu durumda, pazarda kalan firmaların kartel gibi davranarak fiyatları yükseltmelerini “*Frankenstein Canavarı*” yaratılması olarak açıklamaktadırlar.¹⁰²

4.1.1.5. Rekabet Karşısı Eşgüdüm

İşlem maliyetleri teorisine göre, dikey birleşmeler firmalar arasındaki bilgi akışı açısından sözleşmeler karşısında daha üstün olduklarından etkinliği artırıcıdır. Ancak, birleşme sonrası rakiplerle işlemler devam ediyorsa, pazar gücüne sahip olan birleşen firmalar arasındaki bu bilgi akışının rakipler aleyhine rekabeti azaltıcı etkisi olabilmektedir. Örneğin, dikey bütünleşmiş firmanın üst pazardaki işlemleri alt pazardaki rakiplerinin fiyat, maliyet, ürün tasarımı, know-how veya müşterileri hakkındaki bilgiler gibi stratejik bilgilerini öğrenmesine ve bu bilgileri de alt pazardaki rekabette rakiplerine karşı kullanabilmesine yol açabilir. Dikey birleşme sonrası rakiplerle devam eden sözleşmesel işlemler, tarafları özel bilgilerin resmi veya gayri resmi olarak açıklanmasına karşı yeterince koruyamıyorsa, bu bilgilerin rakipler aleyhine kullanılmasını önlemek için birleşen firmalar arasına engeller (firewalls) konulabilir

¹⁰² A. Demiröz, a.g.e. s. 29

DOJ'nin incelediği *AT&T/McCaw* davası¹⁰³, bu konuda örnek bir davadır. AT&T telekomünikasyon donanımı ve uzun mesafeli telekomünikasyon hizmetleri alanında, McCaw ise hücresel telekomünikasyon hizmeti alanında güçlü şirketlerdir. AT&T, birçok metropoliten bölgede McCaw ve diğer hücresel telekomünikasyon operatörleri (RBOC) için altyapı donanımı sağlamaktadır. Ancak farklı operatörlerin donanımları da birbirlerinden farklılık göstermekte ve RBOC'ların yenilik yapmaları veya hizmetlerini genişletmeleri açısından gerekli koşulları sağlamaları için AT&T ile yakın işbirliği içerisinde olmaları gerekmektedir. Bu nedenle, AT&T ve McCaw'ın birleşmesi, McCaw'ın rakip RBOC'ların özel stratejilerini öğrenebilmesini sağlayabilecektir. DOJ, bu birleşmenin RBOC'ların yenilik, fiyat ve hizmet açısından rekabet etme eğilimlerini azaltacağı kaygısıyla, gizli bilgilerin geçmesini önlemek için AT&T ve McCaw'ın ayrı şirketler gibi faaliyet göstermelerini sağlayacak davranışsal sınırlamalar getirmiştir.

Birleşen firmalar arasındaki bilgi transferinin bir önceki alt başlıkta değinilen oligopolistik işbirliği riskini artırıcı etkisi de olabilir. Çünkü dikey birleşen teşebbüslerin rakiplerinin kamuya açıklanmamış fiyatlarıyla ilgili bilgilerini elde etmeleri oligopolistik firmalar arasındaki iletişimi kolaylaştıracaktır. Birleşen teşebbüsler arasında rekabet açısından önemli bilgilerin geçişini önlemeye yönelik koşullar bu açıdan da gerekli olabilir. Örneğin ilaç üreticisi bir firma olan Lilly'nin eczacılık ürünlerinin satışına aracılık eden bir firmayı (pharmacy benefit management) devralmasına ilişkin Eli Lilly/PCS işleminde¹⁰⁴; FTC, Lilly'nin diğer ilaç üreticilerinin şartname, fiyat ve indirim gibi satış koşullarını öğrenerek işbirliğinin kolaylaşmasını engellemek için taraflar arasına engel konulmasını istemiştir.

4.1.1.6. Regülasyonlardan Kurtulma

Getiri oranı regülasyonu doğal tekel niteliğindeki kamu hizmeti kuruluşlarının pazar güçlerini kötüye kullanmalarını önlemek için kullanılan araçlardan biridir. Ancak dikey birleşmeler fiyatları regüle edilen bu kuruluşların regüle edilmemiş bağlı işletmeleri ile yaptıkları işlemlerin maliyetlerini yüksek göstererek regülasyondan kaçınabilmelerini sağlayabilir. Eğer regüle edilmemiş mal ve hizmetler için serbest piyasa yoksa

¹⁰³ Ö. İçöz, *Telekomünikasyon Sektöründe Regülasyon ve Rekabet*, (İlk Baskı, Rekabet Kurumu, Ankara: Şubat 2003).s.61

¹⁰⁴ Aynı. s. 71

düzenleyici otoritenin fiyatları kıyaslaması mümkün olmayacağı için bu sorunsal daha ciddi hale gelir. Özellikle elektrik ve telekomünikasyon gibi getiri oranı düzenlemesi uygulanan alanlarda, firmalar geriye doğru bütünleşerek maliyetlerini şişirip karlarını artırabilirler. Ancak getiri oranı düzenlemesi buna imkan vermeyecek derecede etkinse, bu şekilde karlarını artıramayacakları için dikey bütünleşme eğilimleri de olmayacaktır.

Dikey bütünleşmiş bir yapıda faaliyet gösteren firmanın, regülasyonlardan kaçınmak için ne şekilde bir uygulamaya gideceğini göstermesi bakımından 1949 yılında DOJ'nin Western Electric (WE) hakkında anti tröst yasalarını ihlal ettiği iddiasıyla açtığı dava önemlidir. Dava konusu AT&T'ye ait bir şirket olan ve AT&T'nin bütün telekomünikasyon donanımlarını sağlayan WE'nin, ürünlerini AT&T'ye yüksek fiyatlardan satması, AT&T'nin de bu yüksek maliyetleri tekel olduğu telekomünikasyon hizmeti fiyatlarına yansıtmasıdır. Ancak DOJ, regüle edilmiş bölgesel telekomünikasyon ile görece olarak regüle edilmemiş uzun mesafeli telekomünikasyon ve diğer donanım üretimi gibi alanlar arasında maliyet transferlerini izlemenin zorluğu nedeniyle maliyet bilgileri ile bir sonuca ulaşamamıştır. 1956 yılında AT&T'nin regüle edilmemiş alanlarda faaliyette bulunmaması konusunda uzlaşmaya varılarak dava sona erdirilmiştir.

Regülasyonlardan kaçınmayı amaçlayan bu tür dikey bütünleşmeler, teknolojik açıdan daha üstün ve daha ucuz ürünler sunabilecek üst pazardaki firmalara alt pazarın kapatılması sonucunu doğurduğu gibi, elde edilen yüksek karların rekabetin olduğu alanlarda rakipleri zor durumda bırakacak şekilde kullanılması (çapraz sübvansiyon) nedeniyle alt pazarlardaki rekabeti de olumsuz etkileyebilecektir. 1982 yılında AT&T'nin bölünmesi kararı¹⁰⁵ fiyatları regüle edilmiş bir doğal tekelin dikey ilişkili pazarlarda rekabeti olumsuz etkilemesini önlemeye yönelik bir karardır.

5. DİKEY BİRLEŞMELERİN ETKİNLİK DOĞURUCU ETKİLERİ İLE REKABET KARŞITI ETKİLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Genel olarak, işlem maliyetlerinin veya dışsallıklar gibi piyasa aksaklıklarının önemli boyutlarda olduğu, üretimde girdiler arası ikame olanaklarının yüksek ve birbirini takip

¹⁰⁵ Ö. İçöz, a.g.e. s.53

eden üretim aşamalarında tek el veya oligopol durumunun olduğu, dikey ilişkili üretim aşamalarında teknolojik tamamlayıcılıkların olduğu, kısmi veya tam dikey bütünleşmenin tarafların üretim ve tasarımda eşgüdüm içerisinde arzın sürekliliğini sağladığı durumlarda dikey birleşmelerin etkinliği artırıcı sonuçlar doğurma olasılığının yüksek olduğu söylenebilir.

Dikey bütünleşme ve diğer dikey kontrolleri rekabet hukuku açısından tüketici refahı kriterine göre inceleyerek kamunun doğrudan müdahalesi (regülasyonlar) dışında altı durumda refahı etkileyeceğini tespit edilmiştir. Bu etkilerin karşılaştırılmasında aşağıdaki tabloyu kullanmaktadırlar:

<u>Teori</u>	<u>Refah etkisi</u>
İşlem Maliyetleri	+
Ardıl Tekel	+
Ürüne Özgü Hizmetler (Bedavacılık)	?
Giriş Engelleri	-
Belirsizlik	?
Monopsonist Firmanın Geriye Bütünleşmesi	+
Fiyat Ayırmacılığı	?

Bu çerçevede; sadece giriş engellerinde olumsuz bir etki ortaya çıktığını, ancak bu konuda da tartışmalar olduğu için dikey bütünleşmenin kesin olarak olumsuz değerlendirilemeyeceğini, dört durumdaki etkinin ise arz ve talebe ilişkin daha çok bilgi gerektirdiğini belirterek dikey birleşmelerin tüketici refahı açısından net etkisinin olumlu olduğu sonucuna varmışlardır.

Riordan ve Salop ; dikey birleşmelerin etkinlik artırıcı sonuçlarını dört bölüme ayırırlar¹⁰⁶:

- Üretim ve tasarım eşgüdümü
- Dışsalıkları içselleştirme (bedavacılık sorununa çözüm)

¹⁰⁶ H. Ulu, **Birleşme ve Devralmalarda Ortaya Çıkan Rekabet Sorunları ve Koşullu İzin**, (İlk Baskı, Rekabet Kurumu-Ankara: Mayıs, 2004).

- İkili mark-up'ın ortadan kalkması
- Girdi kullanımında etkinlik

Dikey birleşmelerden kaynaklanan etkinsizlik ise rakiplerin dışlanması sonucu oluşan etkinlik kaybıdır.

Yazarlar, dikey ilişkili firmalar arasındaki işbirliğinin yatay rakipler arasındaki işbirliğinden daha çok etkinlik sağlayacağından bu tür birleşmelerde etkinliğin daha önemli bir rol oynayacağını, bu nedenle bir dikey birleşme değerlendirilirken etkinlik sağlayıp sağlamadığının değil dikey bütünleşmemiş rakipler kadar tüketicilerin aleyhine de olup olmadığının incelenmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Tüketici aleyhine olup olmadığı ise fiyatlardaki artışa ve arz miktarındaki düşüşe bağlıdır. Birleşme öncesinde üst pazarda yoğunlaşmanın yüksek olması, girdi fiyatlarının rekabetçi fiyatlardan yüksek olduğunu göstermeyebilir..

Ayrıca üst pazar rekabetçi olmasa bile birleşme öncesinde etkinlik artırıcı sözleşmelerin yapılabilmesi, ürün farklılaştırması nedeniyle birleşen firmaların birbirlerinin beklentilerini tam karşılayamamaları, nihai ürün piyasasında rakiplerle birlikte davranışı kolaylaştırmak için dikey bütünleşmiş firmanın birleşme sonrasında da girdinin transfer fiyatlarını marjinal maliyetinin üzerinde belirlemesi gibi nedenlerle dikey birleşmelerin etkinlikleri önemli olmayabilir..

Bütün bu analizler bizi; gerek ampirik bulguların gerekse akademik çevrelerin vardıkları sonuçların dikey birleşmelerin bir hakim durum yaratarak veya bu durumu güçlendirerek rekabeti önemli ölçüde azaltıp azaltmadıklarını değerlendirmede tek başına yeterli olmadıkları; bununla birlikte, birbirlerini tamamlayıcı nitelikte oldukları ve uygulamada pazarın yapısı, birleşen teşebbüslerin pazar payı, üretim kapasiteleri, giriş engelleri, alım gücü, talep esneklikleri, ürün farklılaştırması gibi her bir olaya özgü koşullar belirlendikten sonra, teorik çalışmaların yardımı ile doğru karar verilebileceği sonuçlarına götürmektedir.

Bölümü tamamlamadan önce, Efremov Kautchuk GmbH şirketinin Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş. (TÜPRAŞ)'nın %65.76 hissesinin özelleştirme yoluyla devredilmesi

işlemine izin verilmesi talebi üzerine T.C. Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'nın fikir beyan etmesi isteği ile Rekabet Kurulu'na başvurusu sonucunda Kurulun 29.01.2004 tarihli raporundan bir bölüme yer verilmiştir. Türkiye'deki dikey bütünleşik yapıların rekabet hukukundaki uygulamasını görebilmek açısından yararlı olabileceğini düşündüğümüz bu raporda Devralmanın Dikey Açıdan Değerlendirilmesi yapılmıştır.¹⁰⁷

“Petrol sanayinde dikey bütünleşme, esasen birincil faaliyetler (arama, üretim) ile ikincil faaliyetlerin (rafinaj, taşıma, depolama, dağıtım) bir arada yürütülmesini ifade etmektedir. Ancak, ikincil faaliyetlerde bulunan teşebbüslerin kendi aralarında dikey bütünleşmesi de söz konusu olabilmektedir (rafinaj ve dağıtımın birleştirilmesi gibi).

Genel olarak dikey bütünleşmenin teşebbüslere sağlayacağı yararlar aşağıda yer verilmiştir:

- İşlem maliyetlerinin azaltılması
- Hammadde arz güvenliğinin sağlanması
- Sermaye maliyetlerini azaltılması ve kar istikrarının sağlanması
- Mevcut pazarın korunması ve geliştirilmesi
- Uzun vadeli anlaşmalardan kaynaklanan sorunların ortadan kaldırılması
- Güvenilir veri temini ve uzun vadeli plan yapabilme olanağı.

Yukarıda sıralanan avantajlara bağlı olarak, petrol sektöründeki birincil ve ikincil faaliyetler arasındaki dikey bütünleşik yapının giderek arttığı, 2000 yılı itibarıyla dünya genelindeki en büyük 50 petrol şirketinden yalnızca üçünün rafinaj-üretim bütünleşmesi dışında faaliyet gösterdiği, oranları farklı olmak üzere dikey bütünleşik yapı içerisinde olduğu görülmektedir. Nitekim yurt içi piyasada etkinlik gösteren ATAŞ Rafinerisi'nin de, ortakları olan Shell ve BP'nin ham petrol arama, çıkarma, rafinaj ve nihai ürün dağıtım seviyelerinde faaliyette bulunması nedeni ile dikey bütünleşik bir yapı içerisinde olduğu görülmektedir.

Ayrıca, çok uluslu şirketlerin entegrasyonu bağlamında dikkate alınması gereken önemli bir ayrım ise, operasyonel-finance bütünleşme kavramlarıdır. Her ikisinde de devralınan şirketin mülkiyeti devralan tarafa geçmekle birlikte, operasyonel bütünleşmede ayrıca hammadde temin ilişkisi yaratılmakta, finanssal bütünleşmede ise devralınan şirketin hammadde temini bakımından en avantajlı pazarları kullanmasına olanak tanıyan bir ticari karar alma süreci hedeflenmektedir.

İlk ayrım çerçevesinde Efremov'un ham petrol üreticisi Tatneft'in kontrolü altında olması nedeniyle devralma işleminin, sırasıyla birincil ve ikincil faaliyet gruplarında yer alan “ham petrol üretimi” ve “rafinaj” faaliyetlerinin birleşmesi sonucunu doğurduğu görülmektedir. Diğer ayrım çerçevesinde ise devralan Efremov'un halihazırda, TÜPRAS'a belirli bir miktarda hammadde temin etmesi nedeniyle işlemin hem operasyonel hem de finanssal bir entegrasyon olarak gerçekleştirilmesi olasılığı bulunmaktadır. Zira, devralma sonrasında hammadde temin ilişkisi

¹⁰⁷ www.rekabet.gov.tr/word/dergi16/15tupras.doc 25.03.2205

geliştirilerek, işleme operasyonel bir entegrasyon karakteri kazandırılabilceği gibi, TÜPRAŞ'ın alternatif temin kaynakları arasında seçim yapabilmesi temelinde, finanssal bir entegrasyonla da sınırlı tutulabilecektir.

Fiyatlandırma uygulamalarının, rafinaj faaliyetinin ve Türkiye pazarının özellikleri kapsamında şekillenmesi beklenmektedir. Fiyat oluşumu konusunda öncülük edilebilirse de, yapısal değişiklikler sonrası ithalatın yaratması muhtemel fiyat baskısı karşısında dikey bütünleşmenin, hammadde fiyatındaki olası avantajlar kanalıyla daha rekabetçi bir yapı oluşturması da ihtimal dahilindedir.

Ancak dosya mevcudu bilgilerden, ithalatın yol açacağı baskının büyük ölçüde potansiyel bir nitelik taşıması, bir başka deyişle mevcut ithalatın büyük ölçüde spot alımlardan ibaret olması nedeniyle TÜPRAŞ'ın, "hammadde temininde dikey entegrasyon yoluyla elde edeceği avantajlara" bağlı olarak kapasite artırımına gitmek suretiyle, ithalatın spot karakterini korumaya ve uzun dönemli anlaşmalara dayalı yapısal bir karakter kazanmasını önlemeye çalışabileceği, bu durumun da pazara giriş engeli yaratabileceği anlaşılmıştır.

Dikey entegrasyonun temelinde bulunan görüş çerçevesinde, finanssal ve operasyonel ayırım bağlamında yapılacak tercihler, hammadde temininde maruz kalınan "işlem maliyetlerinin" karşılaştırmalı büyüklüğüne bağlıdır. Buradaki karşılaştırma, operasyonel bir bağlantı kurulması halinde ortaya çıkan kazanç kaybı ile piyasadan hammadde temini halinde ortaya çıkan ek maliyet kalemlerinin büyüklüğü arasında yapılmaktadır. Spot petrol piyasalarının gelişmişlik düzeyi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan alternatif satış seçenekleri, bu değerlendirme ve karşılaştırma sürecinin kısa dönemler içinde zıt sonuçlar üretebilmesine yol açmaktadır.

Efremov tarafından üretilen ham petrol ile TÜPRAŞ'ın rafinaj işlemleri arasındaki operasyonel bağlantı da, ham petrol ve nihai ürün fiyatları ile farklı hammadde seçeneklerine dayalı olarak oluşan rafineri marjlarının sürekli olarak karşılaştırılması suretiyle şekillenecektir. Dolayısıyla zaman zaman farklı hammadde seçeneklerinin kullanımı gündeme gelebilecektir. Bu durumda, ithalatın imkan verdiği ölçülerde arz ve fiyat dengesizlikleri giderilebilirse de ithalatın büyük ölçüde spot piyasalara bağlı olması karşısında uzun dönemde daha rekabetçi bir piyasa yapısının oluşturulması önem arz etmektedir.

Diğer bir husus, Türkiye'de nihai ürün talebinde ortaya çıkacak genişlemelerin boyutudur. Yüksek boyutlarda gerçekleşmesi halinde, ithalat yanında ek kapasite yatırımlarının da değerlendirilmesi gerekmektedir. İthalattan beklenen faydanın sağlanamaması halinde, sektörün uzun dönemde rekabetçi bir yapıya kavuşturulması ve spot piyasalara bağımlı bir yapının kırılması, uzun dönemde gerçekleştirilecek ek kapasite yatırımlarının seyrine bağlıdır. Burada TÜPRAŞ'ın talep projeksiyonları çerçevesinde izleyeceği strateji, rafinaj pazarının gelecekteki yapısı üzerinde son derece etkili bir hal almakta ve rekabetçi bir yapılanmanın şekillendirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Türkiye'de nihai ürün talebinin arttığı yönündeki projeksiyonların ve Baku-Ceyhan boru hattının ardından rafinaj piyasasında ortaya çıkabilecek yeni gelişmelerin, daha rekabetçi bir rafinaj sektörünün oluşturulması bakımından yeni fırsatlar yaratabileceği, ancak bunların değerlendirilebilmesi için TÜPRAŞ'ın yatırım programlarının izlenmesi gerektiği kanaatine varılmıştır.

Devir işlemiyle doğrudan ilgili olmamakla birlikte dikey bütünleşme açısından önem arzeden diğer bir husus, 5015 sayılı Kanun'la rafinerilerin dağıtım şirketi kurmalarına izin verilmesidir. Esas itibarıyla bu işlem, Türkiye'de petrol faaliyetleri bakımından ilk defa ortaya çıkan bir durum değildir. ATAŞ rafinerisinin ortaklık yapısı dikkate alındığında, bu şirketin ortaklarının Türkiye dağıtım pazarında uzun süredir yer aldıkları, bu haliyle Kanun'un var olan bir durumu düzenlediği görülmektedir. 5015 sayılı Kanun ile, rafinerilerin dağıtım şirketi kurmaları halinde,

ticari açıdan bu şirkete sağladıkları avantajları diğer dağıtım şirketlerine de tanımaları gerektiği yönünde (bir başka deyişle ayrımcılığı önleyici) tedbirler alınmıştır.

Ayrıca, dağıtım şirketlerinin bayilerle olan ilişkileri bakımından bayilerin korunması yönünde düzenlemeler yapılmıştır. Belirli sürelerle tek elden satın alma anlaşmaları yapılması, dağıtım şirketinin kendi işleteceği bayilerin genel bayilik sistemi içindeki oranının %15'le sınırlı tutulması bu düzenlemelere örnek olarak gösterilebilir.”

6. DİKEY BİRLEŞME VE ALTERNATİFLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

6.1. Stratejik İşbirlikleri

1980 ve 90'lı yıllarda firmalar bilgi ve üretim kaynaklarını bağımsızlıklarından fedakarlık etmeksizin paylaşmak için stratejik işbirliklerine gitmişlerdir. Stratejik işbirlikleri ortak girişimleri de kapsayan işbirliği doğurucu anlaşmalar olmakla birlikte mutlaka yeni ve bağımsız bir organizasyon kurulmasını gerektirmezler.

Dikey koordinasyon aracı olarak stratejik işbirlikleri, nitelikleri itibariyle hem sözleşmesel işlemlere hem de tam dikey bütünleşmeye benzer. Sözleşmesel ilişkilerde taraflar bağımsızdır, güvene dayalı stratejik işbirliklerinde ise daha çok, işbirliği, koordinasyon ve bilgi paylaşımı söz konusudur. Genel olarak, dikey birleşmelerde olduğu gibi işlem maliyetleri açısından sözleşmesel dikey kontrollere göre daha üstündürler. Dikey bütünleşmeye göre üstünlükleri ise¹⁰⁸;

- a. Uzmanlık gerektiren faaliyetler söz konusu olduğunda firmanın bu tür faaliyetleri içsel olarak kendisinin organize etmesi zor olabilir. Lisans anlaşmaları bu tür işbirlikleridir.
- b. Firmaların işbirliklerinden çıkmaları daha kolaydır. Bu nedenle, özellikle teknolojik gelişmelerin hızlı olduğu telekomünikasyon ve bilişim gibi sektörlerde yeniliklere kolay uyum sağlama nedeniyle stratejik işbirlikleri tercih edilebilir.
- c. Yönetim yapısının daha gevşek olduğu ve yönetimin yavaş işlediği stratejik işbirliklerinde tarafların öngörülemeyen olaylara uyum sağlamaları ve aralarında

¹⁰⁸ A. Demiröz, a.g.e. s. 53

koordinasyon kurmaları daha kolaydır. Çünkü firma içi işlemlerde söz konusu olan karar alma ve sorun çözmedeki resmi mekanizmalar stratejik işbirliklerinde yoktur.

Ayrıca, bazen yasal düzenlemeler veya pazar koşulları o bölgede yerel bir ortak olmasını gerektirebilir. Ancak, bu tür işbirlikleri tarafların tercihlerinin yakınlaşmasını ve amaçlarında birlik sağlanmasını dikey birleşmeler kadar mümkün kılmamaktadır. Dolayısıyla, ortaklar tek bir teşebbüs gibi davranamadıkları için rekabeti sınırlandıracak bir güç elde edilmesi veya kullanılması daha zor olabilir

Hızlı teknolojik değişimler ve küreselleşme, firmaların daha üstün ürünler sunabilmek amacıyla stratejik işbirlikleri yapmalarını giderek daha fazla yaygınlaştırmaktadır. Rekabet hukuku açısından ise bu tür işbirlikleri, otoritelerin karşısına özel güçlükler çıkarmaktadır. Çünkü, bazı durumlarda işbirliğinin gelecekteki kapsamı kesin değildir ve işlemin yarı yapısal özelliği, hem işlemin bildirildiği sıradaki etkilerinin hem de taraflar ile mevcut ve potansiyel rakipler üzerindeki uzun vadeli yapısal etkilerinin incelenmesini gerektirmektedir.¹⁰⁹

Microsoft'un OEMler'le yaptığı PC başına lisans ücreti ödemelerini düzenleyen lisans anlaşmaları ve bağımsız yazılımcılarla yaptığı sınırlayıcı gizli tutma (non-disclosure) anlaşmaları rekabeti azaltıcı dikey stratejik işbirliklerine örnek olarak verilebilir. DOJ, *Microsoft* davasında¹¹⁰ Microsoft'un bu anlaşmalarla işletim sistemleri pazarındaki hakim durumunu yasal olmayan bir şekilde sürdürdüğünü ve rekabetin önemli ölçüde sınırlandırılmasına yol açtığını iddia etmiştir. Dava Microsoft'un bu sözleşmelerdeki aşırı sınırlayıcı hükümlerin kaldırılmasına ilişkin uzlaşma (consent decree) yönünde bir karar ile sonuçlanmıştır. Yine son dönemde Microsoft, OEM'lerin ürettikleri bilgisayarlara Microsoft sistem yazılımını yerleştirmeleri halinde, kendisinin Internet tarayıcısının (web browser) ekranda görünmesini şart koşarak yeni ürünlerin standartlarına hakim olmak istemektedir. Microsoft'un tarayıcı pazarında tekelleşmeye çalıştığı iddiasıyla açılan davalara ilişkin olarak, Microsoft'u antitröst yasalarına göre cezalandırmanın uzun dönemde etkisinin dikey bütünleşme eğilimlerini artıracığı görüşündedir.

¹⁰⁹ Avrupa Topluluğu'nun Rekabet Politikası (Ankara, Ulus Yayınları, 1994).s.21

¹¹⁰ O. Şenyücel ve A. Demiröz, "Microsoft Davası'na Genel Bir Bakış" *Rekabet Dergisi*, (Cilt: 1, Sayı: 4, Ankara: 2000) s.43-68.

6.2. Tam Dikey Bütünleşme ve Dikey Anlaşmalar

Bir firma dikey birleşme dışında, dağıtım veya üretim zincirinin diğer aşamalarına kendi kaynaklarıyla girerek ya da dağıtım veya üretim zincirindeki bağımsız firmalarla anlaşmalar yaparak da dikey kontrol sağlayabilir.

Ancak bazı pazarlar, yeni girişten çok birleşme ile dikey bütünleşmeye yatkındır. Çünkü, yeni girişle dikey bütünleşme yöneldiği pazarın kapasitesini artırır. Bu durumda, aşırı kapasitenin olduğu pazarlarda, yeni firmanın minimum etkin üretim miktarı toplam üretimi büyük ölçüde artırıyorsa, giriş sonrası fiyatlar mevcut fiyatlardan çok daha düşük olabilir. Örneğin, talebin piyasa esnekliği 1, mevcut üretim miktarı 1000 birim ve işletmenin etkin çalışması için gerekli minimum üretim miktarı 400 birim olsun. Bir firmanın bu pazara içsel dikey bütünleşmesi, pazar halihazırda rekabetçi işliyorsa fiyatı %40 oranında düşürür. Oysa firma, pazardaki mevcut bir tesisi devralarak girerse pazardaki kapasite ve fiyatlar aynı kalabilecektir.

Dikey birleşmelerin bir diğer alternatifi, bir ticari ilişkide alıcı ve satıcı konumunda olan firmaların birbirlerinin piyasa davranışlarını sınırlayarak dikey ilişkili oldukları pazarlardaki rekabeti etkileyebilmelerine imkan veren dikey anlaşmalardır. Örneğin, franchise anlaşmaları, bir malın alımını başka bir mala bağlayan anlaşmalar, bölgesel sınırlamalara dayalı münhasırlık anlaşmaları gibi anlaşmalar bu dikey kontrol şekillerindendir. Bu tür anlaşmaların tamamında mutlaka üretim ve dağıtım arasındaki gibi bir dikey ilişki olması gerekmemektedir; bağlayıcı anlaşmalar ve tek elden temin anlaşmalarında olduğu gibi ürünler veya üretim süreçleri birbirini tamamlayıcı olabilir. Ancak, dikey birleşme şeklindeki dikey kontrol genellikle sözleşme maliyetlerinin yüksek olduğu ve yönetsel ölçek eksi ekonomilerin olmadığı durumlarda diğer dikey kontrollere göre daha etkindir.

Rekabet hukuku uygulamalarında ise, dikey anlaşmalar da dikey birleşme ve bütünleşmelerde olduğu gibi hem etkinlik hem de rekabet karşıtı etkileri açısından değerlendirilmektedir.

Etkinlik açısından¹¹¹;

- Yeniden satış fiyatı tespitini içeren anlaşmalar, bir perakendecinin aynı dağıtım ağında yer alan diğer perakendecilerin sağladığı hizmetlerden bedava yararlanması şeklindeki bedavacılık sorununu engelleyerek bütün perakendecilerin yeterli düzeyde satış artırıcı hizmetler vermelerini sağlayabilir.
- Bölgesel sınırlamalar, bir bölgedeki satış faaliyetlerinin optimumdan fazla olmasını ve perakendeciler arasındaki bedavacılığı önleyebilir.
- Münhasırlık içeren dağıtım anlaşmaları, perakendecilerin satış çabalarının yoğunlaşmasını sağlayarak ve diğer üreticilerin bedavacılığını önleyerek üreticinin bundan yarar sağlamasına yol açabilir.
- Uzun dönemli sözleşmeler her iki taraf açısından da belirsizlik düzeyini azaltarak doğru planlama yapmalarını ve doğru yatırım kararları vermelerini sağlayabilir.
- Bağlayıcı anlaşmalar bir mal veya hizmetin kalite düzeyini ve de tamamlayıcı ürünlerle bir bütün olarak performansını artırabilir.
- Franchise anlaşmaları bir yeniliğin asıl sahibine, kendisinin doğrudan üretimde bulunmaksızın bu yeniliğin kullanımını ve kalitesini kontrol edebilme imkanı verir.

İçsel yada birleşme yoluyla dikey bütünleşme ise, üretim sürecinin kontrolü, dışsallıkları içselleştirme, bilgi eksikliği ve belirsizlik sorununu azaltma gibi amaçların hepsini birden sağlayabilmektedir. Ayrıca dağıtım ve üretim aşamalarındaki firmaların tekel olduğu durumlarda ikili mark-uplamayı (ardıl tekel) önleyerek daha çok üretim ve daha düşük fiyata neden olabilmektedir

Rekabet karşıtı etkiler açısından;

- Dikey kontrol şekillerinin birçoğu fiyat ayırmacılığı yapmak için bir araç olarak kullanılabilir. Örneğin, bölgesel münhasırlık içeren dağıtım anlaşmaları bir

¹¹¹ <http://www.tk.gov.tr/Yayin/Raporlar/pdf/rekabet2.pdf> 23.03.2005

üreticinin talep esnekliğinin göreceli olarak düşük olduğu bazı bölgelerde daha yüksek fiyatlar uygulamasını sağlayabilir.

- Diğer bir kısım uygulamalar ise, giriş engellerini artırma yoluyla mevcut veya potansiyel rakiplerin maliyetlerini artırabilir. Örneğin, diğer üreticilerin dağıtım ağına girmesini engelleyen münhasır dağıtım anlaşmaları eğer o ürünlerin dağıtım hizmetlerinde önemli darboğazlar (bottleneck) varsa rakiplerin maliyetini artırabilir veya girişi zorlaştırabilir.
- Yedek parça ve bakım onarım gibi hizmetlerde olduğu gibi bir ürünün satışını diğer ürüne bağlayan anlaşmalar ise, satış ve satış sonrası hizmetlerin oluşturduğu paketin fiyatının artırılmasına neden olabilir.
- Fiyatlarını doğrudan ya da pazara giriş engellerini yükselterek artırmayı amaçlayan üretici ve perakendecilerin yatay işbirliğini kolaylaştırabilirler. Ancak, dikey bütünleşme kendiliğinden giriş engellerini veya pazar gücünü artırabileceği için diğer kontrollere göre daha etkindir. Örneğin, hakim durumdaki bir firma perakende aşamasına doğru dikey bütünleşmeye giderek ve diğer firmaların dağıtım ağına girmesini engelleyerek rakiplerini zor durumda bırakabilmektedir.

Dikey bütünleşmede olduğu gibi sözleşmesel dikey kontrollerin de rekabet karşıtı sonuçlar doğurması, etkilenen pazarlarda tek başına veya birlikte pazar gücü yaratılmasına veya artırılmasına bağlıdır.¹¹² Dikey anlaşmalar, pazar gücünün olmadığı durumlarda yararlı sonuçları nedeniyle, rekabet kurallarının uygulanmasından muaf tutulabilmektedirler.

Warren-Boulton¹¹³ dikey kontrolleri, tüketici refahını artırmaya yönelik kamusal politikalar açısından incelemiştir. Yazar, genel olarak dikey kontrolün altında yatan nedenden çok şekline dayanan politikaların doğru olmadığını, dikey kontrollerin amacının bilinmesinin de önemli olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca farklı dikey kontrol şekilleri belli bir amaca ulaşmak için birbirini ikame de edebilirler. Bir firmanın seçtiği

¹¹² AB Komisyonu'nun dikey anlaşmalara ilişkin yeni Grup Muafiyeti Tüzüğü'nde bireysel pazar payları %30'u aşmayan firmalar arasındaki dikey anlaşmaların rekabeti önemli ölçüde etkilemeyeceği kabul edilmektedir.

¹¹³ Warren-Boulton a.g.e. s.16

dikey kontrol şekli, firma için en rasyonel olandır. Bu kontrol şekli maliyetleri azaltmak için kullanılıyorsa (bilgi akışı veya kontrolü kolaylaştırmak, dışsalılıkları içselleştirmek, riski azaltmak, belli bir düzeydeki pazar gücünü ortadan kaldırmak gibi), genellikle hem özel hem de toplumsal açıdan etkin olduğu varsayılır¹¹⁴.

Uygulamada bu ideal yaklaşım imkansız veya çok maliyetli olmakla birlikte dikey birleşmeleri, pazarların yapısı, kamusal düzenlemelerin etkisi ve diğer dikey kontrol şekilleri ile ikame edilebilirliği gibi birçok yönden değerlendirmek, rekabetin etkin bir şekilde sağlanmasına ve korunmasına yardımcı olabilecektir.

7. ŞİRKETLERİN DİKEY BÜTÜNLEŞME SEVİYESİNİN ÖLÇÜMÜ

Mevcut veriler dikey bütünleşmenin çok kısıtlı ölçümüne olanak sağlamaktadır. Kısıtlıdır çünkü şirketlerin sadece ham petrol üretimi ve rafinaj kapasitesi sağlıklı verilere dayandırılabilinmektedir. Ancak, aynı zamanda şirketler ellerindeki ham petrolü satın rafine etmek üzere farklı bir kaynaktan ham petrol satın alıyor olabilirler, diğer rafinerileri ham petrollerini rafine etmek için veya kendi rafinerilerini dışarıdan gelen petrolü işlemek için kullanıyor olabilirler.

Bu nedenle, mevcut verilerle petrol sanayindeki dikey bütünleşme seviyesini tam olarak belirlemek mümkün olamamaktadır. Ayrıca, sağlıklı pazarlama ve dağıtım verileri de mevcut olmadığından bu faaliyet alanları hesaplara dahil edilememektedir. Bu sebeplerle, mevcut verilerin dikey bütünleşme derecesini olduğundan az gösterdiği çeşitli kaynaklarda ifade edilmekte, ancak, bunu kanıtlayabilecek bir yöntem de bulunmamaktadır. Bu bölümdeki hesaplamalarda da şirketlerin dikey bütünleşme derecesinin belirlenmesinde rafinaj kapasiteleri ve ham petrol üretimleri temel alınmıştır.

Luciani ve Salustri (1998) tarafından yapılan çalışmada¹¹⁵, dikey bütünleşme derecesini belirlemek üzere bir "Dengesizlik Endeksi" (Imbalance Index) tanımlanmıştır. Bu endeks, ham petrol üretim miktarı ile toplam rafineri ürünü arasındaki farkın bu iki değerden büyük olanına oranıdır. Bu tanıma göre, pozitif endeks değeri şirketin rafine ettiğinden daha fazla ham petrol üretimi yaptığını, negatif endeks değeri ise şirketin

¹¹⁴ H. Ulu, a.g.e. 37

¹¹⁵ C. Soysal, *Rekabet Perspektifinden Türkiye Akaryakıt Sektörü*, (İlk Baskı, Rekabet Kurumu, Ankara: Temmuz 2003)

ham petrol üretiminden daha fazla rafine ürün üretimi yaptığını göstermektedir. Tüm pozitif değerler için payda ham petrol üretim miktarı, tüm negatif değerler için payda rafineri çıktısıdır. Dolayısıyla endeks, sadece ham petrol üreten bir şirket için en fazla "100" değerini alırken, sadece rafinaj yapan bir şirket için "-100" olmaktadır. Ürettiği ham petrol miktarı kadar rafine ürün üreten yani dikey olarak dengede olan şirketler için ise endeks değeri sıfır olmaktadır.

Tablodaki şirketlerin kompozisyonu zaman içinde önemli ölçüde değiştiğinden 1990'daki değerlerin 1995'dekilerle sağlıklı bir şekilde kıyaslanabilir nitelikte olmadığı görülmektedir. PIW'nin 1995 yılına ait listesi eski SSCB'deki veya Çin'deki petrol şirketlerini içermemektedir. Oysa geçen 5 yıl içinde bu şirketler önemli ham petrol üretim ve rafinaj kapasiteleriyle listeye dahil olmuşlardır. Ayrıca, şirketlerin dikey bütünleşme derecesini belirlemek amacıyla kullanılan "Dengesizlik Endeksi" hesaplamanın yapıldığı zaman dilimi içinde piyasadaki gelişmeleri yansıtmamaktadır. Bu nedenle endeks piyasadaki daralmalar veya kriz nedeniyle yaşanan üretim düşüşlerine ilişkin bir bilgi vermemektedir.

**Tablo 8. Dünyadaki En Büyük 30 Petrol Şirketinin 1995-2000 Yılları
Ham Petrol Üretimleri ve Rafinaj Kapasiteleri**

S. No	ŞİRKET	1995 HAM PETROL ÜRETİMİ (1000 VARİL/GÜN)	1995 RAFİNERİ KAP. (1000 VARİL/GÜN)	2000 HAM PETROL ÜRETİMİ (1000 VARİL/GÜN)	2000 RAFİNERİ KAP. (1000 VARİL/GÜN)
1	Saudi Aramco	8585	2000	9345	2116
2	PVDSA	2885	2402	3164	2137
3	RD Shell	2254	3594	2631	4679
4	NIOC	3720	1095	4163	1863
5	Pemex	2722	1520	3546	2139
6	Exxon*	1726	3422		
7	Mobil*	810	2256		
8	Chevron*	1001	1665		
9	KPC*	2070	955		
10	BP*	1213	2000		
11	Sonatrach	1283	462	1834	946
12	Pertamina	1065	986	1674	1032
13	Amoco*	660	988		
14	Texaco	762	1572	1367	2211
15	ENİ	612	1006	1327	2007
16	Petrobras	716	1540	1096	2271
17	INOC	600	603	790	1038
18	ADNOC	1300	211	1967	834
19	CNPC	2796	496	3064	1079
20	EGPC	446	548	761	1106
21	LNOC	1345	342	1468	1130
22	EIP*	764	870		
23	Total*	456	919		
24	Arco	650	522	1193	1350
25	NNPC	1200	400	1702	6337
26	Sidanco	459	793	877	1966
27	Surgutneftgaz	669	388	904	833
28	Conoco	414	621	960	1108
29	Yukos	722	657	1768	2240
30	Lukoil	1116	470	1367	882

* Bu şirketler 2000 yılı itibarı ile şirket evlilikleri yolu ile diğer şirketlerle birleştiler.

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy Mart 2001

$$\text{Dengesizlik Endeksi} = \frac{\text{Ham Petrol Üretim Miktarı} - \text{Rafineri Çıktısı}}{\text{Ham Petrol Üretim Miktarı veya Rafineri Çıktısı}} \times 100$$

Tablo 9. Dünyanın En Büyük 30 Petrol Şirketinin 1995-2000 Dengesizlik Endeksleri

S.No	ŞİRKET	2000 YILI DENGESİZLİK ENDEKSİ	1995 YILI DENGESİZLİK ENDEKSİ
1	Saudi Aramco	76,7	66,35
2	PVDSA	6,46	-7,09
3	RD Shell	-76,12	-65,43
4	NIOC	81,2	75,93
5	Pemex	40,23	43,54
6	Exxon*		-49,56
7	Mobil*		-64,1
8	Chevron*		-39,88
9	KPC*		53,86
10	BP*		-39,35
11	Sonatrach	65,7	63,99
12	Pertamina	7,81	7,42
13	Amoco*		-33,87
14	Texaco	-43,71	-51,53
15	ENİ	-17,42	-39,17
16	Petrobras	-50,2	-53,51
17	INOC	21,16	-0,5
18	ADNOC	80,26	83,77
19	CNPC	74,12	82,26
20	EGPC	-34,29	-18,61
21	LNOC	74,57	48,3
22	Elf*		-12,18
23	Total*		-64,1
24	Arco	76,3	19,69
25	NNPC	62,39	66,67
26	Sidanco	-11,6	-42,12
27	Surgutneftgaz	71,35	42
28	Conoco	-31,2	-33,33
29	Yukos	24,6	9
30	Lukoil	61,22	57,89

* Bu şirketler 2000 yılı itibarı ile şirket evlilikleri yolu ile diğer şirketlerle birleşmişlerdir.

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy Mart 2001

Çalışmada kullanılan dünyanın ilk 30 petrol şirketine ilişkin veriler incelendiğinde 1990, 1995 ve 2000 yılları için dikkati çeken en önemli nokta bu şirketlerin tamamına yakınının dikey bütünleşik yapıda olduğu, ham petrol üretimi ile uğraşan şirketlerin aynı zamanda rafinaj faaliyetlerinde bulunduğu veya tam tersinin geçerli olduğudur. Ancak, ülkemizde faaliyet gösteren şirketler bunun tam tersi bir yapılanma içindedirler..

Uluslararası petrol piyasasının toplam dikey dengesinin karşıt güçlerin etkisine maruz kaldığını, bazı firmaların dengesizlik endeksi azalırken bazılarının arttığını

göstermektedir. Dengeyi azaltan unsurlar arasında listeye, CNPC ve Rus şirketleri gibi bazı şirketlerin dahil olması sayılabilir.

2000 yılında şirketlerin 15 adedinin pozitif dengesizlik endeksine sahip olduğu dolayısıyla kendi ürettikleri ham petrolü kendi rafinerilerine besleyebilecek kapasitede oldukları görülmektedir. Kalan 15 şirket ise negatif dengesizlik endeksine sahip olup, rafinerilerini işletebilmek için dışarıdan ham petrol temin etmek ihtiyacındadırlar. Ülkemizdeki duruma baktığımızda; TPAO sadece ham petrol üretimi alanında faaliyet gösterdiğinden dengesizlik endeksi +100, TÜPRAŞ ise sadece rafinaj alanında faaliyet gösterdiğinden dengesizlik endeksi (-100)'dür¹¹⁶.

¹¹⁶ Petrol İşleri Genel Müdürlüğü Dergisi “2001 Yılı Petrol Faaliyetleri” (Basılmamış Yayın, Ankara 2002).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAIJAN PETROL SANAYİİNDE DİKEY BÜTÜNLEŞME VE ÖZELLEŞTİRMENİN OLASI SONUÇLARI

Azerbaycan, BDT ülkeleri arasında en büyük üçüncü petrol üreticisidir. Petrol ve gaz üretimi ekonominin belkemiğini oluşturmaktadır. Yirminci yüzyıl başlarında, Azerbaycan dünya petrol ihtiyacının %50'sini karşılamaktaydı. Ancak, SSCB'nin petrol konusunda Sibiryaya üzerine eğilmesi nedeniyle ekipman ve rafineriler teknoloji dışı kalmış ve üretim düşüş eğilimine girmiştir. Ekonomiye hakim sektör olan petrol sektörü ihracatının toplam ihracat gelirleri içindeki payı 1999 yılında %75,9 olmuştur¹¹⁷.

Azerbaycan'ın keşfedilmiş resmi petrol rezervlerinin yaklaşık 10 milyar varil, doğal gaz rezervlerinin ise, yaklaşık 170 milyar metreküp olduğu açıklanmıştır. Petrol rezervlerinin körfez ülkelerine kıyasla az olmasına rağmen, Azerbaycan, dünya petrol piyasasına günde 1-1,5 milyon varil sürebilecek, dolayısıyla, dünya petrol arzını ve fiyatlarını etkileyebilecek kapasiteye sahiptir.¹¹⁸ Ülke topraklarının %60'ında petrol bulunduğu tahmin edilmektedir.

Baku Petrol Rafinerisi ve AzrNefteyag günde 150 000 varillik kapasiteleri ile en önemli iki rafineridir.

1994 yılı Eylül ayında Güneşli ve Chirag bölgelerinde petrol arama ve çıkarma işlemleri uluslararası bir konsorsiyuma verilmiştir. Bu anlaşma, 3 milyar varil ham petrol kapasitesinde bir bölgeyi kapsamaktadır ve toplam getirisi 8 milyar ABD dolarıdır. Proje; BP-Statoil, Amoco, Gasprom, Lukoil, Penzoi, Unocal, Mc Dermott Int., Ramco, TPAO ve Delta firmalarını kapsamaktadır¹¹⁹. 1994 yılında Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi (AIOC) ile yapılan bu anlaşma ülkeyi önemli bir petrol üreticisi konumuna getirecek önemli bir adımdır.

¹¹⁷ EIU Azerbaijan Country Report, (July, 2000).

¹¹⁸ Azerbaycan'ın İktisadi İcmali, (Rüblük Bülleten, Baku Oktyabr-Dekabr, 2000), s.6.

¹¹⁹ E. Nesirov, Azerbaycan Nefti ve Beynelhalk Mügavileler (1991-1999), (Baku 1999), s.29.

Tablo 10. Yıllar İtibarıyla Azerbaycan'daki Toplam Petrol Üretim Miktarı

(bin ton)

Yıl	Toplam Üretilen Ham Petrol	ACDPS	Karada Çalışan Devlet İştirakleri	AIOC
1990	12501	12501	-	-
1991	11703	11703	-	-
1992	11084	11084	-	-
1993	10295	10295	-	-
1994	9563	9563	-	-
1995	9161	9161	-	-
1996	9300	9300	Veri yok	-
1997	9071	8556	465	50
1998	11423	8585	467	2371
1999	13806,6	8328,2	664,0	4814,4
2000	14078,1	8376,3	637,1	5064,7
2001	14909,4	8266,1	745,9	5897,4
2002	15330,9	8181,8	762,6	6386,5
2003	15381,1	8063,4	861,2	6456,5

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik İdaresi, Bakı, 2003.

Tablo11. Mega Projede Yer Alan Şirketler ve Payları

ÜLKE	ŞİRKET	PAY(%)
İngiltere	BP	17.12
ABD	Amaco	17.01
ABD	Unocal	10.04
Rusya	Lukoil	10.00
Azerbaycan	SOCAR	10.00
Norveç	Statoil	8.56
ABD	Exxon	8.00
Türkiye	TPAO	6.75
ABD	Penzoil	4.81
Japonya	Itachu	3.92
İngiltere	Ramco	2.08
S.Arabistan	Delta	1.68

Kaynak: Turan International Agency, Enerji Kaynakları, Rapor, 2003.

Bu anlaşmayı takiben, 1996 ve 1997 yıllarında İran, Rus ve diğer Batılı ülkelerin firmaları ile dört önemli petrol anlaşması imzalanmıştır. 1997 yılı Mart ayında beş Japon şirketi, Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (ACDPŞ) ile Kızıldeniz'de bir Japon konsorsiyumu oluşturmak üzere bir memorandum imzalamıştır¹²⁰.

1997 yılında SOCAR'ın ham petrol üretimi, hedeflenenin %0,6 oranında üzerinde, 9.052.200 ton olarak gerçekleşmiştir. Bu, günde 181.000 varil ham petrol üretimine karşılık gelmektedir. Petrol üretimi 1993 yılı ile karşılaştırıldığında %13 oranında düşüş göstermiştir.¹²¹ Hükümet, ham petrol üretimindeki düşüşü telafi etmek amacıyla doğalgaz çıkarımını arttırmıştır. Buna rağmen, 5-6 milyar metreküplük üretim, 16 milyar metreküplük iç talebi karşılayamamaktadır. 1997'de üretime başlayan AIOC 200.000 ton ilave sağlamıştır. Doğal gaz üretiminde de önceki yıla göre %5,4 oranında düşüş gerçekleşmiştir.¹²² Bunun başlıca nedeni, gaz çıkarımının eski teknoloji ile çalışan işletmeler tarafından yapılıyor olmasıdır. Yeni üretim alanları halihazırda geliştirilmektedir.

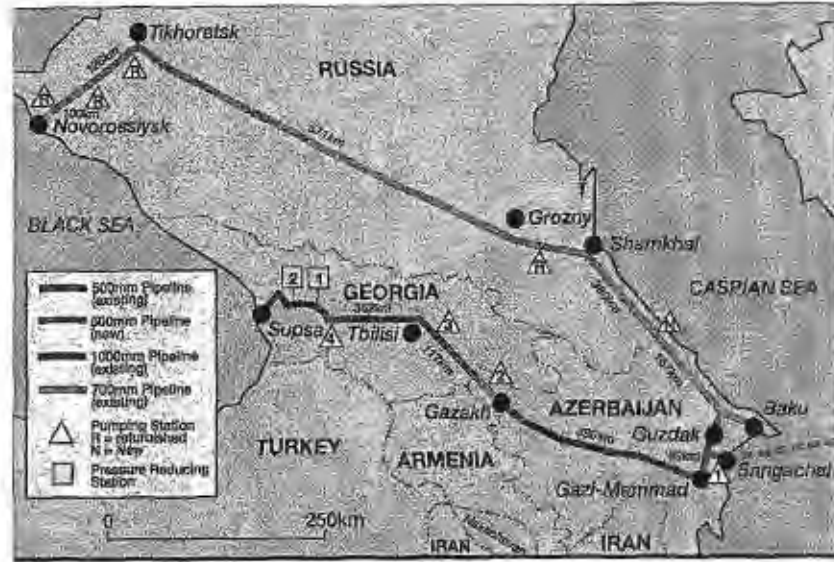
Hazar Denizi'nin yasal statüsü üzerinde diğer Hazar Kıyısı Ülkeleri ile süren anlaşmazlıklar Azerbaycan petrol sektörünün gelişiminin önündeki en büyük engeldir. Rusya'nın görüşü; Hazar Denizi'nin bir iç deniz olduğu ve uluslararası deniz yasalarına göre, Hazar Denizi'nin doğal kaynaklarının , kıyısı olan ülkelerle birlikte işletilmesi gerektiği yönündedir. Hazar Denizi'ne kıyısı olan İran ve Türkmenistan da Rusya'yı desteklemektedir. Azerbaycan ise, Hazar Denizi'nin bir göl olduğunu ve ülkelerin kendi paylarına düşen bölgedeki doğal kaynakları işletebileceğini savunmaktadır.

Ana ihraç hattı seçiminin 1998 yılı Kasım ayında sonuçlanacağını açıklanmasına rağmen henüz bir karara varılamamıştır. Teknik ve ekonomik yönden en elverişli taşımacılığın Akdeniz'e kadar boru hattı, buradan da tankerlerle yapılabileceği ortaya çıkmıştır. Türkiye tarafından gerçekleştirilen proje çalışmasında, inşa edilecek bir boru hattı ile Azerbaycan'dan 25 milyon ton ham petrolün Ceyhan Terminali'ne taşınması esas alınmıştır. Azerbaycan erken petrolünün yarısının Rusya'nın Novorossiysk limanından, yarısının da Gürcistan'ın Supsa limanından ihraç edilmesi konusunda mutabakat sağlanmıştır.

¹²⁰ E. Nesirov, a.g.e., s.29.

¹²¹ E. Sancak, *Azerbaycan İktisadiyyatı*, (Baku, 1999), s.44.

¹²² T.C. DTM-Baku Ticaret Müşavirliği, verilerinden yapılan hesaplama.

Harita 1. Baku-Novorossiysk ve Baku-Supsa Petrol Boru Hatları

*Bu boru hatlarıyla yılda ortalama 2 mln 482 bin 377 ton ham petrol ihraç edilmektedir.

Ana üretim sevkıyatı konusunda; Kazakistan'ın kuzeyinden başlayıp Baku'ye gelen iki alternatif ve Baku'den başlayıp Gürcistan, İran ve Ermenistan-Nahçıvan üzerinden Türkiye'ye gelen üç alternatif bulunmaktadır. Boru hattı, Türkiye sınırından itibaren Erzurum, Sivas, Kayseri, Ceyhan, güzergahını izleyerek Akdeniz'e ulaşmaktadır. Gürcistan alternatifi, yapılan ön çalışmalara göre ağırlık kazanmaktadır.¹²³

1. AZERBAIJAN PETROL SANAYİNİN GELİŞİMİ VE MEVCUT YAPISI

Orta Asya Bölgesinde ve Kafkaslarda ham petrol yataklarının mevcudiyetinin fark edilmesi 13.Yüzyıla kadar gider. Ancak 19.Yüzyıldaki teknolojik gelişmeler petrol rezervlerinin yoğun olarak işletilmesini mümkün kıldı ve bölgenin kontrolü için mücadeleler yoğunlaştı. Türkmenistan ve Kazakistan'ın doğal kaynakları 1950'lere kadar keşfedilmemiş ve işletilmemiştir. Böylece rekabet esas olarak Kafkasya ve Hazar denizi alanında odaklaşmıştır. Azerbaycan'da petrol, Hazar Denizine uzanan Apşeron yarım adasında, Kura nehri kıyılarında, ve Gence yakınlarında bulunmaktadır¹²⁴. Savaş yıllarında SSCB'nin petrol ihtiyacının tamamına yakın bir kısmının Azerbaycan

¹²³ T.C. Dış Ticaret Müsteşarlığı Baki Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, verileri.

¹²⁴ N. Süleymanov, *Azerbaycan'ın İktisadi Tarihi*, (Baku 2001), s.232.

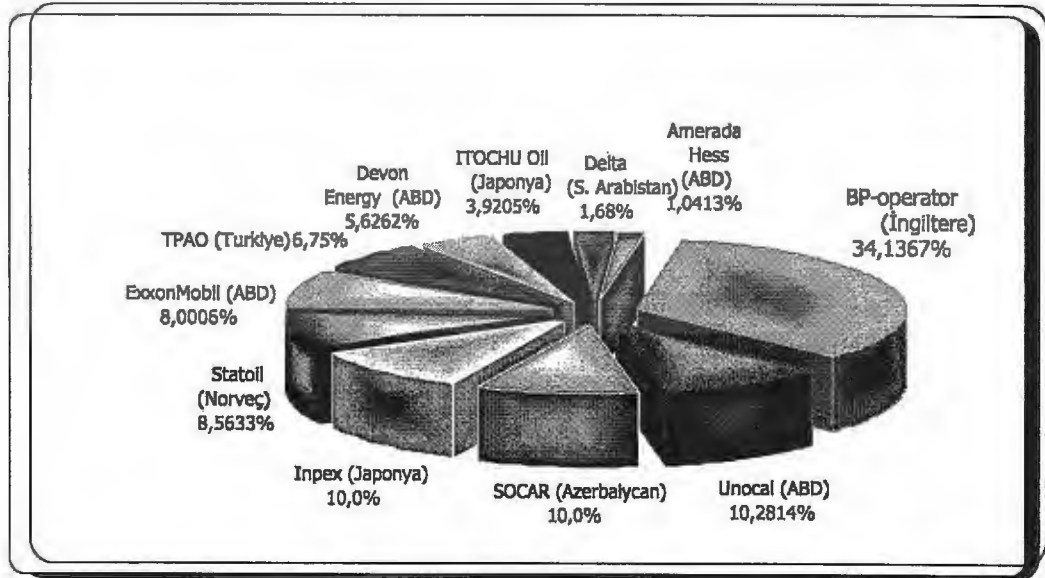
tarafından karşılandığı göz önüne alındığında Azerbaycan'ın jeostratejik önemi daha fazla anlaşılmaktadır. Baku'de ilk petrol üretim teşebbüsleri 1770 yılında Baku Hanı tarafından yapılmış, fakat bu teşebbüs verimli olmamıştır. Modern tarzda yapılmayan bu üretim faaliyeti 1871 yılına kadar devam etmiştir. Ancak, 1872 yılından sonra yeni metotlar ve Amerika'daki üretim sistemlerine uygun olarak yeni petrol kuyuları açılmış ve modern tesisler kurulmaya başlanmıştır. Azerbaycan'da 1874 ve 1899 yılları arasında bir kısmı yabancı sermayeli olmak üzere 29 tane ortak petrol şirketi kurulmuştur. Bu olumlu gelişmelerle birlikte petrol üretiminde önemli ölçüde artış sağlanmıştır. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da yıllık petrol üretimi 10 milyon tondan fazla olup, dünya üretiminin yarısı kadardır. Aynı dönemde Rusya'nın petrol üretiminin ise %97.7'si de Azerbaycan tarafından sağlanıyordu¹²⁵. Yıllar içerisinde Azerbaycan'ın petrol üretiminin düşmesine rağmen, petrol sanayi çok hızlı gelişme göstermiştir. Bu gün ülkede ağır sanayinin temelini petrol sanayi oluşturmaktadır. Azerbaycan'ın bilinen petrol rezervleri yaklaşık 8 milyar varil olup, 2002 verilerine göre petrolün %77'si Hazar Denizi'nden sağlanmaktadır.¹²⁶ Ancak Azerbaycan'ın enerji rezervleri tam olarak bilinmemektedir. Bazı uzmanların tahminlerine göre potansiyel petrol rezervleri 40 milyar varil, doğal gaz rezervleri ise 500 milyar m³'dür.

Asrın Anlaşması'nın İmzalanması: Azerbaycan'ın Hazar Denizindeki petrol üretim ve geliştirme çalışmaları Güneşli, Çırac, Azeri ve Kepez olmak üzere dört sahada yoğunlaşmıştır. Ancak basit bir teknoloji kullanılması nedeniyle hem üretimde hem de üretilebilir kaynaklarda azalma problemi ile karşı karşıya kalınmıştır. 1980 yılında petrol üretimi 14,7 milyon ton iken, petrol üretimi giderek azalarak 1990 yılında 12,5 milyon ton, 1995 yılında 9,2 milyon ton ve 1996 yılında ise 9,1 milyon tona düşmüştür. Petrol üretimindeki meydana gelen bu azalma eski teknoloji kullanılması ve petrol alanlarının bakımının iyi yapılmaması nedeniyle verimliliğin düşmesinden kaynaklanmıştır. Petrol üretiminin artırılması ve mevcut rezervlerin iyileştirilmesi ancak modern teknolojiler kullanılması ve yeni projeler geliştirilmesi halinde sağlanabilecektir. Azerbaycan'ın ekonomik potansiyeli ve sahip olduğu teknoloji mevcut rezervlerinin işletilmesi ve geliştirilmesi için yeterli değildir. İşte Azerbaycan'ı büyük petrol şirketleriyle işbirliğine gitmeye zorlayan en büyük neden budur.

¹²⁵ TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, (Ankara: 1996), s.16.

¹²⁶ HAK, "Türkiye ve Türk Dünyası", Harp Akademisi Yayınları, (Ankara 2003), s.180.

Azerbaycan'ın sahip olduğu zengin petrol rezervlerinin işletilmesi için Eylül 1992'de Azerineft ve Azneftkimya adlı iki devlet şirketi birleştirilerek , Azerbaycan petrol şirketi (State Oil Company of The Azerbaijan Republic-SOCAR) kurulmuştur. Elçibey yönetimi ile Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu (Azerbaijan International Oil Consortium-AIOC) arasında petrol alanlarının geliştirilmesi amacıyla bir anlaşma yapıldı. Ancak Elçibey bu anlaşmayı imzalamadan, Suret Hüseynov tarafından 18 Haziran 1993'de askeri darbeye devrildi. Aynı yıl içerisinde Haydar Aliyev Azerbaycan'ın yeni Cumhurbaşkanı seçilerek petrol anlaşmasını iptal etti. Daha sonra konsorsiyuma Rusya'da dahil edilerek anlaşma yeniden düzenlendi ve SOCAR'ın %10'luk hissesi Rusya'ya devredildi. 20 Eylül 1994 yılında SOCAR ile AIOC arasında Mega Proje olarak adlandırılan anlaşma imzalanarak Azeri, Güneşli ve Çırac bölgelerinde petrol arama ve çıkarma yetkisi AIOC'a verildi. İlgili anlaşma Azerbaycan parlamentosu tarafından onaylandıktan sonra 12 Aralık 1994'de yürürlüğe girdi.

Grafik 8. Uluslar arası Azerbaycan Operasyon Şirketi (AIOC)

Kaynak: Turan International Agency, Enerji Kaynakları, Raporu, 2003.

Mega Proje yada Asrın Kontratı olarak da adlandırılan ve toplam yatırım bedeli 8 milyar dolara ulaşan bu proje kapsamında toplam üretilebilir petrol rezervlerinin 540 milyon ton, doğal gaz rezervlerinin ise 90 milyar metre küp olduğu tahmin edilmektedir. Anlaşma, 30 yıl yürürlükte kalacaktır. Söz konusu dönemde tahminen 511 milyon ton petrol çıkarılacaktır. 258 milyon ton petrol ve petrolle birlikte çıkarılan 55 milyar m³

doğal gaz Azerbaycan'ın olacaktır. Azerbaycan'ın elde edeceği gelirin 34 milyar doları bulacağı tahmin edilmektedir.¹²⁷

1996 yılına kadar konsorsiyumda yer almayan Japonya 1996 yılında ABD'nin Penzoil şirketinin hisselerini satın almıştır. Böylece Japonya'nın Itachu şirketinin konsorsiyumdaki payı %3,92 olmuştur¹²⁸. Hisselerin dağılımına bakıldığında Mega Projede en büyük payın ABD'ye ait olduğu görülmektedir. Amerikan şirketlerinin toplam payı yaklaşık olarak %40 dır. İngiliz şirketlerin toplam payı ise yaklaşık olarak %19'dur. Amerikan ve İngiliz şirketlerinden sonra konsorsiyumdaki en büyük pay %10'la Azerbaycan ve Rus şirketlerine aittir.

Türkiye Azerbaycan petrolünün üretilmesi ve geliştirilmesi amacıyla yapılan anlaşmalardan yalnızca ikisinde yer almıştır. Bunlardan , birincisi Mega Proje'dir ki Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO)'nın bu projedeki payı %6,75'dir. İkinci proje ise Şah Denizi Projesidir. TPAO'nun bu projedeki payı ise %9 dur. Şah Denizi Projesi aynı zamanda İran'ın katılıp ABD'nin katılmadığı tek projedir.¹²⁹

Bu anlaşma ile Azerbaycan'ın su altı kaynaklarının araştırılması ve geliştirilmesinin sorumluluğu Şah Deniz Konsorsiyumu'na verilmiştir. Üretimin paylaşımı anlaşması 4 Haziran 1996 tarihinde imzalanmış ve 17 Ekim 1996'da yürürlüğe girmiştir. Anlaşma Baku'den 70 km uzaklıkta yaklaşık 200 metre kare alanı kapsamaktadır¹³⁰ Bu alandaki toplam petrol rezervlerinin yaklaşık olarak 200 milyon ton , gaz rezervlerinin ise 40 milyar metre küp olduğu tahmin edilmektedir. Projenin maliyeti 4 milyar dolar olup, 2004 yılında üretime başlamıştır.

Azerbaycan petrolünün üretilmesi ve geliştirilmesi amacıyla yapılan diğer anlaşmalar Karabağ, Danulduzu-Eşrefli, Lenkaran-Talış-Deniz, Yalama, Apşeron, Nahçıvan ve Oğuz petrol yataklarının keşif ve üretim anlaşmalarıdır.

¹²⁷ E. Sancak, a.g.e., s.44.

¹²⁸ E. Nesirov, a.g.e., s.29.

¹²⁹ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Baklı Ticaret Müşavirliği, verileri.

¹³⁰ WEU, *The Situation in Cenral Asia and The Caucasus and Security*, (Assembly of Western European Union, Document 1586, November, 1997), s.21.

Yapılan son tahminlere göre Hazar Denizi'nde 4 trilyon dolar değerinde, yaklaşık 200 milyar varil petrol rezervi bulunmaktadır. Dünyanın en zengin yeraltı kaynaklarına sahip devletlerinin ortasında yer alan Hazar Denizi, uzmanların iddialarına göre bazı İran körfezi ülkeleri ile rekabet edebilecek petrol ve doğal gaz üreticisi bir bölge olma yolundadır. 600.000 kilometre karelik bir alanı kaplayan Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarına yönelik soğuk savaş sonrası Hazar'ın yasal statüsü ile ilgili bir sorun ortaya çıkmıştır. Bölgenin en büyük petrol rezervlerine sahip olan ve bunu komşularıyla paylaşmak istemeyen Azerbaycan ve Kazakistan Hazar'ın bir deniz olduğunu ileri sürmektedir. Petrol rezervleri o kadar fazla olmayan İran, Rusya ve Türkmenistan ise Hazar'ın bir iç deniz olduğunu ve çıkan petrolün ortak paylaşılması gerektiğini savunmaktadır.

2. AZERBAIJAN CUMHURİYETİ DEVLET PETROL ŞİRKETİ (ACDPŞ) VE SORUMLULUK ALANLARI

ACDPŞ Eylül 1992'de Azerbaycan'ın iki büyük petrol şirketi olan Azneft ve Azneft Kimya'nın birleşmesiyle kurulmuştur. ACDPŞ ve pek çok ikincil ortakları Azerbaycan'daki petrol ve doğal gaz üretiminden, ülkenin iki rafinerisinin işletilmesinden, petrol boru hatlarının inşasından ve ülkenin petrol ve doğalgaz ithalat ve ihracatından sorumludur¹³¹.

2.1. Petrol

Devlet bakanlığı yabancı şirketlerle yapılan arama ve üretim anlaşmaları ile ilgilenirken, ACDPŞ tüm uluslararası konsorsiyumların geliştirdiği yeni petrol ve gaz projeleriyle ilgilenen tek yetkili kurumdur. Şirketin, yan kuruluşlarında çalışanlar hariç, 70.000 çalışanı vardır ve Natic Aliyev tarafından yönetilmektedir. Haziran 2003'te Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, ACDPŞ'nin yeniden örgütlenmesi için bir karar yayınlamıştır. Bu yeni tüzüğe göre ACDPŞ şu anda ürettiği petrolün sahibidir, petrolün işlenmesini ise serbest bırakmıştır. Yeniden yapılanma aynı zamanda bazı petrol dışı ürün işlerinin Ekonomik Kalkınma Bakanlığına devredilmesine neden olmuştur. 2004

¹³¹ Bu bölümdeki tüm bilgiler özgündür ve ACDPŞ'nin arşivindeki bir araştırma sonucu elde edilmiştir.

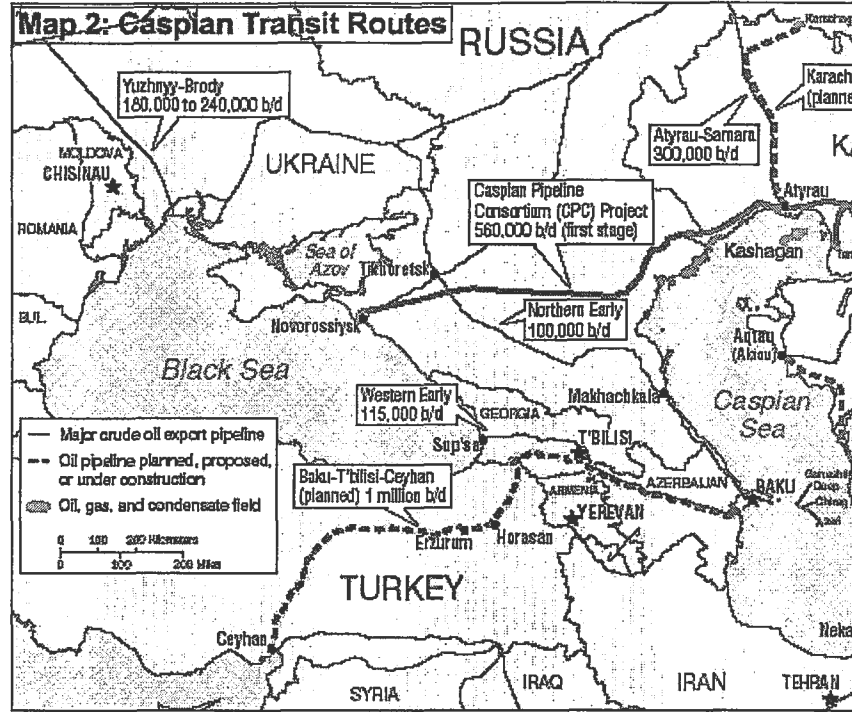
Haziranında yayınlanana bir rapora göre ACDPŞ'nin 3-4 yıl içinde anonim şirket yapısına geçebileceği öngörülmektedir. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ve Amerika Ticaret ve Kalkınma Ajansı dönüşümün masraflarını üstlenmeyi taahhüt etmişlerdir.

ACDPŞ'nin son aylardaki petrol üretiminin yaklaşık yarısı Sovyetlerde 28 Nisan Alanı olarak bilinen Güneşli yatağından sağlanmaktadır. Güneşli yatağı 1981'de faaliyete geçmiştir, ancak teknolojik eksiklikler nedeniyle en fazla 120 metreye inilebilmiştir. Bununla birlikte yabancı firmalar Güneşli yatağıyla ilgilenmişlerdir raporlar bakımsızlık nedeniyle üretim düzeyinin düştüğünü ve yatak basıncının azaldığını göstermiştir. Ağustos 2002'de ACDPŞ 12 yeni kuyunun açılmasına imkan verecek yeni bir üretim platformu tasarlayarak Güneşli yatağında bağımsız olarak iyileştirme çalışmalarına başlamıştır. ACDPŞ aynı zamanda benzer özelliklere sahip 40 eski alanı da işletmektedir. Raporlar ekipmandaki bazı yıpranma ve rezervlerdeki azalma nedeniyle oluşan etkinsizliğin ACDPŞ'nin karadaki ham petrol üretiminin varil başına maliyetinin 15-17 dolara kadar yükselmesine neden olduğunu göstermektedir.

2.1.1.Azeri, Çırag, Güneşli (ACG) Yatakları

ACDPŞ'nin Sovyet dönemine göre üretim alanlarındaki azalmaya rağmen, bağımsızlıktan bu yana artan yabancı sermaye girişleri ülkenin petrol sektörünün yeniden canlanmasına neden olmuştur. Bugün Azerbaycan'da 20 ana üretim alanında yaklaşık olarak 15 ülkeden 30 şirket ile anlaşma yapılmıştır.

Azerbaycan'ın 1997'den bu yana petrol üretiminde meydana gelen artış temel olarak Azerbaycan Uluslararası İşletim Şirketi (AUIŞ) olarak bilinen uluslararası konsorsiyumdan kaynaklanmaktadır. AUIŞ 5.4 milyar varil ham petrol rezervine sahip olduğu tahmin edilen Azeri, Çırag ve Güneşli yataklarını işletmektedir. AUIŞ verilerine göre, büyük çoğunluğu Çırag 1 sabit platformundan olmak üzere bu alanın günlük ortalama üretimi Haziran 2004 itibariyle 144.000 varile ulaşmıştır. Bu üretim şirket tarafından 'erken petrol' olarak adlandırılmaktadır ve Harita 2'de de görüldüğü gibi büyük kısmı Baku-Supsa Batı Petrol Boru Hattı üzerinden ihraç edilmektedir .

Harita 2. Baku-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı

Kaynak: Turan International Agency, Enerji Kaynakları, Rapor, 2003.

Önümüzdeki yıllarda Azerbaycan petrol üretiminde oluşacak dalgalanmaların büyük ölçüde Azeri, Çırag ve Güneşli bölgelerindeki değişimlerden kaynaklanacağı tahmin edilmektedir. Birinci aşamanın tamamlanmasıyla, 2007’de günlük ortalama üretim yaklaşık olarak 500.000 varile ulaşacaktır. 2009’da ikinci aşamanın da tamamlanmasıyla günlük ortalama üretimin 1.000.000 varile ulaşması beklenmektedir. Azerbaycan’ın 2010 yılında günlük 1.000.000 varil ham petrol ihraç edecek konuma geleceği tahmin edilmektedir. Bu rakam yaklaşık olarak Cezayir’in 2002 yılındaki ihracatına eşittir. AÜİŞ, AÇG havzasının tam kapasiteyle işletilmesini sağlayacak üçüncü aşamaya ilişkin planlar üzerinde çalışmaktadır.

Azerbaycan’daki yabancı sermaye yatırımlarından bir bölümü başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yapılan sondaj çalışmaları sonucunda bazı kaynakların verimsiz olduğunun ortaya çıkması, pek çok üretim ortaklığı ve ‘joint venture’ anlaşmalarının fes edilmesine neden olmuştur. 2000 yılında Azerbaycan ‘joint venture’ anlaşmalarını fes ederek bu anlaşmaların tümünü daha yatırımcı dostu olan Üretim Ortaklığı Anlaşmalarına (ÜOA) çevirmiştir.

2.1.2. Petrolün Taşınması

Şu anda Azerbaycan'ın çalışır durumdaki tek petrol boru hattı Azeri petrolünü Rusya ve Gürcistan'ın Karadeniz'deki limanlarına (Supsa) taşıyan Baku-Novorosisk petrol boru hattıdır. Petrol üretiminin bir bölümü Gürcistan'ın Karadeniz kıyılarına demiryolu ile ihraç edilmektedir. 2004 yılının ilk yarısında Azerbaycan yaklaşık olarak 36.000.000 varil petrol ihraç etmiştir. Baku-Novorosisk petrol boru hattı, 2004 yılının Ocak ayında meydana gelen bir patlama sonucu geçici olarak kapanmıştır.

Azerbaycan'ın petrol üretimini arttırmak için en önemli seçeneği yeni petrol boru hatlarının faaliyete geçmesidir. Ana Petrol İhraç Boru Hattı olarak bilinen Baku-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı Azerbaycan petrolünün Gürcistan ve Türkiye üzerinden ihraç edilmesine olanak sağlayacaktır. Günde 1.000.000 varil petrol ihracatına olanak sağlayacak olan bu boru hattının 2.9 milyar dolara mal olması ve 2005 yılı başında tamamlanması beklenmektedir. BTC petrol boru hattından ilk petrol akışının 2005 Eylül'ünde gerçekleşmesi beklenmektedir.

BTC petrol boru hattına ek olarak, İran, Rusya ve Ukrayna Azerbaycan'a alternatif petrol ihraç kanalları önermişlerdir. Avrupa Birliği Avrupa Kafkasya Asya Ulaşım Koridoru (ABAKAUK) projesi 1993'ten bu yana Kafkaslarda aktif durumdadır. Bu proje Avrupa ve Doğu-Batı arasındaki koridorda ticaret maliyetlerini azaltıcı kara ve demiryolu ulaşım ağlarının kurulmasını amaçlamaktadır. ABAKAUK projesi aynı zamanda Azerbaycan'ın eskimiş demiryolu ağlarının yenilenmesine yönelik lojistik destek sağlamaktadır.

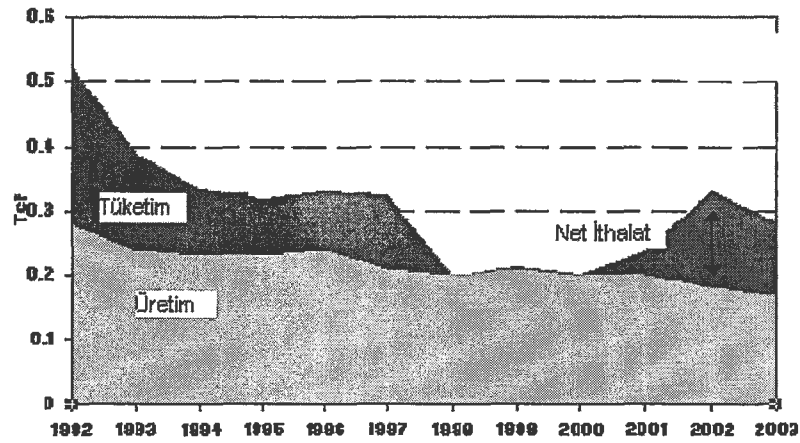
2.1.3. Petrolün Rafine Edilmesi

Azeri ham petrolü, günlük 160.000 varil üretim kapasitesine sahip Azerineftiyag ve 202.830 varillik üretim kapasitesine sahip Azerneftiyancag rafinerileri tarafından rafine edilmektedir. Yurtiçi üretimin yaklaşık 328.000 varil olması ve bunun yaklaşık yarısının ham petrol olarak ihraç edilmesi nedeniyle, Azerbaycan rafinerileri eksik kapasiteyle çalışmaktadır. Ortalama kapasite kullanım oranı %40 civarında gerçekleşmektedir. Azeri rafinerilerindeki üretimin kabaca yarısı mazot, benzin, motor yağı, gaz yağı ve diğer ürünlerden oluşmaktadır.

Her iki rafineri de yenileştirmeye ihtiyaç duymaktadır.Bu yenileştirmenin maliyetinin yaklaşık olarak 650-700 milyon dolar olacağı tahmin edilmektedir.Amerikan Ticaret ve Kalkınma Ajansı (ATKA) 600.000 dolarlık bir fizibilite çalışmasını finanse etmektedir.

2.2. Doğalgaz

Azerbaycan'ın bilinen ve olası doğalgaz rezervlerinin yaklaşık 30 milyar metreküp olduğu tahmin edilmektedir.Devlet istatistiklerine göre 2004 yılında ülkede 380 milyon metreküp doğalgaz çıkarılmıştır.Bu rakam 2003 yılında çıkarılan doğalgaz miktarının %3.7 altındadır.Altyapı yetersizlikleri nedeniyle doğalgaz , boru hatları yerine

Grafik 9. Azerbaycan'daki Doğalgaz Üretim ve Tüketim Miktarı (1992-2003)

Kaynak: Uluslar Arası Enerji Ajansı 2003 Yıllık Raporu

Azerbaycan'ın doğal gaz üretiminin tamamına yakını ACDPŞ tarafından gerçekleştirilmektedir. Doğalgaz üretiminin büyük kısmı Bahar petrol ve gaz yatağından sağlanmaktadır ve yaklaşık olarak ülkenin doğal gaz üretiminin yarısını karşılamaktadır. Son yıllarda Bahar yatağında üretimde bir düşüş görülmüştür ve raporlara göre ACDPŞ Bahar yakınlarında Bahar 2 olarak bilinen yeni bir gaz yatağı arama çalışmalarına başlamıştır. ACDPŞ geçtiğimiz yıllarda, Güneşli havzasından iki kat daha fazla doğalgaz taşınmasına olanak sağlayacağı umulan ve 29 milyon dolara mal olan Bahar-Neftyanıye Kamni boru hattının inşasını tamamlamıştır. Planlanan kapasite günlük 600 bin metreküptür. Güneşli yatağının yaklaşık olarak ülkenin toplam

petrol rezervlerinin %67'sine ve doğal gaz rezervlerinin ise %50 sine sahip olduğu hesaplanmıştır. SOCAR'a göre AIOC ve diğer uluslararası konsorsiyumlar doğalgaz üretiminin çok küçük bir bölümünü gerçekleştirmektedirler.

2.2.1 Şah Deniz Yatağı

Azerbaycan'ın doğalgaz üretiminin önümüzdeki yıllarda artması ve bu artışın önemli bölümünün Şah Deniz yatağından gelmesi beklenmektedir. Analizler Şah denizin dünyada son 20 yıl içinde keşfedilen en büyük gaz yatağı olduğunu göstermektedir ve proje işleticisi BP bu yataktaki doğalgaz rezervinin yaklaşık 5 milyar metreküp olduğunu tahmin etmektedir. Ayrıca , rezerv miktarının 12 milyar metreküp olduğunu tahmin eden başka tahminlerde söz konusudur. Şah deniz Baku'nün yaklaşık 75 kilometre güneydoğusundadır ve geliştirilme çalışmaları Şah deniz konsorsiyumu tarafından yürütülmektedir. Şah Deniz üretim ortaklığı anlaşması 1996 yılında imzalanmıştır.

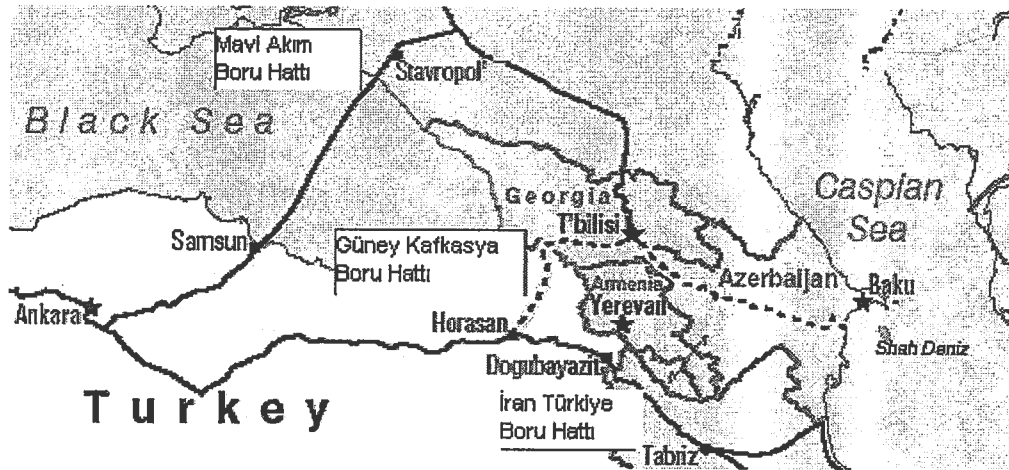
Şah deniz yatağını geliştirme çalışmalarının ilk aşaması resmi olarak 27 Şubat 2003 yılında onaylanmıştır ve geliştirme çalışmalarının yaklaşık 3 milyar dolara mal olması beklenmektedir. Birinci aşamada yeni bir sabit platformun kurulmasını, hidrokarbonu kıyıya taşıyacak iki denizaltı boru hattının döşenmesini ve yeni bir gaz işleme tesisinin kurulmasını içermektedir. Konsorsiyum ortakları yeni altyapının kurulmasıyla Şah Deniz yılda 100 milyon metreküp gaz üretim kapasitesine ulaşacaktır. BP altyapı çalışmalarının tamamlanmasıyla Şah Denizden ülke petrol üretimine ek olarak günlük 1500.000 varil petrol üretiminin daha gerçekleştirileceğini tahmin etmektedir. AÇG, Bahar ve Şah deniz projelerinin gerçekleştirilmesiyle Azerbaycan'ın doğalgaz üretiminde kendi kendine yeter duruma geleceği beklenmektedir.

2.2.2. Doğalgazın Taşınması

Şah denizdeki büyük doğal gaz rezervlerine rağmen Azerbaycan günümüzde doğalgaz ihracatçısı konumundadır. Azerbaycan 2003 yılında yaklaşık olarak 700 milyon metreküp doğalgaz üretirken, tüketimi 900 milyon metreküp civarında gerçekleşmiştir. Azerbaycan doğalgaz ithalatının büyük kısmını Rus Gazprom şirketinden yapmaktadır.

Gazprom ve ACDPŞ aralık 2003'te 1 Ocak 2004 tarihinden itibaren geçerli olacak ve 31 aralık 2008'de sona erecek bir doğalgaz alım anlaşması imzalamıştır. Sözleşme Azerbaycan'ın yılda 500 milyon metreküp doğalgaz almasını öngörmektedir.

Azerbaycan'da doğalgaz ihracatı konusundaki en önemli eksiklik altyapı yetersizliğidir. Azerbaycan'ın 2006 yılında doğalgaz ihraç eder hale gelmesi için çabalar devam etmektedir. Azerbaycan'ın temel doğalgaz ihraç kanalı Baku-Tiflis-Ceyhan boru hattına paralel uzanan Baku-Tiflis-Erzurum hattı olarak bilinen Güney Kafkas Boru Hattı olacaktır. Güney Kafkas Boru Hattı yıllık 700 milyon metreküplük kapasiteye sahiptir ve Şah denizden ilk doğalgaz ihracatının yapılması öngörülen Ağustos 2006'da tamamlanmış olacaktır.

Harita 3. Azerbaycan Doğalgaz Boru Hatları

Kaynak: Turan International Agency, Enerji Kaynakları, Rapor, 2003.

12 mart 2001'de Azerbaycan ilk doğalgaz ticaret anlaşmasını 2004 yılından başlamak üzere Türkiye ile yapmıştır. Şubat 2003'te ise anlaşma 2006 dan başlamak üzere yıllık 24 milyon metreküp doğalgaz alımını öngörecektir biçimde yeniden düzenlenmiştir. Doğalgaz alımının her yıl artarak 2009 yılında ortalama 70 milyon metreküp olması öngörülmektedir. Aralık 2003'te Yunanistan ile Azerbaycan yıllık 8 milyon metreküp doğalgaz alımını öngören bir anlaşma imzalamıştır. Bu gazın taşınması için Türkiye ile Yunanistan arasında yaklaşık 600 kilometrelik bir doğalgaz boru hattının yapımına 2004 yılı sonunda başlanması hedeflenmiştir. Ancak burada Türkiye'nin anlaşmada

taahhüt ettiği kadar gaz alımı yapacağı ve doğalgaz akışı sağlayacağı konusunda şüpheler vardır.

2.3. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin Dikey Bütünleşik Yapısı

Çalışmanın bundan önceki bölümünde de belirttiğimiz gibi Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (ACDPŞ) Eylül 1992 yılında kurumsallaşmıştır. Sovyetler Birliği döneminde petrol arama, üretim, rafinaj, pazarlama gibi faaliyetler bir birinden bağımsız KİT'ler tarafından yürütülmekteydi. Günümüzde bir devlet tekeli olan ACDPŞ diğer bütün KİT'leri kendi bünyesinde toplayarak ülke sanayinde lokomotif sanayi rolünü üstlenmiş durumdadır.

Şirketin kısa tarihçesine baktığımızda özellikle 1996-97 yıllarında üretim düzeyinde önemli bir düşüş görmekteyiz.¹³² Bunun en önemli sebebi bağımsızlık elde ettikten sonra ülkedeki siyasi istikrarsızlığın devam etmesi ve ülke ekonomisinin uzun süre modernizasyona gidememesi olmuştur. Böyle her zaman için ülkenin lokomotif sektörü olan petrol sektörü de bu ihmalden nasibini almıştır. 1994 yılında imzalanan Mega Anlaşma'yla yeniden gelişmeye yüz tutan petrol sanayindeki bir çok faaliyeti devlet kendisi üstlenecek durumda olmadığı için belli bir süre için tamamen yabancı firmaların kontrolüne bırakılmıştır. Ancak 1997-98 yıllarında yapılan yenileme yatırımlarıyla ACDPŞ özellikle Jeolojik İnceleme ve Bilimsel Araştırma birimlerinin faaliyete geçirerek 100% dikey bütünleşik yapıyı oluşturmuştur.

Aşağıda ACDPŞ'ni oluşturan bütün bölümleri tek tek inceleyerek alttan üste doğru şirketin dikey bütünleşik yapısını ortaya koymaya çalışacağız. Bu çalışmada Azerbaycan'da elde edilen toplam petrol miktarının $\frac{3}{4}$ 'ünün denizden elde edildiğini göz önüne alarak, elde edilme aşamasında sıraladığımız faaliyetlerin bazıları sadece denizin dibinde kazılan petrol kuyuları için geçerlidir.

Öncelikle Şirketin faaliyetlerini 5 farklı faaliyet alanına ayırmamız gerekmektedir. Bunlar: Arama, Üretim, Rafinaj, Pazarlama, Taşıma faaliyetleridir.

¹³² Turan Agency, Energy Report 2001, s.12.

Arama İşleri : Şirketin bu alanda faaliyet gösteren ünitesinin adı, Jeoloji Mühendisliği ve Jeofizik Araştırmaları İdaresi'dir. Bu ünitenin görevi petrol yataklarını tespit etmek ve bu yatlardan elde edilebilecek potansiyel ham petrol miktarını belirlemektir. Bunun dışında petrol bulana bölgelerde kazı işlemlerini yapıp yapılamayacağı, shelfin (yüzer platform)¹³³ kurulması durumunda ne gibi riskler taşıdığını gibi kurulum faaliyetleriyle ilgili bazı araştırma görevlerini de üstlenmiştir. Bu idare aynı zamanda bulanacak hammaddenin kondensat¹³⁴ çıkma riskinin olup olmadığını araştırır. Bu birimin 4 alt Bilimsel Araştırma Enstitüsü (BAE) bulunmaktadır;

1. "Azernftgeofizika" BAE
2. "Azernftmedengeofizika" BAE - Sadece karadaki keşif faaliyetlerini yönetirler
3. "Xeezerdenişzneftgoefizika" BAE – Sadece denizdeki arama faaliyetlerini yönetirler.
4. "Azergofizika" BAE
5. Özel Jeofizik Mühendisleri Bürosu

Kaynak: ACDPŞ Faaliyet Raporu, 2000.

Üretim İşleri: Bu aşamada faaliyet gösteren bütün birimler Azneft Üretim Birliği'ne tabi olarak faaliyet gösterirler. Azneft Üretim Birliği, ACDPŞ'ne bağlı bir KİT olmakla beraber üretim aşamasını bütün alanlardaki tek yetkili kurumdur. Bu bölümde birkaç aşama bulunmaktadır. Bu aşamaları işlem sırasına göre sıralamak gerekirse, öncelikle, kuyuların kazma işlemini başlamları için şelflerin veya kuyuların üzerine kurulduğu temeller yapıp denizde veya karadaki yapının dibine yerleştirilmeli. Bunu H.Aliyev adına Baku Temel Kazıklar Fabrikası üretmektedir. Bu temeller üzerinde ülkedeki 13 Petrol ve Doğalgaz Çıkarma İdaresi'nden (PDÇİ) biri (hangisi olacağına Azneft Üretim Birliği karar verir) shelfi, eğer karada ise kuyu kazmak için gerekli mekanizmayı kurar. Petrol ve Doğalgaz Çıkarma İdarelerini sıralarsak:

¹³³ Petrol elde etmek amacıyla denizdeki kuyuların üzerine kurulan mekanizma.

¹³⁴ Petrol ve doğalgazın karışımı olan arındırılması çok maliyetli olan bir doğal karışım.

1. "28 May" PDÇİ	8. "Binegedineft" PDÇİ
2. "Neft Daşları" PDÇİ	9. "Suraxanıneft" PDÇİ:
3. "N.Nerimanov adına" PDÇİ	10. "E.Emirov adına" PDÇİ
4. "Balaxanneft" PDÇİ	11. "Bulla-deniz" PDÇİ
5. "Qum Adası" PDÇİ	12. "H.Z.Tağıyev adına " PDÇİ
6. "Abşeronneft" PDÇİ	13. "Siyezennft" PDÇİ
7. "Bibi-Heybet" PDÇİ	

Kaynak: Azneft Üretim Birliği, Denetim Raporu, 1999.

Üretim aşamasının bir sonraki bölümü olan kuyuların kazılması aşaması Azneft Üretim Birliği bünyesindeki bir başka idare tarafından yapılır. Bu idarelerin genel adı Kazı İşleri İdaresidir (Kİİ). Ülkede 7 tane petrol üzerine çalışan Kazı İşleri İdaresi bulunmaktadır. Bunlar

1. "Bayıl Limanı" Kİİ	5. "Kürsengi" Kİİ
2. "Qum Adası" Kİİ	6. "Qobustan" Kİİ
3. "Neft Daşları" Kİİ	7. "Bulla" Kİİ
4. "Abşeron" Kİİ	

Kaynak: Azneft Üretim Birliği, Denetim Raporu 1999

Herhangi kuyu veya shelfde kazı işleri bitirildikten sonra Kazı İşleri İdaresi bitirmiş olduğu kuyuyu Petrol ve Doğalgaz Çıkarma İdarelerinden birine teslim eder ve Kazı İşleri İdaresinin görevi bitmiş olur bundan sonraki petrol veya doğalgazın elde edilmesi tamamen PDÇİ'lerin sorumluluğuna tabiidir. Kazı ve kurulum işlemlerindeki bütün karar, hesap, doküman ve raporlardan ACDPŞ'ne karşı sorumluluk Azneft Üretim Birliği'ne aittir.

Rafinaj İşleri: Bu aşamada Petrol ve Doğalgaz Çıkarma İdareleri'nden elde edilen petrol rafine edilir. Rafinaj işlemi petrolün ayrıştırılarak gereksiz atıklardan temizleyerek işlenebilir ham petrol haline getirmektedir. Bu görevi Azneft Üretim Birliği kendi bünyesindeki petrol arıtma tesisleri ile gerçekleştirmektedir. Rafineri çıkışlı petrol benzin, dizel, LPG, motorin gibi petrol ürünleri yada petrokimya ürünleri elde edilerek pazarlama aşaması için hazırlanır. Bir diğer seçenek ise petrolün saflaştırılarak taşınabilir ham petrol haline getirilme işlemidir.

Ayrıştırılmış ham petrolü işleme görevini ülkedeki iki büyük fabrika üstlenmiş durumdadır. Bunlardan ilki petrolü işleyerek benzin, dizel, motorin, uçak yakıtı vb. ürünler üreten H.Aliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu'dur. Bir diğeri özellikle petrokimya ürünleri alanında uzmanlaşmış fabrika Azerneftyağ Neft Emalı Zavodu'dur.

Taşıma İşleri : Bu aşamada işlenmemiş ham petrolün dış ülkelere ihracı sözkonusudur. Rafineri çıkışlı petrol boru hatları, demiryolları veya denizyolu(tankerler) aracılığı ile diğer ülkelere taşınır. Mega Projenin imzalanmasıyla beraber önemi artan boru hatları esas ihraç yolu olarak bilinmektedir. Petrol boru hatlarının yapımı, denetimi, bakımı gibi bir çok işlemi, ACDPŞ'ne bağlı Petrol Boru Hatları İdaresi üstlenmiş durumdadır .

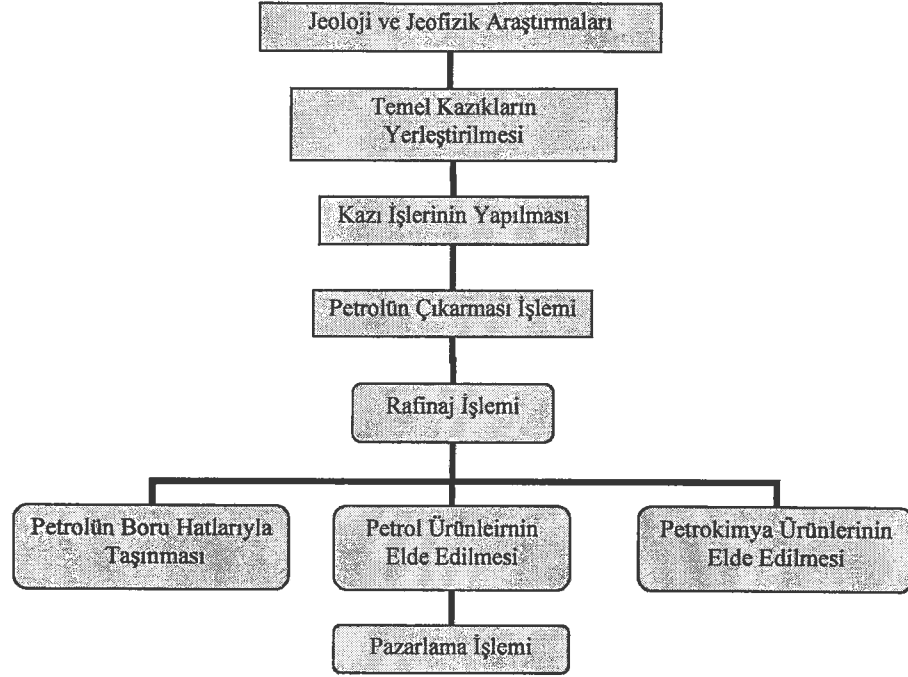
Pazarlama İşleri: Bu aşamada özellikle işlenmiş petrolün yurtiçinde pazarlanması söz konusudur. ACDPŞ bünyesinde pazarlama stratejilerini belirleyen ve koordine eden bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümün adı Pazarlama ve İktisadi Operasyonlar İdaresi'dir. Ancak şirket pazarlama işlemini kendi yürüttüğü gibi bazen de diğer aşamalarda da olduğu gibi yabancı ortaklıklarla yürütmektedir. Ülke içinde sadece pazarlama faaliyetinde bulunma yetkisi olan yerli firmalar bulunmaktadır. ACDPŞ bu firmalarla pazarlama aşamasında ortaklık kurmaktadır. Ülkede işlenmiş petrol pazarlayan ACDPŞ'nin büyük ortağı olduğu 5 ortaklık bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Anşad-Petrol
2. AzGerneft
3. Qarasu
4. LUKOİL- Azerbaycan
5. CESCO Azerbaycan-Fransa-Belçika

Kaynak: ACDPŞ Faaliyet Raporu, 2000.

Böylece en son aşama olan pazarlama aşamasıyla ACDPŞ'nin elde ettiği petrolü nihai haliyle tüketiciye ulaştırma sürecini sıralamış olduk.¹³⁵ Yukarıda sıralamış olduğumuz Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin dikey bütünleşik yapısı, aşağıda bir çizelge yardımıyla gösterilmiştir.

¹³⁵ Bu çalışmadaki bütün veriler Azerbaycan Petrol İşçileri Sendikası'nın arşivindeki raporlardan elde edilmiştir.

Tablo 12. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin Dikey Bütünleşik Yapısı

Arama, üretim, rafinaj aşamalarında da yabancı birçok ortaklığı olan ACDPŞ bu alanlarda ülke içinde tekel olarak faaliyet göstermektedir. Sadece pazarlama aşamasında son yıllarda yerli firmaların faaliyetine izin veren şirket sektördeki ağırlığını korumakla yanında özel sektörün yeni girişimlerine de izin vermektedir. Bu bağlamda kamunun uzun dönemde bu faaliyetlerden çekilmesine yönelik alternatiflerin değerlendirilmesinin gerektiği düşünülmektedir. Bunun yanında özelleştirmenin yerli petrol şirketlerinin uluslararası piyasalarda rekabet edebilir duruma gelmesi ve ülkenin petrol teminini güvence altına almayı sağlayacak yöntemlerle gerçekleştirilmesinin zaruri olduğu da gözardı edilmemelidir.

2.4. Bir Doğal Tekel Olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi

Üçüncü bölümde regülasyon kavramı hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, bu bölümde ACDPŞ'nin tekel konumu incelenecektir. Şirket'in etkinliğinin artırılması çerçevesinde çözüm önerileri araştırılarak bu kapsamda özelleştirme konusu incelenecektir. Özelleştirmenin gerekçeleri ortaya konarak özelleşmenin şirket

performansı üzerindeki etkileri tartışılacaktır. Son bölümde özelleştirme sonucunda ACDPŞ'nin petrol endüstrisine ne gibi katkılar sağlayacağına değinilecektir.

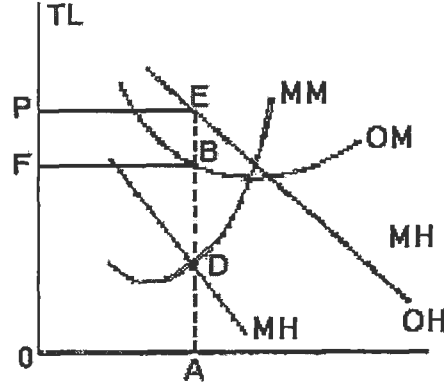
2.4.1. Tekel Kavramı ve Doğal Tekel

Tekel, yakın ikamesi bulunmayan bir mal veya hizmetin tek satıcısının bulunması durumuna ve bu tek satıcıya verilen addır. Belirli bir malın bir tek satıcısının olması durumu, tam rekabetteki endüstri kavramına benzetilebilir. Endüstri, tam rekabet şartlarında aynı malı üreten bütün firmaların toplamına verilen isimdir. Endüstri içindeki her firma ayrı bir karar birimidir. Firma endüstri arzının ve piyasa talebinin belirlediği fiyat seviyesini veri olarak kabul eder ve kendisine en yüksek karı sağlayacak üretim hacmini tespit eder. Tekelde ise ayrı firmalar yerine bir tek firma söz konusudur. Tam rekabette firmaların karşı karşıya olduğu piyasa talep eğrisi, tekelde bu tek firmanın karşı karşıya kaldığı talep eğrisidir. Dolayısıyla tek firma, tam rekabet piyasasındaki tek firma gibi, fiyatı veri olarak kabul etmek zorunda değildir. Tekelci firmanın kararları malın piyasa fiyatını etkilemektedir. Başka bir deyişle fiyatı belirleyen, tek firmanın arzı ile piyasa talebi yada toplam taleptir. Tekelci firmanın karını maksimize eden üretim yada arz miktarı ile piyasa talebinin eşitlendiği noktada, piyasa denge fiyatı oluşmaktadır.

Tekelci firmanın karını maksimize eden denge üretim ya da arz düzeyini, yine marjinal maliyet-marjinal gelir eşitliği belirlemektedir. Firma hangi piyasaya mal arz ederse etsin, maliyet yapısı değişmeyecektir. Buna göre monopolcü firmanın dengesi Grafik 10 yardımıyla anlaşılabilir.

Grafikten de görüleceği üzere, monopolcü firmanın denge üretim ya da arz düzeyini MM (Marjinal Maliyet) ve MH (Marjinal Hasıla) eğrilerinin kesişme noktası D belirlemektedir ($MM=MH$). Buna göre kar maksimizasyonunu sağlayan, satış miktarı OA'dır. Birim başına fiyat, (A)'dan çıkılan dikin talep doğrusunu kestiği (E) noktası ile belirlenir. Yani firmanın karını maksimize eden (OA) arz miktarının tümü (AE) veya (OP) fiyatında talep edilecek, yani satılacaktır. Toplam gelir, satış miktarı (OA) ile fiyatın (OP) çarpımına, yani (OAE) dikdörtgeninin alanına eşittir. Üretim (OA) kadar iken ortalama maliyet (AB) ya da (OF) kadar olacağına göre, firmanın yüklendiği toplam maliyet de $(OA) \times (OF)$ 'ye, yani (OABF) dikdörtgeninin alanına eşittir. Toplam

kar ise (OAEP) dikdörtgeninin alanı ile (OABF) dikdörtgeninin alanı arasındaki farka, yani (FBEP) dikdörtgeninin alanına eşit olmaktadır. (OP) fiyatı monopol piyasasında arz ve talebi birbirine eşitlediğine göre, piyasa dengesi de firma dengesi ile birlikte belirlenmiş olur.

Grafik 10. Monopolcü Firmanın Dengesi

2.4.1.1. Doğal Tekel Kavramı

Doğal tekellerle ilgili şimdiye dek çeşitli tanımlar yapılmıştır. Örneğin Kahn BREUTIGAM, “belirli endüstrilerin teknolojileri ve hizmetin niteliği öyledir ki, hizmetler tüketiciye en az maliyet veya en fazla net fayda ile ancak bir firma veya belirli sayıda seçilmiş vasıtalarla sağlanır, bu tür endüstriler doğal tekel özelliğine sahiptirler” tanımını yaparken teoride çağdaş görüş¹³⁶ olarak adlandırılan görüşe göre ise “ölçek yada kapsam ekonomisi yerine, bir firmanın üretim maliyetlerinin birden fazla firmanın maliyetleri toplamından daha az olmasının doğal tekelin oluşması için daha uygun bir açıklama olduğu” şeklindedir.

Doğal tekel terimi aslında piyasadaki satıcıların gerçek sayısını değil, talep ile arz teknolojisi arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Eğer piyasadaki teşebbüs sayısı ne olursa olsun iki veya daha fazla değil tek bir firma en düşük maliyetle ilgili piyasadaki tüm talebi karşılayabiliyorsa, o piyasa doğal tekel olarak adlandırılır. Böyle bir piyasada birden fazla teşebbüs mevcutsa, bu teşebbüsler birleşerek tek bir firma haline gelecek yada biri dışındakiler pazar dışına itilecektir. Ancak teşebbüsler arasında anlaşma varsa,

¹³⁶ R. Çakal, “Doğal Tekellerde Özelleştirme ve Regülasyon” DPT Uzmanlık Tezi, Yayın No: 2455, (Ankara, 1996). s.17.

bu teşebbüsler atıl kapasite ile çalışmaya devam edecekler ve kaynak israfına yol açacaklardır. Doğal tekeldeki teşebbüs sayısı ile ilgili bu iki durumdan ilki kısa vadeli rekabete, ikincisi ise kaynakların etkin olarak kullanılamamasına yol açacaktır. Görüleceği gibi rekabet, doğal tekel koşulu için hayati bir düzenleme mekanizması değildir. Bu sebeple doğal tekel niteliğindeki piyasalarda tatmin edici bir performans elde edilebilmesi için; kar, fiyatlandırma yapısı, hizmet kalitesi, hizmetin götürüleceği alanlar ve hatta piyasaya girişle ilgili doğrudan müdahale gerekmektedir.

2.4.2. Doğal Tekellerden Kaynaklanan Aksaklıkların Giderme Aracı Olarak Kamu İşletmeciliği

Ölçek ekonomisi nedeniyle, birçok irili ufaklı teşebbüsün doğalgaz ve petrolün üretimi veya taşınması gibi hassas sektörlerle girişi arzu edilmez. Fakat bu alanlara tek bir teşebbüsün girişine izin verilse de, bu teşebbüsün davranışları rekabetçi sektörlerdeki teşebbüslerin aksine ayrıntılı regülasyona tabi tutulur. Çünkü tekeli teşebbüsün menfaatleri ile toplumun çıkarı ancak bu şekilde uzlaştırılabilir.

Bu şekilde doğal tekeller kaçınılmaz bir gerçek olarak kabul edildikten sonra, bunların yarattığı piyasa aksaklıklarının nasıl giderilebileceği yönünde çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda çalışmamızın şimdiye kadar olan kısmından görüldüğü kadarıyla çalışmamıza örnek teşkil eden ACDPŞ bir kamu işletmeciliği örneğidir. Aşağıda doğal tekellerden kaynaklanan aksaklıkların giderilmesi için bir kamu işletmesi olan ACDPŞ'nin artı ve eksi yönleri ele alınacaktır.

2.4.2.1. Kamu İşletmesi Olarak ACDPŞ

Kamu işletmeciliği, iktisadi mal ve hizmetlerin doğrudan kamu eliyle üretilerek tüketicilere satılmasını içeren ve tüm kaynakları devlet tarafından sağlanan, ticari, endüstriyel ve finansal faaliyetler anlamında kullanılmaktadır.

Kamu işletmeleri; doğrudan bakanlığa bağlı kurumlardan, devletin pasif fakat ağırlıklı ortak olarak bulunduğu sermaye şirketlerine kadar birçok ad ve unvan altında faaliyet göstermektedir¹³⁷.

Örneğimizi oluşturan ACDPŞ'nin 20. asrın ilk çeyreğinden 1992 yılına kadar devlet tekeli olarak faaliyet göstermiştir. 1992 yılından itibaren kısmen özertleştirilerek özel kesimin yeterli sermaye birikimine sahip olmaması, kalkınma için gerekli olan altyapı hizmetlerinin süratli ve güvenilir şekilde sağlanması gerekliliği gibi argümanlar öne sürülerek günümüze kadar hükümetin yönetimine tabi kalmıştır. Ayrıca, özel şirketlerin tek amacının karlarını artırmak olması, bu yönüyle toplumun sadece kendi ortaklarından oluşan kesiminin menfaatini göz etmek durumunda olması ve bazı durumlarda ortakların menfaati ile toplumun genel menfaatinin çatışması durumunda önceliğin toplumsal menfaate verilmesi gerekliliğinin bulunması, ACDPŞ'nin kamu işletmesi olarak kalmasında önemli rol oynamıştır..

Azerbaycan petrol sanayiinin lokomotifi durumunda olan ACDPŞ'nin en önemli avantajlarından biri, herhangi bir finansal açık oluştuğunda bunu kapatmak için belirli oranda fiyat farklılaştırmasına giderek fiyatını marjinal maliyete eşitleyebilmesidir. Böylece etkili bir dağılım yapılmakta ve tekelci karın önüne geçilebilmektedir

Şirket'in en önemli handikabı ise, kar güdüsünün amaçlar arasında ilk sırada bulunmamasıdır. Nitekim Sovyetler Birliği zamanında uygulanmış olan ekonomik sistemin başarısızlığı, şu ana kadar hiç kimsenin gelişmiş ekonomilerde kar güdüsü yerine etkinliği sağlayacak başka bir mekanizmayı keşfedemediğini göstermektedir¹³⁸.

Diğer taraftan ACDPŞ'nin fiyat ve ücret politikaları, kiralama politikaları ve yer seçimi gibi işletme yönetimine ilişkin kritik kararlar konusunda politik baskılara maruz kalmaları, her kamu işletmesi için olası bir durumdur. Çünkü, tüketicilerin uzun dönemde fayda sağlamaları politik süreç açısından vazgeçilmez bir husus değildir. Bu sebeple politikacıların rasyonel regülasyon ve işletmecilik anlayışı sonucu toplumsal refahın uzun dönemde artmasıyla ilgili kaygıları az olabilir. Politik kaygılar nedeniyle ekonomik verimlilik tamamen göz ardı edilebilir. Politik müdahaleler konusunda

¹³⁷ OECD Committee on Competition Law and Policy. *Relationship Between Regulators and Competition Authorities*, Paris, 1999, s. 8.s. 15.

¹³⁸ R. A., Posner, *Natural Monopoly And Its Regulation*, Cato Institute, Washington, 1999, s.107.

yaşanan bir başka çarpıcı örnek Türkiye’de kamu bankalarının görev zararları nedeniyle yaşadıkları sıkıntılardır.

Bunlardan başka, özellikle son yıllarda dünya pazarına açılan Azerbaycan’da hızla gelişen ve gittikçe karmaşıklaşan temel hak ve özgürlükler; iletişim, rekabet ve finans sektörleri gibi alanların önem ve hassasiyeti nedeniyle siyasi iktidarın etkisinden arındırılması ihtiyacını doğurmuş, bu hizmetlerin kamu eliyle yürütülmemesi gerektiği gerçeğini pekiştirmiş ve yaşanan gelişmeler düzenleyici kurumların doğmasına neden olmuştur¹³⁹.

Türkiye’de yukarıda izah edilen yararlarına rağmen, zaman içinde KİT’lerin başarısız oldukları görülmüş ve 1980 sonrasında, önce rekabetçi piyasalarda faaliyet gösteren KİT’lerin, 1990’lı yıllardan itibaren ise doğal tekeller piyasalarında faaliyet gösteren KİT’lerin özelleştirilmesine başlanmıştır.

Kamu tekeli yöntemi ABD’de de pek uygulanmamıştır. Tek istisna posta hizmetleri ile birkaç elektrik üretim tesisidir¹⁴⁰. Bundan yola çıkarak her ne kadar kamu işletmeciliğinin yararları yadsınamayacak derecede önemli olsa da dünyada örnekleri incelendiğinde uzun dönemli kamu işletmeciliği faaliyeti çok fazla olumlu sonuç doğurmamaktadır. Bu alandaki başarılı örneklerin kısa süreli kamu işletmeciliği tecrübesi sonrasında genelde özelleştirmeye yöneldiğini görmekteyiz.

2.5. ACDPŞ’nin Özelleştirilmesi ve Olası Sonuçları

Son yıllarda birçok ülke, vatandaşlarının hayat standardını artırmak ve daha yüksek büyüme hızlarına ulaşmak için kamu mülkiyetindeki teşebbüsleri özelleştirmeye başlamıştır. Özelleştirme, toplumda devletin rolünü azaltmada önemli bir yapı taşı oluşturmakta; malların ve hizmetlerin doğrudan doğruya devlet tarafından sağlanmasından uzaklaşarak bu işlevin gönüllü kuruluşlar (NGOs) ve özel örgütlerce üstlenilme süreci olduğu görülmektedir. Bu değişim David OSBORNE ve Ted GAEBLER tarafından *“kürekleri çekmeyen ama rotayı belirleyen bir devlet olma”* olarak, güzel bir biçimde betimlenmiştir¹⁴¹. Devlet ile ekonominin ayrılığını savunan ve Thatcher’cı düşünce üzerinde etkin olan Milton FRIEDMAN, pazar ve siyasal kurumlar

¹³⁹ A., Ulusoy, *Bağımsız İdari Kurumlar*. (Ankara, 1999), s.14.

¹⁴⁰ W.K., Viscusi, J.M., Vernon ve J.E., Harrington, *Economics of Regulation and Antitrust*, MIT Press, 1995 s. 72.

¹⁴¹ K., Syrett, *İngiltere’de Özelleştirme: Siyasal ve Hukuksal Temelleri*. (12 Mayıs 2000 tarihinde A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesinde yapılan aynı adlı seminer , s.1.)

arasındaki farkı şöyle dile getirmiştir: “Birincisinde seçim yapmakta özgürsünüz. Cebinizden cüzdanınızı alarak satın almak istemeyeceğiniz bir şey için ödeme yapacak ya da yapmak istemeyeceğiniz şeyi yaptıracak bir polis gücü yoktur.” Pazar, bireylere en geniş seçim yapma olanağını sunduğu ve onların tercihlerine yanıt verdiğinden, ekonomik ve siyasal özgürlük iç içe geçmiştir. Çünkü asıl güç sahibi tüketicidir.

Yukarıdaki örnekleri Azerbaycan’nın petrol endüstrisi konusundaki hassasiyetini ön planda tutarak incelediğimiz zaman petrol sanayinin en önemli aktörü olan ACDPŞ’nin özelleştirilme ihtimalinin gerçekçi olduğunu söyleyebiliriz¹⁴². Bu bağlamda öncelikle özelleştirmenin tanımını yaparak gerekçelerine kısaca değineceğiz. Daha sonra ACDPŞ’nin özelleştirilmesinin Azerbaycan ekonomisine olası yararlarını ve zararlarını ortaya koymaya çalışacağız.

2.5.1. Özelleştirmenin Tanımı Ve Rekabet Düzenleyici Etkisi

Geniş anlamıyla devletin mal ve hizmetlerin üretiminden çekilmesi olan “*özelleştirme*” kavramı, dar anlamda herhangi bir şeyi özel kesime vermek anlamına gelir. Bir başka özelleştirme tanımı ise, özelleştirmenin kamu kesimi performansını artırmaya yönelik her türlü faaliyet olduğunu belirtmektedir.

Hukuksal açıdan; özelleştirme, ticaret kanunlarına tabi bir şirket oluşturularak bu şirketi kontrol eden hisselerin özel veya tüzel kişilere satışdır¹⁴³. Özelleştirme işleminin görünürdeki amacı pazar güçlerinin rolünü artırarak sektörün performansını geliştirmektir. Fakat bu amaç dışında, pazara girişi kolaylaştırmak, rekabeti teşvik etmek ve ortak girişimlerin önünü açmak gibi amaçlar da sıralanabilir.

Çoğu ülkede kamu işletmeleri yasal olarak kurulan kamu kurumları olarak çalışır ve gündelik işlere ilişkin olarak yapılan kamu denetiminden uzaklığına göre faaliyetlerini sürdürürler. Yine de siyasi kanadın, işletmelerin yönetimine etkide bulunmasına olanak tanıyacak pek çok düzenek vardır. Bunlar arasında; yönetim kurullarına üyeler atamak, izlenecek politikaya yönelik yönergeler yayınlamak ve daha çok da planları onaylamak, özellikle de fiyatları belirlemek sayılabilir.

¹⁴² Yeni Musavat Gazetesi 22.06.2004

¹⁴³ M., Beesley ve S., Littlechild, *Privatization: Principles, Problems, and Priorities. Privatization & Economic Performance*, Londra, 1992, s.15, (Çeviren Şahin Adıyok, Ankara, 08.02. 2002).

Yönetime siyasal amaçlarla sık müdahalede bulunulmasının sonuçlarından biri, ticari hedeflere aykırı olarak, işletmelerin o ülke mallarını almaya zorlanması yada fiyat ve ücret düzeylerinin denetim altında tutulmasıdır. Bu durum, üretilen ve tüketiciye sunulan mal ve hizmetlerin kalitesinde de hissedilir. Çünkü, etkinliği ve verimliliği artırma yönünde bir baskı olmadığında, hizmetlerin kalitesini artırmaya yönelik bir motivasyon da oluşmaz

Ancak, üretimde mülkiyetin kamudan özel sektöre geçiş süreci, piyasa aksaklığının söz konusu olduğu sektörlerde düzenleme işlevinin de yeniden yapılandırılmasını gerektirmiştir. Devletin bürokratik yapısı içinde üretim ile birlikte dağınık bir şekilde bulunan düzenleyici kural ve kurumların ayrı olarak ele alınmaları ve belirli derecede bağımsızlığa kavuşturulmaları önem kazanmıştır. Bu sebeple düzenleyici kural ve kurumların tam olarak anlaşılabilmesi için çağdaş anlamıyla düzenleyici kurum ve kurallara ihtiyaç duyulmasını gerektiren özelleştirmenin, öncelikle iyi tahlil edilmesi gerekmektedir. Bir başka ifade ile modern anlamıyla düzenleyici kurum ve kurallara geçişin ön şartını, özelleştirmenin büyük oranda gerçekleştirilmesi oluşturmaktadır. Çünkü regülasyon, kamu tekellerinden rekabetçi pazarlara geçişin, önemli sosyal değerler korunarak başarıyla gerçekleştirilmesinde kullanılacak en etkin mekanizmadır.

Nitekim OECD ekonomilerinde, birçok önemli sektörün devlet mülkiyetinde olmayan bölümleri, doğal tekel yada sosyal ve stratejik öneme sahip olmaları sebebiyle, asgari düzeyde ağır regülasyon kurallarına tabidirler¹⁴⁴.

Ele alınan piyasaya özel sektörün katılımının ekonomik verimliliği artırması beklenmekle birlikte, rekabetin teknolojik ve diğer nedenlerle tam olarak gerçekleşemeyeceği durumlarda, kontrolü oldukça zor olan kar güdüsünün toplam ekonomik refahı azaltıcı, daha iktisadi bir tanımla, üretici rantını gereğinden fazla artırıcı sonuçlar doğurması kuvvetle muhtemeldir. Bu nedenlerle özel sektör katılımının çoğaldığı fakat tam rekabete henüz ulaşamadığı durumlarda, daha önce de değinilen piyasa aksaklıklarını giderici kamusal müdahalelerde bulunulması önem kazanmaktadır. Bu müdahaleleri yapacak düzenleyici kurumlara İngiltere’de yaygın olarak “*Bekçi köpeği*” denmektedir¹⁴⁵.

¹⁴⁴ OECD, a.g.e., s. 9.

¹⁴⁵ K., Syrett, a.g.e., s.2.

Öte yandan *Chicago Okulu*'nun hakim düşüncesine göre, ticari faaliyette bulunan devlet kurumları ile iktisadi teşebbüslere, birbirleriyle çelişen birçok görev verilmekte ve sonucunda bunların verimli çalışma olanağı kalmamaktadır. Bundan başka, geçmişte devlet müdahalesini gerekli kılan piyasa aksaklığının maliyetinin, bu aksaklığı düzeltmek için devreye sokulacak regülasyonların maliyetlerinden fazla olması gerekir¹⁴⁶. Bu sebeple, özelleştirme ile beraber acilen verilmesi gereken karar o sektörün regüle edilip edilmeyeceğine ilişkin olacaktır. Çünkü özelleştirme öncesi yapılacaklar regülasyon ile ileride yaşanabilecek sorunlara engel olunabilecek ve daha etkin çıktıların elde edilmesi sağlanabilecektir¹⁴⁷.

2.5.2. Özelleştirmenin Gerekçeleri

Özelleştirmenin gerekçelerini ideolojik, ekonomik ve siyasal gerekçeler olarak üçe ayırabiliriz.

İdeolojik gerekçe, siyasi bağımsızlığın özel mülkiyete dayalı olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü devletin ekonomiye müdahalesinin asgariye indirilmesi ve böylece devletin küçülmesi ile dolaylı olarak kişilerin özgürlüklerine yönelik devlet müdahaleleri de azalacaktır¹⁴⁸.

Ekonomik gerekçeler, kamu işletmelerinin uzun dönemde verimli ve karlı olabilmeleri için pazar disiplinine sahip olmaları gerektiği düşüncesine dayanır. Bunun, işletmelerin ticari koşullar altındaki sermaye pazarlarından kaynak elde ederek, kamu yönetimine dayalı ödeneklerin getirdiği sınırlamalardan kurtulup devletin doğrudan doğruya denetiminden çıkmaları sonucunda gerçekleşeceğine inanılır. Ayrıca, politikacılardan gelmekte olan siyasi baskılara bağlı olarak değil, işletmelerin kar oranlarını göz önünde bulundurarak özgürce karar alabileceklerdir. Buna ek olarak, merkezi yönetimin bürokratik denetiminden kurtulma, pazardaki değişikliklere hızlı ve esnek bir biçimde uyum sağlamaya da olanak tanıyacaktır¹⁴⁹.

Özelleştirmenin önünü açan bir diğer olgu ise işsizlikle ilgilidir. Kamu işletmeciliğinin bazı durumlarda dolaylı da olsa önemli bir amacı, istihdam yaratarak işsizliğe çözüm bulmaktır. Ancak, özellikle politik baskılarla gereğinden fazla personel alımı sonucu

¹⁴⁶ M., Kerf, ve D., Geradin, a.g.e., s.38.

¹⁴⁷ J.L., Guasch ve P., Spiller, a.g.e., s. 181.

¹⁴⁸ M., Beesley, ve S., Littlechild, a.g.e., s.16.

¹⁴⁹ K., Syrett, a.g.e., s.3.

kamu işletmeciliği gizli bir işsizlik sigortası halini alabilir. Bunun gibi kamu teşebbüsleriyle ilgili işçi sendikaları ile yapılan pazarlıklarda her zaman politik kaygılar etkin olabilir. Buna ek olarak, sendikaların verimlilik artışı sağlanmaksızın işçi alımı ve ücret artışı baskıları kamu işletmeleri personel giderlerini¹⁵⁰ önemli ölçüde artırabilir ve gerekli yatırımın da yapılamaması sonucu zarar edilir hale gelinebilir. Örneğin, 1979 yılından özelleştirmelerin tamamlandığı 1988 yılına dek sadece British Coal, British Steel ve British Rail'den aşırı istihdam nedeniyle 341.000 işçi çıkarılmıştır (1979 yılında mevcut işçi sayısının %53'ü¹⁵¹).

Bu bağlamda daha önceki bölümlerde değindiğimiz (bkz s.83) Azerbaycan'daki mevcut sosyal ve ekonomik yapı göz önüne alındığında gelecekteki olası ve diğer ülkeler tarafından tecrübe edilmiş olumsuz etkilerin ortaya çıkmaması için ACDPŞ'nin özelleştirilmesi konusunda tüm ekonomik koşulların olduğu söylenebilir. Bu açıklamalardan yola çıkarak aşağıda ACDPŞ'nin özelleştirilmesinin olası yararları ve sakıncaları incelenmiştir.

2.5.3. Özelleştirmenin Petrol Şirketlerinin Performansı Üzerindeki Etkisi ve Ölçülmesi

Özelleştirmenin petrol şirketlerinin performansına etkisini belirlemek için 1999 yılında Dünya Bankası tarafından yapılan bir çalışmada 61 kamu teşebbüsünün işletim ve mali performansları incelenmiştir. Bu çalışmada benimsene metodoloji şirket performansının iki ayrı senaryoya göre hesaplanmasıdır. Birinci senaryo, gerçek senaryo olarak adlandırılmaktadır ve teşebbüsün özelleştirme öncesi ve sonrası gerçek performansının izlenmesidir. İkinci senaryo ise, gerçek karşıtı olarak adlandırılmaktadır.ve şirketin özelleştirildiği düşünüldüğünde performansının hesaplanmasıdır. Sonra iki durum arasında performans farklılıkları hesaplanır ve özelleştirme sürecinde ekonomiyi etkileyen önemli unsurlar üzerine dağıtılır. Bu çalışmadan yola çıkan Dmitri Eduardoviç Grişankov'un ,”Impact of Privatization On Oil Company Performans: An Empirical Analysis” (2001) isimli çalışması aşağıda yer almaktadır. Bu çalışmada en önemli üç petrol şirketi dahil en büyük on petrol şirketin özelleştirme süreçlerini incelenmiş ve özelleştirmenin petrol şirketlerinin performansına etkileri incelenmiştir.

¹⁵⁰ Türk telekomünikasyon A.Ş.'nin 1999 yılı için personel giderlerinin tüm giderlere oranı % 40 civarındadır.

¹⁵¹ OECD, a.g.e., s. 19.

Petrol endüstrisi kısa zaman aralığında hızlı teknolojik ve biçimsel değişikliklere maruz kalmıştır. Kapasitenin artmasının, hammadde verimi sağlanmasının, ürün kalitesine büyük etkileri olmuştur. Diğer bir açıdan ise yeniden yapılanma, ticarileştirme, özelleştirme ve şirket evlilikleri endüstriyi yeniden şekillendirmiş ve petrol endüstrisinin satıcı pazardan alıcı pazarına dönüşmesine neden olmuştur.

Bütün bu yapı değişikliklerinin içinde özelleştirme birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde geniş bir şekilde benimsenmiş ve uygulanmıştır. Özelleştirmenin amaçları ülkeden ülkeye değişiklik göstermesine rağmen, hemen bütün özelleştirme süreçleri verimliliği artırmayı, hizmet kalitesini geliştirmeyi ve devlet etkisinin azaltılmasını hedeflemiştir. Bu araştırmada bir takım sorulara cevap aranmıştır: petrol şirketi özelleştirmesi gerçekten bu amaçları gerçekleştirebilmiş midir? Eğer gerçekleştirildiyse, bu amaçlara hangi boyutta ulaşabilmiştir? Başarı yada başarısızlığın arkasındaki temel faktörler nelerdir? Kendi ulusal petrol şirketlerini özelleştirmek isteyen ülkeler bunlardan nasıl bir ders çıkarabilir?

Özelleştirmenin petrol şirketlerinin performanslarının üzerindeki etkilerinin ölçümünde kullanılan veri ve metodlar aşağıdadır:

Özelleştirmenin firmanın performansı üzerindeki etkilerinin detaylı ve kesin bir şekilde sonuçlandırılması önemli bir iştir, çünkü bu olay özelleştirme sonrası şirket performansının hayali bir durumla karşılaştırılmasıdır, yani özelleştirme gerçekleşmediği takdirde şirket performansının ne olacağı ile karşılaştırılmasıdır. Bu ikilemi çözmenin tek yolu şirket özelleştirilmeden önce özelleştirilmesi durumundaki performansının (yani; performansı etkileyecek bütün değişkenlerin dahil edilmesi) tahmini olan gerçek karşıtı durumla özelleştirme sonrası gerçek durumun karşılaştırılmasıdır. İki durumdaki değişim özelleştirmenin performans üzerindeki sağladığı değişimleri vermektedir. Bunun yapılabilmesi için, performans ve anahtar değişken veriler arasındaki bağıntıyı yakalayan bir model geliştirilmeli ve onaylanmalıdır. Bu model için ise elde edilmesi zor olan yada bulunmayan çok büyük sayıda veri gereklidir.

Alternatif olarak, daha fazla sayıda özelleşmiş şirketi hesaba katan ve özelleşme öncesi ve sonrası durumlara uygun bir istatistiksel test uygulayan daha iyi bir yaklaşım benimsenebilir. Bu çalışmada benimsenen metodoloji de bu yaklaşımdır.

Özelleştirilen petrol şirketlerinin içinden on tanesi seçilmiştir. Bu petrol şirketleri ve özelleştirilme tarihleri Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 13. Seçilen Petrol Şirketleri ve Özelleştirme Tarihleri

Petrol Şirketi	Özelleştirme Tarihi	Petrol Şirketi	Özelleştirme Tarihi
British Petroleum	Ekim 1979	ENİ	Eylül 1989
İtochu	Ocak 1987	Total	Ekim 1985
Royal Dutch	Şubat 1981	SibNeft	Ekim 1998
ELF	Şubat 1987	Statoil	Kasım 1994
TyumenOil	Nisan 1996	Yukos	Mart 1995

Kaynak: Grişankov, Dmitri Eduardoviç, "Impact of Privatization On Oil Company Performance: An Empirical Analysis" Nisan 2001 s. 58

Aşağıdaki değişkenler 10 petrol şirketinin her biri için birincil veriler olarak belirtilmiştir. Bu değişkenler şunlardır:

- Satışlar
- Net kar
- Toplam varlıklar
- Çalışan sayısı
- Sermaye giderleri
- Hisse başına düşen kar

Karlılık, verimlilik, sermaye yatırımları ve ödemeler yerine kullanılan sekiz performans oranı yukarıdaki altı değişken kullanılarak hesaplanmaktadır. (Tablo 12)

Tablo 14. Karlılık, Verimlilik, Sermaye Yatırımları ve Ödemeler Yerine Kullanılan Oranlar

Parametre	Oran
Karlılık	Satışların dönüşü = $\text{Net gelir} / \text{Satışlar} \times 100$ Varlığın dönüşü = $\text{Net gelir} / \text{Varlıklar} \times 100$
Verimlilik	Satış verimi = $\text{Satışlar} / \text{Çalışan sayısı} \times 100$ Gelir verimi = $\text{Net gelir} / \text{Çalışan sayısı} \times 100$
Sermaye Ödemeler	Satışlara ait sermaye giderleri = $\text{Sermaye yatırımları} / \text{Satışlar} \times 100$ Varlıklara ait sermaye giderleri = $\text{Sermaye yatırımları} / \text{Varlıklar} \times 100$ Satışa düşen kar payı = $\text{Kar payı} / \text{Satışlar} \times 100$ Kar payı ödemeleri = $\text{Kar payı} / \text{Net gelir} \times 100$

Kaynak: Grişankov D.E a.g.e., s.58.

Wilcoxon Signed Rank Test'i (WSRT) olarak bilinen parametrik olmayan istatistiksel test, özelleştirmenin, altı birincil değişkenin büyüme oranlarına ve Tablo

5'de belirtilen performans oranlarına önemli istatistiksel etkileri olup olmadığı test etmek için kullanılır.

Buradaki durum için uygun olan WSRT, özelleştirme öncesi ve sonrası performans incelemelerinin aynı olasılık dağılım fonksiyonuna sahip olan popülasyonlardan gelen sıfır hipotezini test eder. WSRT yardımıyla p-değerleri elde edilir, bu da sıfır hipotezi reddedilerek elde edilen (yani; özelleştirmenin hiçbir etkisi olmadığı sonucunun çıkarılması) hata yapma olasılığına eşittir..

Altı ana değişkene ve sekiz performans oranına uygulanmış olan WSRT sonuçları aşağıda sunulmuş ve tartışılmıştır.

Birincil Değişkenlerin Test Sonuçları

Tablo 13 ve 14'de ise bu değişkenler için WSRT sonuçları ve değişkenlerin büyüme oranları verilmiştir. Özelleştirmenin bu değerlere etkileri ise aşağıda tartışılmıştır.

Tablo 15. Örnek Petrol Şirketlerinin Özelleştirme Öncesi ve Sonrasındaki Değişkenlerinin Ortalamaları ve Medyan Değerleri, Bu Değerlerdeki Değişimler ve Değişkenlerin Medyanındaki Farklılıklar İçin WSRT İstatistik Değerleri (P-Değerleri)

Değişken	Önceki Ortalama (Medyan)	Sonraki Ortalama (Medyan)	Ortalama Değişimi (Sonra -Önce) (Medyan)	Medyandaki Değişim İçin p-değerleri	Beklendiği Gibi Değişim Gösteren Firmaların Yüzdesi
Satışlar	84.84 (87.24)	127.01 (128.41)	42.17 (42.17)	0.003	100%
Net Gelir	85.25 (90.72)	118.38 (107.24)	33.13 (16.49)	0.761	55%
Toplam Varlıklar	75.42 (74.25)	136.37 (133.23)	60.95 (58.98)	0.005	100%
İstihdam	92.05 (93.29)	110.99 (108.11)	18.94 (14.82)	0.003	100%
Sermaye Harcamaları	90.96 (69.32)	140.63 (118.25)	49.67 (48.93)	0.029	89%
Kar payı	81.44 (75.78)	129.40 (117.52)	47.96 (41.74)	0.136	57%

Kaynak: Grişankov D.E a.g.e., s.58.

Tablo 16. Örnek Petrol Şirketlerinin Özelleştirme Öncesi ve Sonrasındaki Değişkenlerinin Ortalama Yıllık Büyüme Oranları ve Bu Oranlardaki Farklılıklar İçin WSRT İstatistik Değerleri (P-Değerleri)

Değişken	Özelleştirme Öncesi Yıllık Büyüme Oranı	Özelleştirme Sonrası Yıllık Büyüme Oranı	Ortalama Değişim (Sonra-Önce)	Ortalamadaki Değişim için p-Değerleri	Beklendiği Gibi Değişim Gösteren Şirketlerin Yüzdesi
Satışlar	7.48	11.06	3.58	0.026	70%
Net Gelir	7.42	-5.72	-13.14	0.846	55%
Toplam Varlıklar	8.36	13.45	5.09	0.205	75%
İstihdam	3.93	4.63	0.07	0.305	63%
Sermaye Harcamal.	-8.09	7.95	16.04	0.203	83%
Kar Payı	4.19	10.46	6.27	0.277	67%

Kaynak: Grişankov D.E a.g.e., s.

Satışlar

Özelleştirme sonrası örnekteki bütün petrol şirketlerinin satışları belirgin bir şekilde yükselme göstermiştir. Örneğimizdeki özelleştirme öncesi ortalama (medyan) 84.84 (87.24) olan değeri özelleştirme sonrası 127.01 (128.41)'e yükselmiştir. Ayrıca, satışlardaki yıllık büyüme de %7.48'den % 11.06'ya yükselmiştir. P-değerlerinin sırasıyla 0.003 ve 0.026 çıkması ortalama satışlar ve büyüme oranları için istatistiksel olarak önemli bir yükseliştir. Böylece, petrol şirketlerinin özelleştirme sonrası satışlarının arttığını görmekteyiz.

Net Gelir

Petrol şirketlerinin net gelirlerinin özelleştirme öncesi ortalama (medyan) 85.25 (90.75) olan değerinin özelleştirme sonrası 118.38 (107.24) değerine yükseleceği düşünülmektedir. Yine de örneğimizdeki on petrol şirketinden beşinin ortalama net gelirinde yükseliş olmuştur fakat bu yükseliş istatistiksel olarak önemli bir yükseliş değildir. Bunun nedeni ise, yeni özelleşen firmalarda duran varlıkları büyütme ya da geliştirmek için yapılan sermaye harcamaları artmakta olması ve finansal ve idari olarak yeniden yapılanmaya gitmenin kısa vadede net gelire negatif olarak yansımalarıdır.

Toplam Varlık

Örneğimizdeki petrol şirketlerinin özelleştirme öncesi ortalama (medyan) 75.45 (74.25) olan toplam varlık değeri özelleştirme sonrası 136.37 (133.23)'e

yükselmiştir, toplam varlığın medyanındaki yükseliş istatistiksel olarak önemli bir yükseliştir; ($p = 0.05$) ve bu yükseliş örnekteki tüm petrol şirketlerinde gözlenmiştir. Ayrıca, toplam varlıktaki ortalama yıllık büyüme de özelleştirme sonrası 8.36'dan 13.45'e yükselmiştir. Bu sonuçlar, yeni özelleştirilen şirketin önceden devlet tarafından yönetildiği için varlıklarının zayıfladığını ve bu nedenle yeni varlıklar edinmek için harcamalar yapıldığı görüşünü desteklemektedir.

İstihdam

Örnek olarak alınan petrol şirketlerindeki özelleştirme öncesi ortalama (medyan) 92.05 (93.29) olan çalışan sayısı özelleştirme sonrası bir parça yükselerek 110.99 (108.11) değerine ulaşmıştır, medyadaki yükseliş istatistiksel olarak önemli bir yükseliştir ($p=0.003$) ve bütün petrol şirketlerinde ortalama çalışan sayısı beklenildiği gibi yükselmiştir. Bu sonuç sezgisel olarak ters bir durumdur, çünkü yeni özelleştirilen firmada yönetimin verimliliği ve kazancı artırmak için iş gücünde azaltmaya gitmesi genel olarak beklenen bir olaydır. Bunun nedeni, daha iyi pazarlama ve yönetimden dolayı satışlardaki artışın, gelişim ve modernizasyondan dolayı toplam varlıklardaki artışın ek istihdama gereksinim duymasıdır.

Sermaye Harcamaları

Örnek olarak Norveç petrol şirketlerindeki (Statoil) özelleştirme öncesi ortalama (medyan) 90.96 (69.32) olan sermaye harcamaları özelleştirme sonrası 140.63 (118.25)'e yükselmiştir, medyadaki bu yükseliş istatistiksel olarak önemli bir yükseliştir ($p = 0.029$), ve ortalama sermaye harcamalarındaki söz konusu petrol şirketlerinin biri hariç hepsinde görülmüştür. Bu sonuç yeni özelleştirilen şirket yönetiminin, şirket varlıklarının ve kurumlarının modernizasyonu ve gelişimi için yeni sermaye aktarımına gittiklerini göstermektedir.

Kar Payı

Örnek olarak alınan petrol şirketlerindeki özelleştirme öncesi ortalama (medyan) 81.44 (75.78) olan kar payı özelleştirme sonrası 129.40 (117.52)'e yükselmiştir, kar payındaki medyan olarak yükseliş istatistiksel olarak çok önemli bir yükseliş değildir ($p=0.136$), ve kar payı dağıtımında petrol şirketlerinin sadece yarısında özelleştirme öncesine göre bir gelişme görülmüştür. Bu araştırmalar özelleştirme öncesi yapılan araştırmalara uygundur, çünkü özelleştirme sonrası kısa vadede

net gelir düşmektedir. Diğer taraftan ise, özelleştirme öncesi 4.19 olan kar payının yıllık büyüme oranı özelleştirme sonrası 10.46'ya yükselmiştir.

Performans Oranları Test Sonuçları

Tablo 13'de Özelleştirme öncesi ve sonrasındaki performans oranları için WSRT sonuçları verilmiştir. Özelleştirmenin her bir değişken üzerindeki etkisi ise aşağıda tartışılmıştır.

Tablo 17. Örnek Petrol Şirketlerinin Özelleştirme Öncesi ve Sonrasındaki Değişkenlerinin Ortalamaları ve Medyan Değerleri, Bu Ortalama ve Meydanlardaki Değişimler (Sonra-Önce), Değişkenlerin Meydanındaki Farklılıklar İçin WSRT İstatistik Değerleri (P-Değerleri) ve Umulduğu Gibi Değişim Gösteren Petrol Şirketlerinin Oranı

Değişken	Önceki Ortalama Medyan	Sonraki Ortalama Medyan	Ortalama Değişimi (Sonra-Önce) (Medyan)	Medyandaki Değişim İçin p-değerleri*	Beklendiği Gibi Değişen Şirketlerin Yüzdesi
Kazanç					
Satışların Dönüşü	102.53 (97.28)	90.29 (87.25)	-12.24 (-10.03)	0.904	44%
Varlığın Dönüşü	119.03 (117.47)	99.62 (76.44)	-19.41 (-41.03)	0.883	38%
Verimlilik					
Satış Verimliliği	95.87 (96.53)	114.05 (112.99)	18.18 (16.46)	0.051	80%
Gelir Verimliliği	93.98 (97.46)	109.29 (92.57)	15.31 (-4.89)	0.797	67%
Sermaye Birikimleri					
Satışlar İçin Sermaye Harcamaları	97.03 (79.97)	116.48 (99.06)	19.45 (19.09)	0.172	56%
Varlıklar İçin Sermaye Harcamaları	109.36 (80,13)	101.61 (87,10)	-7.75 6,97	0.406	22%
Ödemeler					
Satışa Düşen Kar Payı	95.05 (91.14)	98.01 (94.55)	2.96 (3.41)	0.363	33%
Gelire Düşen Kar Payı	68.90 (92.39)	96.10 (58.45)	27.20 (-33.94)	0.583	44%

* P-değerleri, Özelleştirme öncesi ve sonrasında oran medyanlarında gözlemlenen değişimlerin istatistiksel olarak önemli olup olmadığını belirtmektedir. Örnek olarak, satış verimliliğindeki 0.051'lik p-değeri özelleştirmenin satış verimliliğine pozitif bir etkisi olmadığını göstermektedir;

Kaynak: Grişankov D.E a.g.e., s.61

Kazanç

Her iki kazanç oranında da, yani hem satışların dönüşünde ve hem de varlığın dönüşünde, özelleştirme sonrası bir azalma görülmüştür. Bu özelleştirme öncesine oranla satışların ve toplam varlığın net kazançtaki getirilerinin azalmasından ileri gelmektedir. Buna rağmen, örnek olarak Rus petrol şirketlerinin yarısının kazancında özelleştirme öncesine göre gelişme görülmüştür. Bu sonuçtan da anlaşılacağı gibi, yeni özelleştirilmiş petrol şirketleri özelleştirme sonrası kısa vadede teknolojinin gelişimi ve modernizasyonu için ve ayrıca idari ve finansal açıdan yeniden yapılanma için yüklü miktarda harcamalar yapmaktadırlar.

Verimlilik

Özelleştirme sonrası ortalama işçi sayısı artmasına rağmen, önceden de belirtildiği gibi, satışlardaki ve gelirdeki verimlilikte iyi gelişmeler görülmüştür, bu da göstermektedir ki özelleştirme öncesine göre net gelirdeki ortalama artış işçi sayısındaki ortalama artışı geçmiştir. Tamı olarak belirtilmek islenirse, satış verimliliğindeki artış istatistiksel olarak önemlidir ($p = 0.051$) ve bu olay örnek olarak alınan şirketlerin hemen hepsinde görülmüştür. Diğer bir taraftan gelir verimliliğindeki kazanç ise, istatistiksel olarak önemli değildir. ($p = 0.797$). Böylece, özelleştirmenin verimliliğin artmasında pozitif bir etkisi olduğu söylenebilir.

Sermaye Harcamaları

Yukarıda da belirtildiği gibi özelleştirme sonrası satışlarda kayda değer bir artış olmasına rağmen, Satışlardaki sermaye harcamalarında belirgin bir yükseliş olmuştur, buda şunu göstermektedir; özelleştirme sonrası şirket varlıklarının ve kurumlarının modernizasyonu ve gelişimi için harcamalar artmaktadır. Bununla birlikte, özelleştirme sonrası toplam varlık oranındaki ortalama (medyan) sermaye harcamalarında azalma (artma) olmasına rağmen, özelleştirmenin toplam varlık oranındaki sermaye harcamalarına etkisi olduğunu söylemeye yeterli değildir.

Ödemeler

Özelleştirme sonrası satışlardaki kar payında küçük bir artış gözlenmiştir. Ama bu yükseliş istatistiksel olarak önemli bir yükseliş değildir ve ayrıca sadece örnek olarak Rus petrol şirketlerinin sadece bir kaçında gözlemlenmiştir. Böylece, özelleştirme sonrasındaki birkaç yılda kar payında yüksek kazanç elde etme şansı o kadar fazla değildir, ama satışlardaki ve verimlilikteki momentum yakalandığı takdirde orta ve uzun vadede kar payı ödemelerinde artış beklenmelidir.

Özet

Bu analizde özelleştirmenin petrol şirketleri performansı üzerindeki etkisi 10 ayrı şirket üzerinde incelenmiştir. Bu analize göre; spesifik olarak özelleştirmeden sonra satışların hızla arttığı; net gelir, toplam varlıklar, sermaye harcamaları ve kar payında ise ılımlı bir artış olduğu görülmüştür. Ayrıca verimlilik ve gelir de özelleştirmeden sonra gelişme göstermiştir. Buna rağmen sermaye yatırım harcamaları ile finanssal ve idari açıdan girilen yeniden yapılanmanın maliyetlerindeki artışlardan dolayı özelleştirmeden sonra karlılıkta, az da olsa bir düşüş görülmüştür.

Bazı karar alıcıların korkularına tezat olarak bulgular, özelleştirmeden sonra çalışan sayısında bir artış olduğunu göstermiştir. Bulgular, devlet sahipliğindeki petrol işletmelerinin bu sayılanlardan faydalanması için özelleştirilmesini destekler yöndedir ancak özelleştirilmesi düşünülen bir petrol şirketinin belli durumları iyice gözden geçirilmelidir.

Son 20 yılda özelleştirilmiş on petrol şirketindeki deneysel analizler özelleştirmenin şirket performansına pozitif bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bunların içindeki en ilginç gelişme özelleştirme sonrası çalışan sayısındaki artış ve kazançtaki sınırlı da olsa yükseliştir. Bununla birlikte, alınan örnek sayısı sınırlı olduğu için özelleştirilen petrol şirketlerinin tümüne elde edilen sonuçları genelleştirirken dikkatli olmamız gerekmektedir.

2.5.4. Olası Özelleştirmenin ACDPŞ'nin Performansına Etkileri

Özelleştirmenin şirketin performansı üzerindeki olası etkilerini ölçmek için öncelikle önceki bölümde söz ettiğimiz altı ana değişkenin ACDPŞ'ndeki bugünkü değerlerini ortaya koyacağız. Daha sonra bir karşılaştırma olarak hükümetin tahmin ettiği beklenen değerleri ve bu değerlerin değişim oranlarını incelenecektir. Daha sonra özelleşen petrol şirketleri üzerinde yapılan WSRT sonucunda ortaya çıkan büyüme oranlarıyla hükümetin tahmin ettiği oranlar karşılaştırılarak başta ele aldığımız altı ana değişken üzerinde tartışılacaktır.

Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin üretim açısından bakıldığında zaman, 1997'li yılına kadar devam eden düşüş, sonrasında yerini günümüze kadar süren ve devam edeceği tahmin edilen bir yükselişe bırakmıştır¹⁵². Aşağıda ACDPŞ'nin son üç yıl için üretim, satış, toplam varlıklar, sermaye harcamalı, istihdam, kar payı değerleri verilmiştir.

Tablo 18. ACDPŞ'nin Baz Alınan Altı Ana Değişkenin Yıllık Değerleri

Yıllar*	Üretim Miktarı (Bin Ton)	Satışlar (BinTon)	Net Gelir (mln \$)	Toplam Varlıklar (mln \$)	İstihdam (Kişi)	Sermaye Harcamaları (mln \$)	Kar Payı (mln \$)
2002	8511,6	7630,7	1375,2	2846,6	66932	91,7	412,6
2003	9142,5	8574,5	1311,6	2618,9	67126	98,4	398,2
2004	9213,1	8920,9	1402,3	3114,2	69421	106,1	414,7

* Tablodaki verilerin üç yıllık alınmasının sebebi, hükümetin ileriye dönük tahminlerinin üç yıllık olmasıdır.

Kaynak: ACDPŞ Raporları "İllic Hesabat" 2004 s. 3-4

Devlet İstatistik İdaresinin yayımlamış olduğu bu değerlerin büyüme oranlarına geçmeden önce ACDPŞ'nin yayımladığı üç yıllık tahmin raporunda, önceki tabloda da baz aldığımız değişkenler aşağıdaki değerlere sahiptir.

¹⁵² Devlet İstatistik İdaresi Azerbaycan'da Neft Hasılatı. Yıllık Rapor, 2004 s. 14

Tablo 19. ACDPŞ'nin Baz Alınan Altı Ana Değişkenin 2005-07 Tahmin Değerleri

Yıllar	Üretim Miktarı (Bin Ton)	Satışlar (BinTon)	Net Gelir (mln \$)	Toplam Varlıklar (mln \$)	İstihdam (Kişi)	Sermaye Harcamaları (mln \$)	Kar Payı (mln \$)
2005	9511,6	9630,7	1486,3	2846,6	67043	130	423,7
2006	9346,3	9541,5	1492,6	2618,9	68237	127	409,2
2007	9615,2	9239,9	1472,3	3114,2	69532	123,5	425,8

Kaynak: ACDPŞ Raporları "İllik Hesabat" 2004 s. 15-16

Özelleşmenin gerçekleşmediği durumda hükümetin tahmin ettiği net değerler yukarıdaki tabloda yer almaktadır. Aşağıda bir karşılaştırma olarak WRST yöntemiyle tahmin edilen büyüme oranları baz alınarak özelleşmenin gerçekleşmesi durumunda altı ana değişkenimizin net değerleri hesaplanmıştır.

Tablo 20. ACDPŞ'nin Özelleşmesi Durumunda WSRT Yöntemi ile Hesaplanan Büyüme Oranları Baz Alınarak Hesaplanan Ana Değişkenlerin Tahmini Değerleri*

Yıllar	Üretim Miktarı (Bin Ton)	Satışlar (BinTon)	Net Gelir (mln \$)	Toplam Varlıklar (mln \$)	İstihdam (Kişi)	Sermaye Harcamaları (mln \$)	Kar Payı (mln \$)
2005	9511,6	10226,5	1441,6	3016,7	68270	136,5	449,5
2006	9346,3	10147,6	1447,1	2775	68468	133,3	433,1
2007	9615,2	10557,2	1427,3	3300,8	70809	129,1	451,6

* Tabloda görmüş olduğunuz değerler tarafımızdan hesaplanmıştır.

Tahmini değerleri ortaya koyduktan sonra büyüme oranları arasında bir karşılaştırma yapacak olursak aşağıdaki tabloyu elde etmiş oluruz.

Tablo 21. ACDPŞ'nin Özelleştirmenin Gerçekleştiği ve Gerçekleşmediği Durumlardaki Ana Değişkenlerinin Ortalama Yıllık Büyüme Oranları

Değişken	Yıllık Ortalama Büyüme Oranları	Beklenen Yıllık Ortalama Büyüme Oranları	Özelleşme Durumunda Tahmin Edilen Yıllık Ortalama Büyüme Oranları*
Satışlar	6,57	3,61	11.06
Net Gelir	6,31	-2.72	-5.82
Toplam Varlıklar	7,25	6,13	13.45
İstihdam	2,82	3,52	4.63
Sermaye Harcamaları	7,91	2,51	7.95
Kar Payı	2,17	1,57	10.46

* Bu sütundaki büyüme oranları, önceki bölümdeki WSRT sonuçları temel alınarak ortaya konan büyüme oranlarıdır.

Kaynak: ACDPŞ Raporları “İllik Hesabat” 2004 s. 6.

Yukarıdaki tablolardan yola çıkarak her bir ana değişkeni ayrı ayrı ele almak yolu ile özelleşmenin şirketin performansına etkileri aşağıda tartışılmıştır.

Satışlar

Her ne kadar özelleştirmenin gerçekleşmediği durumda şirketin satışları yükselme göstermişse de bu oran özelleşmesi durumunda gerçekleşecek yükselişten daha düşüktür. Örneğimizdeki özelleştirme gerçekleşmemesi durumunda, satışlardaki yıllık büyüme de %6,57'den % 3.61'e gerilemiştir. Bu değerler satışlar ve büyüme oranları için istatistiksel olarak önemli bir yükseliştir. Böylece, ACDPŞ'nin özelleştirilmesi durumunda satışlarının şu anki beklenen değerinden daha fazla artacağı söylenebilir.

Net Gelir

Petrol şirketlerinin net gelirlerinin özelleştirme sonrası %5,83 oranında düştüğü görülmektedir. Bunun nedeni ise, yeni özelleşen firmalarda duran varlıkları büyütme yada geliştirmek için yapılan sermaye harcamaları artmakta olması ve finansal ve idari olarak yeniden yapılanmaya gitmenin kısa vadede net gelire negatif olarak yansımalarıdır. Bunun yanında özelleşmenin gerçekleşmediği durumda da %2,72 küçük bir düşüş önümüzdeki yıllar için tahmin edilmektedir.

Toplam Varlık

Örneğimizdeki ACDPŞ'nin özelleşmemesi durumundaki toplam varlığın yıllık ortalamasındaki yükseliş istatistiksel olarak önemli bir yükseliş olmasının yanında ileriki yıllardaki tahmini değerlerde bir düşüş görünmektedir. Ayrıca, toplam varlıktaki ortalama yıllık büyüme de özelleştirme sonrası 7,25'den 13.45'e yükselmesi beklenmektedir. Bu sonuçlar, ACDPŞ'nin özelleşmesi durumunda yeni varlıklar edinmek için harcamalar yapacağı görüşünü de desteklemektedir.

İstihdam

Petrol şirketinin hem özelleştirmesi veya tam tersi durumunda istihdam oranında küçük yükselişler olmuştur. Ayrıca özelleşmenin gerçekleşmediği durumdaki

beklenen istihdam artışı (%3.52), şirketin özelleşmesi durumunda gerçekleşen istihdam artışından (%4,63) daha düşük olduğu görülmektedir. Her ne kadar özelleştirilen şirketlerde iş gücünde azaltmaya gidilmesi genel olarak beklenen bir olay olsa da örneğimizde bu durum “satışlardaki artışın etkisiyle gelişen toplam varlıklardaki artışın ek istihdama gereksinim duyması” olarak açıklanmaktadır

Sermaye Harcamaları

Örneğimizdeki petrol şirketinin özelleştirilmesi durumunda sermaye harcamalarının %7,95 olduğu görülmektedir. Bu da şirketin özelleşmemesi durumunda tahmin edilen %2.51 oranından çok yüksektir. Bu sonuç yeni özelleştirilen şirket yönetiminin, şirket varlıklarının ve kurumlarının modernizasyonu ve gelişimi için yeni sermaye aktarımına gittiklerini düşüncesini destekler niteliktedir.

Kar Payı

Petrol şirketindeki özelleştirmenin gerçekleşmesi durumunda kar payı büyüme oranlarında ortaya çıkan %10,46’lık büyüme oranı, şirketin bu günkü konumunun değişmemesi durumundaki büyüme oranına (%1,57) göre çok yüksektir. Bu durum kamu işletmelerinde kar amacı güdüsünün düşük olduğu düşüncesini destekler niteliktedir.

2.5.5. ACDPŞ’NİN Özelleştirilmesinin Dikey Bütünleşme Açısından Değerlendirilmesi.

Petrol sanayiinde dikey bütünleşme, esasen birincil faaliyetler (arama, üretim) ile ikincil faaliyetlerin (rafinaj, taşıma, depolama, dağıtım) bir arada yürütülmesini ifade etmektedir. Ancak, ikincil faaliyetlerde bulunan teşebbüslerin kendi aralarında dikey bütünleşmesi de söz konusu olabilmektedir (rafinaj ve dağıtımın birleştirilmesi gibi).

Dikey bütünleşmenin üçüncü bölümde sıralanan avantajlara bağlı olarak, petrol sektöründeki birincil ve ikincil faaliyetler arasındaki dikey bütünleşik yapının giderek arttığı, 2000 yılı itibarıyla dünya genelindeki en büyük 50 petrol şirketinden yalnızca üçünün rafinaj-üretim bütünleşmesi dışında faaliyet gösterdiği, oranları farklı olmak üzere dikey bütünleşik yapı içerisinde olduğu görülmektedir. Nitekim ACDPŞ’nin de, ortakları olan Shell ve BP’nin ham petrol arama, çıkarma, rafinaj ve nihai ürün dağıtım

seviyelerinde faaliyette bulunması nedeni ile dikey bütünleşik bir yapı içerisinde olduğu görülmektedir.

Ayrıca, çok uluslu şirketlerin entegrasyonu bağlamında dikkate alınması gereken önemli bir ayrım ise, operasyonel-finansal bütünleşme kavramlarıdır. Her ikisinde de özelleşen şirketin mülkiyeti özelleştiren tarafa geçmekle birlikte, operasyonel bütünleşmede ayrıca hammadde temin ilişkisi yaratılmakta, finansal bütünleşmede ise özelleşen şirketin hammadde temini bakımından en avantajlı pazarları kullanmasına olanak tanıyan bir ticari karar alma süreci hedeflenmektedir.

İlk ayrım çerçevesinde ACDPŞ'nin özelleşme işleminin, sırasıyla birincil ve ikincil faaliyet gruplarında yer alan "ham petrol üretimi" ve "rafinaj" faaliyetlerinin birleşmesi gerektiği bu bağlamda Azneft Üretim Birliği idaresindeki Petrol ve Doğalgaz çıkarma idareleri yeniden koordine edilerek ACDPŞ yönetimine doğrudan bağlanması sağlanabilir. Diğer ayrım çerçevesinde ise özelleştirmeye aday şirket(ler)in ACDPŞ'nin doğalgaz alanında ithalatçı konumunda olması nedeniyle işlemin hem operasyonel hem de finansal bir entegrasyon olarak gerçekleştirilmesi olasılığı bulunmaktadır. Zira, özelleşme sonrasında hammadde temin ilişkisi geliştirilerek, işleme operasyonel bir entegrasyon karakteri kazandırılabilir gibi, ACDPŞ'nin alternatif temin kaynakları arasında seçim yapabilmesi temelinde, finansal bir entegrasyonla da sınırlı tutulabilecektir.

Özelleşmesi durumunda fiyatlandırma uygulamalarının, özellikle taşıma faaliyetinin ve Azerbaycan pazarının özellikleri kapsamında şekilleneceği ihtimali çok yüksektir. Fiyat oluşumu konusunda öncülük edilebilirse de, yapısal değişiklikler sonrası ihracatın fiyatları etkileyici konumu karşısında dikey bütünleşmenin, hammadde fiyatındaki olası avantajlar kanalıyla daha rekabetçi bir yapı oluşturması da ihtimal dahilindedir.

Ancak ihtacatın fiyat belirleyici nitelik taşınamaması, bir başka deyişle mevcut ihracatın büyük ölçüde spot satışlardan ibaret olması nedeniyle ACDPŞ'in, "hammadde temininde dikey entegrasyon yoluyla sahip olduğu avantajlara" bağlı olarak kapasite artırımına gitmek suretiyle, ihracatın spot karakterini korumaya ve uzun dönemli anlaşmalara dayalı yapısal bir karakter kazanmasını önlemeye çalışabileceği, bu durumun da pazara giriş engeli yaratabileceği anlaşılmıştır.

Dikey entegrasyonun temelinde bulunan görüş çerçevesinde, özelleştirmenin etkinliği, hammadde temininde maruz kalınan “işlem maliyetlerinin” karşılaştırmalı büyüklüğüne bağlıdır. Buradaki karşılaştırma, operasyonel bir bağlantı kurulması halinde ortaya çıkan kazanç kaybı ile piyasadan hammadde temini halinde ortaya çıkan ek maliyet kalemlerinin büyüklüğü arasında yapılmaktadır. Spot petrol piyasalarının gelişmişlik düzeyi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan alternatif satış seçenekleri, bu değerlendirme ve karşılaştırma sürecinin kısa dönemler içinde zıt sonuçlar üretebilmesine yol açabilmektedir.

Özelleştiren firma tarafından üretilen ham petrol (genelde petrol piyasasında faaliyet gösteren büyük şirketlerin buna benzer özelleştirme girişiminde bulunduğu gözlenmektedir.) ile ACDPŞ’nin üretim işlemleri arasındaki operasyonel bağlantı da, ham petrol ve nihai ürün fiyatları ile farklı hammadde seçeneklerine dayalı olarak oluşan petrol yatakları marjlarının sürekli olarak karşılaştırılması suretiyle şekillenecektir. Dolayısıyla zaman zaman farklı hammadde seçeneklerinin kullanımı gündeme gelebilecektir. Bu durumda, ihracat miktarının etkisi altında arz ve fiyat dengesizlikleri giderilebilirse de ihracatın büyük ölçüde spot piyasalara bağlı olması karşısında uzun dönemde daha rekabetçi bir piyasa yapısının oluşturulması önem arz etmektedir.

Diğer bir husus, Azerbaycan’da nihai ürün talebinde ortaya çıkacak genişlemelerin boyutudur. Yüksek boyutlarda gerçekleşmesi halinde, özellikle doğalgaz konusunda ithalat yanında ek kapasite yatırımlarının da değerlendirilmesi gerekmektedir. İthalattan beklenen faydanın sağlanamaması halinde, sektörün uzun dönemde rekabetçi bir yapıya kavuşturulması ve spot piyasalara bağımlı bir yapının kırılması, uzun dönemde gerçekleştirilecek ek kapasite yatırımlarının seyrine bağlı olarak arttırılabilir.. Burada ACDPŞ’nin talep projeksiyonları çerçevesinde izleyeceği strateji, petrolün taşınması konusunda piyasanın gelecekteki yapısı üzerinde son derece etkili bir hal almakta ve rekabetçi bir yapılanmanın şekillendirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Azerbaycan’da nihai ürün talebinin arttığı yönündeki projeksiyonların ve Bakü-Ceyhan boru hattının ardından petrol piyasasında ortaya çıkabilecek yeni gelişmelerin, daha rekabetçi bir sektör oluşturulması bakımından yeni fırsatlar yaratabileceği, ancak bunların değerlendirilebilmesi için ACDPŞ’nin idari reformlarının en kısa zamanda yapılması gerekmektedir..

Günümüzde Azerbaycan'da petrolün dağıtımını gibi kısmen rekabete açık piyasalarda dağıtım şirketlerinin ACDPŞ ile olan ilişkileri bakımından dağıtımçı firmaların korunması yönünde düzenlemeler yapılması hükümetin gündemini oluşturması özelleştirmenin temellerinin atılması konusundaki ilk adımlar olarak değerlendirilebilir.

SONUÇ

Bilindiği üzere, petrol sanayindeki hızlı gelişimin ve petrolün ülkeler için çok daha stratejik hale gelmesinin sonucunda, devletler bu sektöre ilişkin kendi politikalarını yeniden gözden geçirmek durumunda kalmışlardır. Böylece, petrol faaliyetlerine ilişkin politik yaklaşımlar değişmiş ve bu durum sektördeki rekabet yapısı üzerinde önemli bir etki oluşturmuştur. Petrol ve politika arasındaki ilişkinin güçlenmesi, petrolün ulusallaştırılması yönündeki duyarlılığı arttırmıştır. Bu ulusallaştırma süreci de pek çok ulusal petrol firmasının ortaya çıkmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır. Ulusal petrol firmalarının ortak özellikleri, bu firmaların ticari teşebbüs olarak sahip oldukları kendi çıkarları ile ülkenin ulusal çıkarları arasında yakın ilişkinin bulunmasıdır.

Bu çerçevede değerlendirmek gerekirse, Azerbaycan petrolleri kendi kendine yetecek durumda ise de, dünya petrol piyasasındaki yüzyılın başlarında sahip olduğu önemi kaybetmiştir. Buna rağmen bölgede en önemli rezervlerden biri olarak sayılmaya devam etmektedir. Azerbaycan'ın esas önemi iyi bir petrol sanayi altyapısına sahip olan ülkenin yeni keşfedilmiş Orta Asya petrolleri için çok önemli bir enerji koridoru olabilmesidir. Bu yöndeki çalışmalar devam ederken kaba bir örnekle örneklendirmemiz gerekirse Azerbaycan'ın bir yıllık petrol üretimi Kazakistan'ın Tengiz petrol yatağından iki ayda elde edilmektedir. Bu örnek bile yeni gelişmekte olan Orta Asya petrollerinin taşınmasındaki önemi ortaya koymaktadır.

Bağımsızlık sonrasında ulusallaşan Azerbaycan petrolleri 1990'lı yılların sonlarına doğru yeni şekillenirken ACDPŞ'nin petrol sanayi üzerindeki tekelinin aşamalı olarak kaldırılması ve kısa zamanda özelleştirme yoluyla yerli petrol firmalarına devredilme zarureti doğmaktadır. Bu çerçevede, şimdilik sadece pazarlama alanında faaliyet gösteren bu firmaların yapılarını dikkate alarak ülkedeki petrol şirketlerinin yeniden yapılandırılmalarını destekleyici hem yasal hem piyasa düzeyinde düzenlemelerin bir an önce uygulamaya konulmasında yarar görülmektedir.

Dünyadaki örneklerine baktığımız zaman İtalya, Fransa ve Japonya gibi ülkeler önemli petrol kaynaklarına sahip değilken önceki bölümlerdeki verilerden görüldüğü üzere Total Fina Elf, ENI, Nippon Mitsubishi gibi büyük şirketlerin dünyanın ilk 30 şirketi arasına girmeyi başarmışlardır. Azerbaycan petrol sanayinin yakın tarihi ve dünyanın

yeni en büyük rezervleri olarak görülen Orta Asya petrollerine olan hem coğrafi hem ticari yakınlığı göz önüne alındığında şu anki yapısıyla Azerbaycan petrol sanayinin bölgede etkin olamayacağını görmek çok zor değil.

Dünyada ucuz ve kolay petrol rezervuarı keşfi döneminin kapandığı bu uzmanlarca sık kullanılan bir ifadedir. Petrolün artık daha derinlerde ve özellikle denizlerde aranması gerektiğinin altını çizenler petrol çıkarma faaliyetlerini, iyi teknolojiler kullanmak zorluğunun yanında bir gelenek işi olduğu ve bu faaliyetlerde bulunan ülkeler arasında daha eski bir geçmişe sahip olanların daha başarılı olduğu kanısı hakimdir. Bu açıdan ele alacak olursak, Azerbaycan'ın petrol konusundaki geçmişi ve özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarındaki rolüyle bu alandaki geleneği tartışılmazdır.

Petrol aramacılığı özellikle iç denizler gibi tektonik olarak yorumlanması zor bölgelerde ciddi riskler taşımaktadır. Dikey bütünleşme, riskli olan petrol aramacılığına sektörün daha az riskli ve getirisi yüksek olan rafinaj, taşıma ve dağıtım gibi alanlarından kaynak yaratmaya olanak sağladığından, ülkenin petrol siyasetinin ileri teknolojiler kullanarak belirlenmesi ve yerli petrol şirketlerinin, ülkenin rafinaj, taşıma ve dağıtım gibi alanlardaki avantajlarını kullanarak yurtdışına açılmaları sağlanmalıdır. Ülkede kurulacak olan arama ve üretim şirketleri ancak bu şekilde dünyadaki petrol şirketlerinin sağladığı avantajlara sahip olabilecek ve onlarla rekabet edebilir duruma gelebilecektir.

Bu açıklamalar çerçevesinde dikey bütünleşik yapının yararların altını çizmek gerekirse; işlemsel riskleri azaltarak sermaye maliyetlerini düşürmesi, düşük maliyetlerin satış fiyatına yansımalarıyla tüketici refahı açısından olumlu etkiler yaratması, kar durağanlığı sağlaması, güvenilir bilgiler kullanarak sağlıklı tahminler yapılması ve bu durumun yatırım riskini azaltması ve yatırımı teşvik etmesi gibi yararları bulunmaktadır. Bununla birlikte, satış garantisi sağlaması, hammadde teminini güvence altına alabilmesi de dikey bütünleşik yapının önemini vurgulamaktadır. Bu sebepler dünyanın büyük petrol şirketlerinin bu yapıyı tercih etmelerinin gerekçelerini açıklamaktadır. Aynı zamanda dikey bütünleşik yapının; pazara giriş engellerini artırıcı, piyasadaki potansiyel rakipleri dışlayıcı ve rekabeti engelleyici etkileri nedeniyle petrol gibi stratejik bir hammaddenin aranmasından, pazarlamasına kadar çok sayıda faaliyet kolunu barındıran bu şirketler arasında diğer şirketlerin rekabet şansı azalmaktadır.

Sonuç olarak, gerek ülkenin kaynak güvenliğini sağlamak, gerekse uluslararası piyasada rekabet gücünü geliştirebilmek amacıyla Azerbaycan petrol sanayinin önerilen şekillerde dikey bütünleşik yapıya geçmelerinde fayda görülmektedir. Bu kapsamda öncelikle özelleştirme çalışmalarını en kısa zamanda ve hızlı bir şekilde başlatılması beklenmektedir.

Son bölümde de belirtildiği gibi özelleştirmenin, hem verimliliğin artırılması hem ekonomik istikrarın ve dolayısıyla siyasi istikrarın güçlendirilmesi konusunda etkisi bir çok gelişmiş ülkenin tecrübesiyle sabit görülmektedir. Özelleştirmenin şu an ki durumuna baktığımızda, şu ana kadar özelleştirilen küçük işletmelerin toplam varlık değeri GSMH'nın %6,5'i kadardır. Ancak, büyük işletmelerin özelleştirilmesinde benzer başarı elde edilememiştir. Bunun yanında, 2001 yılında Cumhurbaşkanı ALİYEV, özelleştirmeye hız verilerek; imalat, enerji ve kimya sektöründe faaliyet gösteren 100 büyük kamu iktisadi teşebbüsünün özelleştirileceğini ilan etmiştir.¹⁵³

Petrol sanayii açısından bakıldığında zaman yasal anlamda henüz bir gelişme görülmediği anlaşılmaktadır. Ancak özelleştirme sürecinin başlatılması için iktisadi anlamda bir çok koşulun yetiştirdiği söylenebilir. Dördüncü bölümün son kısmında ortaya koyduğumuz veriler çerçevesinde özelleştirmenin şirketlerin performansı üzerindeki etkileri ölçmek yoluyla özelleştirmenin sağlayacağı yararlar sayısal olarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Grişankov.D.E.'in yapmış olduğu bu çalışmada WSRT'i kullanılarak ana değişkenler bazında bazı sonuçlar tartışılmıştır. Bu çalışmadan yola çıkarak ACDPŞ'ne ait verileri baz alarak önümüzdeki 3 yıl için şirketin özelleştirilmesi ve özelleştirilmemesi durumunda baz değişkenlerdeki büyüme oranları karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda ortaya çıkan verileri esas alarak şunu söyleyebiliriz ki özelleştirilmemesi durumunda ACDPŞ sürekli gelir kaybına uğrayacaktır.

Dolayısıyla kısa zamanda petrol sanayii özelleştirme sürecine girmeli, yerli petrol şirketlerini mevcut faaliyette olan projelere katmak yoluyla destekleyerek ve de dikey bütünleşik yapının oluşturulmasına da yasal teşviklerle katkıda bulunarak bu şirketlerin piyasada tutunabilmeleri sağlanmalıdır. Ayrıca petrokimya ürünleri endüstrisinin de dikey bütünleşik yapının son halkası olarak zincire dahil edilmesi gerektiği ve ucuz

¹⁵³ <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/ayhan.htm> 06..06.2005.

girdi ile yüksek kar elde edilen bu tür sanayilerin de dikey bütünleşik yapıları maddi yönden destekleyerek sağlamlaşmasında önemli rol oynayacağı düşünülmektedir.

EKLER

EK-I.....	135
EK-II.....	136
EK-III.....	137
EK-IV.....	138
EK-V.....	139

EK-I

BİRİMLERİN DÖNÜŞTÜRÜLMESİ

Birimlerin yaklaşık dönüşüm katsayıları

	Birime				
	ton			ABD	ton/
	(metrik)	kilolitre	varil	galonu	yıl
Birimden	Katsayı				
Ton (metrik)	1	1,165	7,33	307,86	–
Kilolitre	0,8581	1	6,2898	264,17	–
Varil	0,1364	0,159	1	42	–
ABD galonu	0,0032	0,0038	0,0238	1	–
Varil/gün	–	–	–	–	49,8

Kaynak: "BP Statistical Review of World Energy", Haziran 2002.

EK-II

HAM PETROL REZERVLERİ

	1981	1991	2000	2001		
	Milyar varil	Milyar varil	Milyar varil	Milyar varil	Milyar ton	Pay (%)
ABD	36,5	33,7	30,1	30,4	3,7	2,9
Kanada†	8,5	8,0	6,4	6,6	0,8	0,6
Meksika	57,0	51,3	28,3	26,9	3,8	2,6
K. Amerika Toplamı	102,0	93,0	64,8	63,9	8,4	6,1
Brezilya	1,3	2,8	8,1	8,5	1,2	0,8
Venezuela	20,3	59,1	76,9	77,7	11,2	7,4
Diğer G. & O. Amerika	6,4	6,6	9,6	9,8	1,3	1,0
G. & Orta Amerika Toplamı	28,0	68,5	94,5	96,0	13,7	9,1
Norveç	7,6	7,6	9,4	9,4	1,3	0,9
Diğer Avrupa	20,3	8,8	9,7	9,2	1,3	1,0
Avrupa Toplamı	27,9	16,4	19,1	18,6	2,6	1,9
Azerbaycan	n/a	n/a	6,9	7,0	1,0	0,7
Kazakistan	n/a	n/a	8,0	8,0	1,1	0,8
Rusya	n/a	n/a	48,6	48,6	6,7	4,6
Diğer BDT	n/a	n/a	1,8	1,8	0,3	0,3
BDT Toplamı	63,0	57,0	65,3	65,4	9,0	6,2
Iran	57,0	92,9	89,7	89,7	12,3	8,5
Irak	29,7	100,0	112,5	112,5	15,2	10,7
Kuveyt	67,7	96,5	96,5	96,5	13,3	9,2
Katar	3,4	3,7	13,2	15,2	2,0	1,4
Suudi Arabistan	167,9	260,3	281,7	261,8	36,0	24,9
Birleşik Arap Emirlikleri	32,2	98,1	97,8	97,8	13,0	9,3
Diğer Orta Doğu	4,7	10,1	12,2	12,1	1,5	1,1
Orta Doğu Toplamı	362,6	661,6	683,5	685,6	93,4	65,3
Cezayir	8,1	9,2	9,2	9,2	1,2	0,9
Libya	22,6	22,8	29,5	29,5	3,8	2,8
Nijerya	16,5	17,9	22,5	24,0	3,2	2,3
Diğer Afrika	9,1	10,5	13,6	13,9	1,8	1,2
Afrika Toplamı	56,2	60,5	74,9	76,7	10,2	7,3
Çin	19,9	24,0	24,0	24,0	3,3	2,3
Diğer Uzakdoğu Asya	19,1	20,1	20,1	19,7	2,6	1,9
Uzakdoğu Asya Toplamı	39,0	44,1	44,0	43,8	5,9	4,2
DÜNYA TOPLAMI	679	1001	1048	1050	143	100
OECD#	129	110	85	85	11	8
OPEC	435	767	814	819	112	78
OPEC DIŞI†	181	177	167	166	22	16

† 0.05'ten az.

• %0.05'ten az

‡ Eski Sovyetler Birliği ülkeleri hariç # 1981 Orta Avrupa üyeleri hariç n/a veri yok

Kaynak: "BP Statistical Review of World Energy", Haziran 2002

EK-III

HAM PETROL ÜRETİMİ

Bin varil/gün	1975	1985	1995	1998	2000	2001	2002	2003	2004
ABD	10.008	10.580	8.322	8.295	8.269	8.011	7.731	7.733	7.717
Kanada	1.735	1.812	2.402	2.480	2.588	2.672	2.604	2.721	2.763
Meksika	806	2.912	3.065	3.277	3.410	3.499	3.343	3.450	3.560
K. Amerika Toplamı	12.549	15.304	13.789	14.052	14.267	14.182	13.678	13.904	14.040
Arjantin	406	491	758	823	877	889	843	811	822
Brezilya	178	560	718	807	868	1.003	1.133	1.268	1.337
Venezuela	2.422	1.744	2.959	3.137	3.321	3.512	3.249	3.321	3.418
Diger G. & Orta Amerika	692	925	1.347	1.388	1.426	1.534	1.605	1.493	1.424
G. & Orta Amerika Toplamı	3.698	3.720	5.782	6.155	6.492	6.938	6.830	6.894	7.001
Norveç	189	787	2.889	3.234	3.279	3.136	3.132	3.347	3.414
İngiltere	34	2.675	2.749	2.735	2.713	2.805	2.903	2.667	2.503
Diger Avrupa	853	899	873	861	871	848	869	914	892
Avrupa Toplamı	1.077	4.361	6.511	6.831	6.863	6.788	6.905	6.927	6.808
Azerbaycan	n/a	274	185	183	185	230	278	281	300
Kazakistan	n/a	466	434	474	536	537	631	744	828
Rusya	n/a	10.904	6.288	6.114	6.227	6.169	6.178	6.536	7.056
Diger EBT	n/a	397	390	401	429	455	465	452	468
EBT Toplamı	9.916	12.040	7.297	7.171	7.377	7.391	7.551	8.013	8.652
İran	5.387	2.218	3.695	3.709	3.726	3.803	3.552	3.772	3.688
Irak	2.271	1.413	575	625	1.201	2.162	2.581	2.624	2.414
Kuveyt	2.132	1.127	2.135	2.126	2.139	2.199	2.038	2.169	2.142
Ümman	341	502	868	897	909	905	911	961	959
Katar	437	315	461	568	694	747	724	796	783
Suudi Arabistan	7.216	3.601	8.890	9.036	9.213	9.219	8.549	9.115	8.768
Birleşik Arap Emirlikleri	1.696	1.260	2.410	2.495	2.490	2.556	2.299	2.491	2.422
Diger Ortadoğu	254	209	1.006	998	1.007	1.012	1.028	1.042	1.058
Ortadoğu Toplamı	19.733	10.645	20.040	20.454	21.378	22.603	21.681	22.970	22.233
Cezayir	1.003	1.151	1.327	1.386	1.421	1.461	1.515	1.579	1.563
Angola	158	232	633	716	741	731	745	736	731
Mısır	228	882	924	894	873	857	827	781	758
Libya	1.514	1.025	1.439	1.452	1.489	1.480	1.425	1.475	1.425
Nijerya	1.785	1.499	1.998	2.138	2.303	2.163	2.028	2.103	2.148
Diger Afrika	359	643	792	849	927	949	1.034	1.121	1.190
Afrika Toplamı	5.047	5.433	7.112	7.435	7.753	7.640	7.574	7.795	7.814
Çin	1.545	2.505	2.989	3.170	3.211	3.212	3.213	3.252	3.308
Hindistan	171	627	794	782	800	800	788	778	782
İndonezya	1.306	1.342	1.578	1.580	1.557	1.520	1.408	1.456	1.410
Malezya	98	455	724	736	764	815	791	791	788
Diger Uzakdoğu Asya	685	986	1.236	1.302	1.386	1.391	1.412	1.702	1.656
Uzakdoğu Asya Toplamı	3.805	5.914	7.320	7.570	7.718	7.739	7.612	7.980	7.943
DÜNYA TOPLAMI	55.824	57.417	67.851	69.668	71.848	73.280	71.832	74.482	74.493
OECD#	13.669	20.009	20.726	21.350	21.675	21.487	21.039	21.523	21.462
OPEC	27.168	16.695	27.466	28.252	29.553	30.821	29.368	30.901	30.181
OPEC DIŞI	18.741	28.682	33.088	34.245	34.918	35.068	34.913	35.569	35.660

Kaynak: "BP Statistical Review of World Energy", Haziran, 2002.

EK-IV

HAM PETROL TİCARETİ

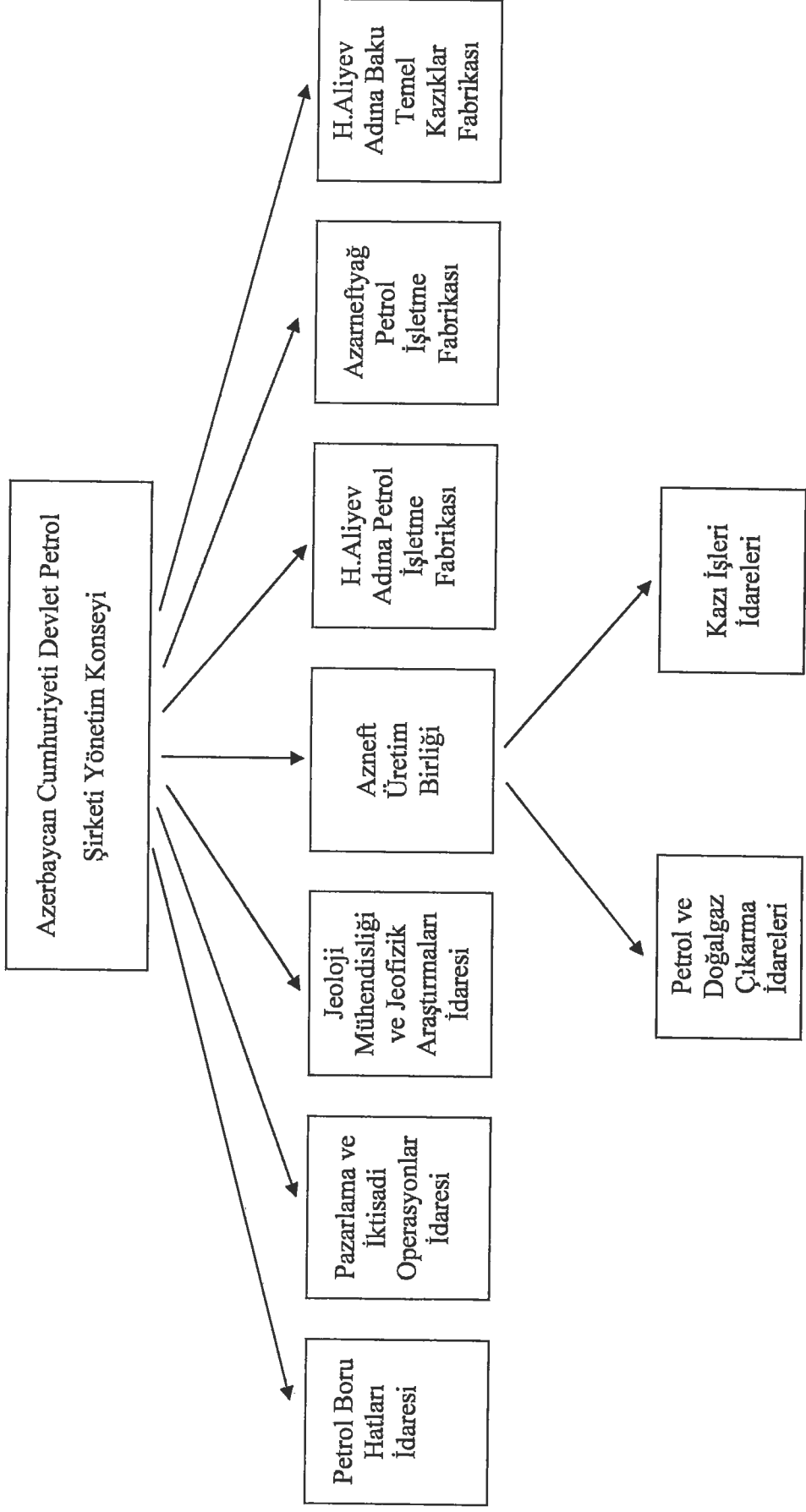
Bin varil/gün	1995	1996	1997	1998	2000	2003	2004
İthalat							
ABD	8831	9400	9907	10382	10550	11092	11618
Avrupa	10436	10472	10421	11017	10670	11070	11531
Japonya	5581	5685	5735	5259	5346	5329	5202
Diğer	11562	12764	13721	13432	14157	14911	15403
DÜNYA TOPLAMI	36410	38321	39784	40090	40723	42402	43754
İhracat							
ABD	949	978	976	1011	956	890	910
Kanada	1402	1484	1492	1603	1520	1703	1804
Meksika	1422	1656	1767	1770	1739	1814	1882
G. & Orta Amerika	2797	3011	3219	3240	3145	3079	3143
Avrupa	1472	1540	1463	1344	1851	1967	1947
Eski Sovyetler Birliği Ülk.	2731	3239	3413	3569	4019	4273	4679
Ortadoğu	16651	17170	18184	18702	18341	18944	19098
K. Afrika	2696	2756	2743	2712	2726	2732	2724
B. Afrika	2723	2916	3102	3094	2985	3293	3182
Uzakdoğu Asya	2576	2790	2735	2490	2650	2767	2879
Diğer*	991	781	690	555	791	940	1506
DÜNYA TOPLAMI	36410	38321	39784	40090	40723	42402	43754

* Kesinleşmemiş ülkeler dahildir.

- Yazıda sıkça bahsedilen ülkelere ait veriler renkli gösterilmiştir.

Kaynak: "BP Statistical Review of World Energy", Haziran, 2002.

ACDPS'nin Yönetim Yapısı

KAYNAKÇA

- Adelman, M.A. "World Oil Production & Prices 1947-2000" Quarterly Review of Economics and Finance (The), 2002.
- Akın, H.B. **Yeni Ekonomi: Strateji, Rekabet, Teknoloji Yönetimi**. Çizgi Kitabevi Yayınları, Ankara: 2001.
- Alekperov, A. **Neft i Biznes**. Baku: 1997.
- Alekperov, V. "Osnovnie Tendentsiiv Neftenom Biznese".(Baku 1998).
- BAŞOL, Koray "Doğal Kaynaklar Ekonomisi" (Anadolu Matbaası, İzmir 1994)
- Bedir, Atilla. Gelişmiş Otomotiv Sanayilerinde Yan-Ana Sanayi İlişkileri. DPT Uzmanlık Tezi, 1999.
- Beesley, Michael ve Littlechild, Stephen. **Privatization: Principles, Problems, and Priorities, Privatization & Economic Performance**, Londra: 1992. (Çeviren Şahin Adıyok, Ankara: 2002).
- BP. **Statistical Review of World Energy**. June, 2004.
- Çakal, Recep. **Doğal Tekellerde Özelleştirme ve Regülasyon**. DPT Uzmanlık Tezi, DPT Yayın No: 2455, Ankara: 1996.
- Davut, L. **Sanayi İktisadı, Piyasa Yapısı Unsurları**. İmaj Yayıncılık, Ankara: 1994.
- Demiröz, Ali. **Yeni Ekonomide Rekabet Kuralları**. Ankara: 1999.
- Demiröz, Ali. "Yeni Ekonomide Rekabet Kuralları". Doktora Tezi, 2003.
- Demiröz, Ali. "Yeni Ekonomide Rekabet Kurallar"ı. Uzmanlık Tezi, Rekabet Kurumu, Ankara: 2003
- Devlet İstatistik İdaresi.**Azerbaycan'da Neft Hasılatı**.Yıllık Rapor, 2004.
- Economist (The), 26.04.2003
- Ehmedov, E ve Hacıyev, H. **Azerbaycan İgtisadiyyatı**. Baku: 2000.
- EIA. (Energy Information Administration). **World Energy Projection System**. 2000.
- EIU. **Azerbaijan Country Report**. July, 2000.
- Enerji Dünyası Dergisi**. "Dünya Enerji Konseyi Milli Komitesi Bülteni"
Sayı: 40, Şubat 2002.

- Erdoğan, Tarkan. **Rekabet Hukuku Açısından Perakende Sektöründe Alım Gücü**. İlk Baskı, Rekabet Kurumu, Ankara: 2003.
- Erol, Kemal. “Rekabet Kurallarının Ülke Dışı Uygulanması”. Doktora Tezi, 2001.
- Göğüş, M. Murat. “Ülkemiz Açısından Petrol Ekonomisi ve Hukuku”. Hazine Dış Ticaret Müsteşarlığı, Uzmanlık Tezi, 1994.
- Gürlesel, C.F. “Irak Harekatının Perde Arkası-Petrol”. **Vizyon Dergisi**, İTO, Sayı: 2, 2003.
- HAK. “Türkiye ve Türk Dünyası”. **Harp Akademisi Yayınları**, 2003.
- IEA. **Statistics, Oil Information**. 2004.
- IMF. **Staff Country Report**. September 2003.
- International Energy Agency World Energy Outlook**. Paris: 2002.
- International Energy Outlook**. DOE/EIA Washington: 2001.
- İçöz, Özge. **Telekomünikasyon Sektöründe Regülasyon ve Rekabet**. İlk Baskı, Rekabet Kurumu, Ankara: 2003.
- İNPUT. **Petrol Sektör Raporu**. İNPUT Araştırma ve İletişim A.Ş. Ocak 2002.
- James, Joli. **Dünya 1900 20 Yüzyılın Tarihi**. Arkın Kitabevi Sayı 1.
- Kaplan, Duygu. “Petrol Fiyatlarını Etkileyen Faktörler”. **İktisadi Araştırmalar Müdürlüğü**.
- Kibritçioğlu, A. ve Kibritçioğlu, B. **Inflation Effect of Crude Oil Prices**. Hazine Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü Araştırma ve İnceleme Dizisi, 1999.
- Morse, E.L. ve Richard, J. “The Battle for Energy Dominance”. **Foreign Affairs**, 2002.
- Nesirov, Elman. **Azerbaycan Nefti ve Beynelhalk Mügavileler (1991-1999)**. Bakı: 1999.
- OECD **Committee on Competition Law an Policy, Relationship Between Regulators and Competition Authorities**. Paris: 1999.
- OPEC. **Country Review Russia**. 2004.
- Özbilen, Şevki.” Kaynakların Paylaşımı ve II. Körfez Savaşı”. **Finans Dünyası**, Sayı 160, 24 Nisan 2003.
- Petrol İşleri Genel Müdürlüğü Dergisi “Petrol Faaliyetleri”**. Basılmamış Yayın, , Ankara: 2001.
- T.C. Petrol İşleri Genel Müdürlüğü Dergisi “2000 Yılı Petrol Faaliyetleri”**., Sayı: 45, Ankara 2000.